

TURUL

A Magyar Történelmi Társulat,
a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
és
a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság
Közlönye

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG MEGBÍZÁSÁBÓL SZERKESZTI

RÁCZ GYÖRGY főszerkesztő
KOVÁCS ELEONÓRA felelős szerkesztő

DEBRECZENI-DROPPÁN BÉLA, KÖRMENDI TAMÁS,
LACZLAVIK GYÖRGY, NEUMANN TIBOR, SOÓS ISTVÁN

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
SZERKESZTŐSÉG: MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁR
ORSZÁGOS LEVÉLTÁRA

MMXVII

TARTALOM

I. Értekezések

HORVÁTH RICHÁRD: Egy reneszánsz ember	1
DRASKÓCZY ISTVÁN: A sókamarak igazgatása és tisztségviselői (1440–1457)	2
FORGÓ ANDRÁS: A királykoronázás időpontjának kitűzése. A kora újkori rendi politika kultúrtörténeti megközelítésben	8
OLGA KHAVANOVA: Koncsek Bernát kancelláriai tanácsos személyisége a magánlevelek és a hivatali ügyiratok fényében	12
POÓR JÁNOS: Skerlecz Miklós az inszurrekcióról	16
KULCSÁR KRISZTINA: Eszterházy Ferenc és a szerencsejátékok. Újabb adalékok a bécsi magyar udvari kancellária építkezésének történetéhez	21
KRÁSZ LILLA: Képzés, hivatás, önreprezentáció. Az „ideális orvos” társadalmi-kulturális képlete a 18. századi Magyarországon	28
NAGY-L. ISTVÁN: A 34. gyalogezred törzstisztjei az első koalíciós háborúban	34
JANEK ISTVÁN: Az orosz cári seregek a Magyar Királyság területén a napóleoni háborúk idején (1805–1806)	41
V. MOLNÁR LÁSZLÓ: Az orosz tudományos élet recepciója két hazai folyóiratunkban. (A „Magyar Könyv-ház” és a „Sokféle” korabeli híranyaga)	46
VÖRÖS BOLDIZSÁR: Elismerés, elutasítás, megőrzés. Reagálások a Magyarországi Tanácsköztársaság propagandájára ...	51
SERES ATTILA: Történelem a történelem sodrában. Arkagyij Szidorov az 1956. évi magyar forradalomban	56
SZABÓ RÓBERT: Esztergom vezetői a tanácsrendszerrel a rendszerváltásig (1950–1990). (Részletek egy készülő munka eddigi eredményeiből)	62

TURUL

XC. évfolyam

2017. 1. füzet

A Szerkesztőség címe: 1014 Budapest, Bécsi kapu tér 2–4.

turul@mnl.gov.hu

E szám szerkesztésében közreműködött KULCSÁR KRISZTINA

Szerkesztőbizottság:

PANDULA ATTILA, REISZ T. CSABA, C. TÓTH NORBERT

Tördelés:

SOMOGYI GYULA

Nyomdai munkák:

Kódex Könyvgyártó Kft.

Felelős vezető: MAROSI ATTILA

ISSN 1216–7258

A megjelenést támogatták:

Nemzeti Kulturális Alap

archívum
Magyar Nemzeti Levéltár
Országos Levéltára

Egy reneszánsz ember*

Szürke kedd reggel az MTA Történettudományi Intézete várbeli épületének ablaktalan folyosóján, amikor messziről felhangzik a jólmert férfihang: „Jó, hogy látom kolléga úr! Ezt a viccet ismeri?...” Többen a folyosóra lépnek szobáikból, s rögvest derült-ség és kedélyes szakmai beszélgetés hangja lengi át az épületet.

Noha életkoromnál fogva bizonyítani nem áll módomban, mégis úgy hiszem, 1976 őszétől nyugdíjba vonulásáig sok reggel indult így az intézetben, amikor Soós István megérkezett. S ha feltennék a kérdést, mi jut róla eszembe először, bizony a derút mondanám, István (a barátainak és kollégáinak Pista) ugyanis nem szomorkás típus.

Am Soós Istvánra nem csak a *derű* jellemző. Ha lehet e sorok írója erősen szubjektív – és ilyen jeles alkalmakkor, úgy hiszem szabad –, Pista két további tulajdonsága feltétlenül említendő, s mindkettőből jócskán van mit tanulnunk. E kettő a *judicium* és az *alázat*. Napjainkban mind jobban tűnőben vannak, de István az általam ismert történészek közül azon kevesek egyike, akinek – a szakmai minőséget vagy annak hiányát illető – ítéletében, felismerésében bátran bízni lehet. Amikor manapság rendszerszerűen intézeti, tanszéki, személyes vagy épp politikai érdekek szólnak bele szintiszta szakmai kérdésekbe, ritka kincs az ő tisztánlátása. Képzettsége, olvasottsága, fantasztikus levéltári tapasztalata és nyelvtudása ebben messzemenően segíti őt. Az is igaz, hogy véleményét – ha kérdezik – kendetlen őszinteséggel meg is mondja, ami a legkiválóbb jellemek sajátja, az pedig már nem az ő hibája, ha a fogadó fél nem akarja, vagy nem tudja az őszinte, jobbára javító célzatú szavakat befogadni.

Az alázatról. Alig akadt Pistán kívül történész, akire idősebb pályatársai ilyen mértékben számíthattak. Közismert, hogy Mályusz Elemér mellett hosszú esztendőket töltött, segítve az idős professzor kutatásait – és saját bevallása szerint: oly sokat tanulva a Mestertől. Az talán már kevéssé közismert, hogy Soós István ifjúkorában óorkutatónak indult, erős klasszika-filológiai alappal bírt, s így könnyen válhatott Mályusz mellett tiszteletbeli középkorásszá. Kettejük kapcsolatának ékes bizonyítéka, hogy István napjainkig a Mályusz-hagyaték tudományos kezelője, számos posztumusz kiadás gondozója. Majdnem ismeretlen tény ugyanakkor, hogy ugyancsak ő volt néhány barátjával Niederhauser Emil utolsó évtizedének egyik legfontosabb szerep-

lője. A mindennapi életben éppen úgy, mint a szakmában: könyvek, kéziratok beszerzésével – s ez sem akármilyen „szolgálat”.

A nagy Mesterek segítségét megtapasztalva ő is hasonlóan fordult a fiatal kollégák felé. Jómagam, amikor az intézet folyosóin először bolyongtam új munkatársként, a középkorászokon kívül senkit sem ismertem, legfeljebb neveket a könyvek címlapjairól. Talán nem meglepő, első „újkoros” kapcsolataim egyike épp Pista volt, aki hamarosan – sokadmagammal együtt – megismertetett az intézettel. Majd fiatal kollégák társaságában a lakásán, fehér asztal mellett megrendezett találkozók résztvevője is lehettem. Tudatosan, életkortól és kutatási korszaktól függetlenül, közösséget szervezett, amihez tényleg alázat és bátorság kellett. Mindezt saját kutatásai mellett cselekedve!

Hiszen valljuk be, egy történezt mégiscsak a munkái minősítenek. Soós István történészi pályáját bemutatni nem egy fiatalabb, középkorkutató pályatárs dolga, ám egy dologban biztos vagyok: mostanság, amikor mázsaszám hagyják el a nyomdát olyan tanulmányok és monográfiák, melyek a megjelenésük pillanatában elavultak valamilyen vélt vagy valós divatot kiszolgálván, az alapos levéltári feltáráson alapuló kézikönyvek és dolgozatok viszonylag csekély elismertségnek örvendenek, pedig ezek sohasem mennek ki a divatból. Természettudósok (de néha történészek is) gyakran nem értik, miért van az, hogy középkorászok, koraújkorászok száz évnél is idősebb munkákat forgatnak rendszeresen. Az idő azonban világosan megmutatja majd, hogy munkáinkból mi értékálló, és mi csak pillanatnyi „felvillanás”. Soós István e tekintetben „jól pozicionálta” magát. Páratlan kutatói gyakorlata, a források nyelvének biztos ismerete dolgozatainak igazi alapot jelentenek, gondoljunk csak a Kollár- vagy a Kazinczy-levelézés kötetre, a Tápíószentmárton és Sőreg monográfiára, vagy éppen a középkorkutatók fantáziáját is erőt megmozgató *Neoacquistica Commissio* működését és iratanyagát feldolgozó nagy Századok-beli írására, hogy csak néhányat emeljek ki a sok közül.

Derű, ítélőképesség és alázat. Sok más dolog is elleshető Pistától, de ezek mindenképpen! Ezért bátran írhatom: személyében egy *jó történészt és egy jó embert* adott nekem, nekünk a sors, hogy megismerhessem, megismerhessük. Köszönet érte! Végezetül már csak egy üzenet: Az olasz csizmán kívül a Tiéd a legjobb minestrone! Mindenki más csak próbálkozik...

* A szerkesztőbizottság és a szerkesztőség jelen különszámmal köszönti a 65 esztendőes Soós Istvánt.

DRASKÓCZY ISTVÁN*
A sókamarák igazgatása és tisztségviselői (1440–1457)

Magyarországon a 14–15. században királyi sómonopólium érvényesült. Mind a bányahelyeket, mind pedig azokat a hivatalokat, amelyek árusították a királyi bányák termékét, kamarának nevezték. Zsigmond 1397. évi rendelkezése szerint a máramarosi sóbányák értékesítési területét a Tisza és Zagyva vonala által határolt országrész képezte, míg az ország más tájain Erdély ezen ásványi kincsét árusították. 1397-től kezdve 1426-ig a kamarák az országos sókamaraispán irányítása alatt álltak. Ezt a tisztséget 1401–1426 között Ozorai Pipo töltötte be. Az ő érdeme a sóigazgatás újjászervezése, annak a rendszernek a kialakítása, amely 1521-ig, a királyi monopólium felszámolásáig működött. Halála után felléptek a firenzeiek ellen, többeket letartóztattak, s így a Scolariak legfeljebb 1427-ben tudták egy ideig kezükben tartani a sókamarákat. Ezután az egységes irányítás megszűnt.¹ 1429 és 1436 között több sóhivatal (1429–1436: Dés és Szék, 1433: Szolnok, Várad, Szalárd, Pest, 1436: Szalárd, Debrecen) felügyelt Kusalyi Jakcs János, majd Mihály székelyispán, ám országos hatáskörrel nem rendelkeztek.² 1435-ben lett Szentgyörgyi Vince László és János Máramaros megye ispánja, akik egyben az itteni kamara vezetését is ellátták.³ Ozorai halála után a déli végvárak védelmében mind nagyobb szerep jutott a Tallóciaknak. A feladathoz szükséges pénz biztosítása érdekében Zsigmond sókamarákat bízott Tallócira. Mind több sóhivatal került így az ellenőrzésük alá. Ám az egész szervezet irányítását csupán Habsburg Albert uralkodása idején, 1438-ban vehette át

Tallóci Matkó. 1440 végéig tartoztak hozzá a sóval kapcsolatos ügyek.⁴

A kettős királyválasztással új korszak kezdődött a királyi bevételek kezelésében. Az ország nagyobbik részét I. Ulászló király birtokolta, így az általa ellenőrzött területen található kamarákat azok ellenőrizték, akiket ezzel ő megbízott.⁵

A kialakuló belső háború nem hagyta érintetlenül a kamarai szervezetet sem. 1440 áprilisában Losonci Dezső erdélyi vajda arról értesítette Pape dési kamarást, hogy Tallóci Matkót a királyné lefogatta, és ezért azt tanácsolja neki, hogy Désről a sőt mihamarabb Udvarhelyre szállíttassa. Ugyanő 1440 júniusában arról biztosította Matkót, hogy a tordai kamarás kérésének megfelelően mindent megtesz a kamarák védelme érdekében. A levélből mellesleg azt is megtudjuk, hogy az idő tájt áradás és pestis pusztított Erdélyben. Utóbb a nyájas viszony megváltozott, hisz ugyanő, ki Erzsébet királyné híve volt, elvette a dési kamarát Pape és Giovanni Manini sókamarásoktól, akik az Ulászló párti kamaraispán, Tallóci emberei voltak. A két olasznak sóban 1675 aranyfrintnyi kárt okozott.⁶

Újlaki Miklós és Hunyadi János I. Ulászló pártjára álltak. Mindkettőjüket a király erdélyi vajdává nevezte ki, és ezzel együtt reájuk ruházta a sókamarák felügyeletét is. Hunyadi Erdélybe sietett, és a lengyel származású uralkodó mellé állította az országrészt. Újlaki az ország nyugati részén, Hunyadi a Tiszától keletre igyekezett magának hatalmi bázist kialakítani. Szeged várának élére a két főúr nevezett ki várnagyokat. A két vajda 1441-ben kapta meg a máramarosi ispán tisztségét is. Újlaki Miklós embere 1442-ben tünt fel a megyében. Hunyadi 1441 novemberében adott utasítást szalárdi és váradi kamarásainak.⁷ Mind a két főúr vett át szakembere-

* A szerző az MTA BTK Lendület Középkori Magyar Gazdaságtörténet Lendület Kutatócsoport (LP 2015-4/2015) tagja.

¹ Teke Zsuzsa: Firenzei kereskedőtársaságok, kereskedők Magyarországon Zsigmond uralmának megszilárdulása után (1404–1437). *Századok*, 129 (1995) 207, 213.; István Draskóczy: Das königliche Salzhandelsmonopol in Ungarn in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts. In: *Das Zeitalter König Sigismunds in Ungarn und im Deutschland*. (Hrsg. Tilmann Schmidt, Péter Gunst) Debrecen, 2000, 133–139.

² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) DL 12518., 12519., 12551., 29240., 54901., 55060., 55061., DF 247250., 253326., 253327. A zichi és vásonekeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára I–XII. (Szerk. Nagy Imre–Nagy Iván–Vég hely Dezső.) Pest, Bp., 1871–1931., XII. 171.

³ Engel Pál: Magyarország világi archontológiája I–II. Bp., 1996 (Historia Könyvtár. Kronológiák, Adattárak 5.), I. 154.

⁴ Mályusz Elemér: A négy Tallóci fivér. *Történelmi Szemle*, 23 (1980) 542–543.; Draskóczy I.: Das königliche i. m. 140.

⁵ A belháborúra ld. újabban: Pálosfalvi Tamás: A Rozgonyiak és a polgárháború (1440–1444). *Századok*, 137 (2003) 897–928.

⁶ MNL OL DL 55202., 55213.; Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonci Bánffy család történetéhez I–II. (Szerk. Varjú Elemér, Iványi Béla) Bp., 1908–1928. I. 638–641.; Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I–VII. (Hrsg. Franz Zimmermann, Carl Werner, Gustav Gündisch etc.) Hermannstadt – Bukarest, 1892–1991. V. 2335.sz.

⁷ Kubinyi András: A kaposújívári uradalom és a Somogy megyei familiárisok szerepe Újlaki Miklós birtokpolitikájában. (Adatok a 15. századi feudális nagybirtok hatalmi politikájához). Somogy megye múltjából. Levéltári

ket elődjétől. Így lett például Tallóci Matkó emberei közül az olasz Jacopo del Bene, Laki Grepiolus Újlaki, két másik itáliai, Giovanni Manini és Antonio Zati Hunyadi János sókamarása. Dóci Mihály szintén Tallóci Matkótól lépett át Hunyadi János szolgálatába.⁸

Újlaki familiárisait megtaláljuk a fontos székesfehérvári, szegedi, máramarosi hivatalok élén, ám Erdélyben is működtek kamarásai. 1443-ban két olasz, Gaspere da Colle és Jacopo del Bene voltak az általa kinevezett erdélyi királyi sókamarások. Ugyanez a két személy irányította a székesfehérvári sókamarát is. 1445-ben Pakosi Trombitás Balázs volt az embere a tartományban, aki emellett a szegedi hivatalt is vezette.

1443-ban Ulászló 500 forintnyi sőt Újlakin keresztül utalt ki a szegedi kamarából Gersei Lászlónak és Petőnek. A főúr ugyanebben az évben két székesfehérvári kamarását bízta meg azzal, hogy azt a 800 forintot, amivel Gersei Petőnek és Lászlónak tartozott, sóban fizessék ki. 1444-ben Újlaki kapitánya és pénzverő ispánja, Gaspere da Colle irányíthatta nevében az erdélyi kamarákat. Ekkor épp az ő szolgálatában állt Angello Manini.⁹

I. Ulászló halála után megmaradt a szervezet megosztottsága. 1445-ben még Pakosi Trombitás Balázs dolgozott Szegeden. Erdélyből Újlakinak járó sószállítmányt Újlak várának kapitánya, Gaspere da Colle vette át. 1445 februárja utolsó napján bízta Újlaki a szörényi vicebáni tisztséget és vele együtt Arad, Zaránd, Keve és Torontál megyék irányítását, több várat Debrentei Himfi Basira és Szalánci Jánosra. Fizetésük 4000 aranyforintot tett ki, amelyet a lippai kerület kamara haszna adójából (1500 aranyforint), illetve sóból biztosított számukra a főúr. A kifizetéssel baj lehetett, mert 1448-ban Debrentei bíróság elé idézte a nagyurat. 1445 májusában Szatmárban olyan dési sókat rakodtak ki, amelyeknek a tulajdonosa Újlaki Miklós volt.¹⁰ A kamarák egy részét továbbra is felügyelte Hunyadi. 1445-től ő nevezte ki Máramaros megyei ispánjait.¹¹

Évkönyv, 4 (1973) 6–11.; *Elekes Lajos*: Hunyadi János. Bp., 1952. 134–135.; *Érszegi Géza*: Adatok Szeged középkori történetéhez. Tanulmányok Csongrád megye történetéhez, 6 (1982) 22. sz.; *Engel P.*: Magyarország világi i. m. I. 154, 424.; MNL OL DL 55241.; Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból. (Kiadta: apsa Mihály János.) Máramarossziget, 1900. 313.

⁸ MNL OL DL 13358, 42481, 44292, 55199, 55241., 65058.; Máramarosi diplomák i. m. 313.; A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556). (Kivonatokban közzéteszi és a bevezető tanulmányt írta: Jakó Zsigmond) I–II. Bp., 1989 (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 17.), 261., 319.sz.; *Érszegi G.*: i. m. 19–20., 25 sz.; Urkundenbuch i. m. V. 2335.sz.; *Mályusz Elemér*: A magyar rendi állam Hunyadi korában. *Századok*, 91 (1957) 574.

⁹ MNL OL DL. 44390., 48266., 92933., 92943., 92944., 92952., 102491., 102497.; *Érszegi G.*: i. m. 24. sz.; Székesfehérvár és Szeged jelentőségére Újlaki hatalmi politikájában: *Kubinyi A.*: A kaposújívári i. m. 6.

¹⁰ MNL OL DL. 44390., 44511., 55303, 55304., 55305, 102493., 102496., 102497.; *Engel P.*: Magyarország világi i. m. I. 34.; *Arany Krisztina*: Firenzei kereskedők, bankárok és hivatalviselők Magyarországon (1370–1450). Protopográfiai adattár. *Fons*, 14 (2007) 501.; *Üő.*: Florentine families in Hungary in the First half of the Fifteenth Century, PhD Thesis, CEU, Bp., 2014. 45–49, 54–55, 88, 96, 128–129, 144, 150, 213–217.

¹¹ Laki 1442–1446 között Újlaki nándorfehérvári kapitánya volt. *Engel P.*: Magyarország világi i. m. I. 154., II. 140.

1446 júniusában az országgyűlés Hunyadi Jánost kormányzóvá választotta. Kormányzói jogköréhez tartozott a királyi jövedelmek kezelése, azok felosztása, a hivatalnokok kinevezése, ellenőrzése, vagyis a sójövödelmek is hozzá tartoztak. Midőn V. László átvette a hatalmat, Hunyadit az uralkodó az ország főkapitányává, a királyi jövedelmek kezelőjévé nevezte ki, vagyis a királyi bevételeken továbbra is rajta tartotta a kezét.¹²

A pénzügyigazgatás különböző területein a kamarásokat familiárisi szálak fűzték Újlaki Miklóshoz és Hunyadi Jánoshoz egyaránt. Ez a viszony biztosította, hogy Hunyadi kézben tudta tartani a rendszert A törökverő nagyúr jó szemmel választotta ki az embereit.¹³

Azok között, akiknek közül lehetett a sóigazgatáshoz, többen nemesi származásúak voltak. A Bihar megyei Toldi László, aki 1441-ben a szalárdi és a váradi, 1442-ben a szalárdi hivatal vezetőjeként tűnt fel, ehhez a körhöz sorolható.¹⁴ Pestyenei (Pöstyéni) László fia Mihály, máramarosi ispán és kamarás (1451–1453, 1457–1458) a Hunyadi ház megbízható emberének számított. Hunyad megyei román családból származott. A kormányzó 1447-ben *aulicus*ának mondta. Sókamarási tevékenységének az emléket őrizhette, hogy még később is a kamarás melléknévvvel illették.¹⁵ Malomvizi (Kendefi) Kenderes János máramarosi (1445–1449), ugocsai (1451), beregi (1449–1455) ispán és munkácsi várnagy (1449–1455) szintén Hunyad megyei román család sarja volt.¹⁶ Erdélyi István (1456-ban Máramaros megye ispánja) a Somkerekai Erdélyi családnak volt a tagja. Korábban (1453) bodrogi alispánként találkozunk vele. Fivére, Miklós, akivel 1446-ban osztozott meg a javaikon, 1448-ban alvajda és tordai ispán volt.¹⁷ Sásvári István deák Ugocsa megyei családból

¹² *Dr. Gábor Gyula*: A kormányzói méltóság a magyar alkotmányjogban. Bp., 1932. 54, 79–85.; *Elekes L.*: i. m. 288–290.; *Mályusz E.*: A magyar rendi i. m. 574., 598–600.

¹³ *Elekes L.*: i. m. 138–142.; *Mályusz E.*: A magyar rendi i. m. 574–575., 596–598.; MNL OL DF 242435. Nem soroljuk fel az összes olyan személynek a nevét, akik Hunyadi szolgálatában állottak. A pénzügyigazgatás tisztségviselőiről tavaly jelent meg új archontológiai összeállítás. *Soós Ferenc*: A középkori Magyarország gazdasági és pénzügyigazgatási tisztségviselői. *Numizmatikai Közölny*, 112–113 (2013 – 2014) 81–123.

¹⁴ MNL OL DL 55241, 55262.; *Engel P.*: Magyarország világi i. m. II. 140.. *Engel Pál*: Magyar középkori adattár. Középkori magyar genealógia. Bp., 2001 (Arcanum Digitéka). CD: Becsegergely nem 5. tábla. 1446-ban Hunyadi debreceni offiálisa (A Zichi és vásonkeői i. m. IX. 108.).

¹⁵ MNL OL DL 29484, 29542.; *Engel P.*: Magyarország világi i. m. I. 154.; *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–V. Bp., 1897–1913. V. 216–218.

¹⁶ *Engel P.*: Magyarország világi i. m. I. 111, 154, 218., II. 153.; *Csánki D.*: Magyarország történelmi i. m. V. 189–194., 218–219.; *Izvoare privind evul mediu românesc. Țara Hațegului în secolul al XV-lea (1402–1473)*. (Introducere, ediție îngrijită, note și traduceri de Adrian Andrei Rusu, Ioan Aurel Pop, Ioan Drăgan.) Cluj-Napoca, 1989. 207, 212, 226–227, 231–232, 244–245, 254–261. stb.; Máramarosi diplomák i. m. 362.

¹⁷ *Érszegi G.*: i. m. 40.sz.; *Décsényi Gyula*: A Somkerekai Erdélyi család 1415. évi címerlevele és nemzedékrendje. *Turul*, 10 (1892) 112.; *Engel P.*: Magyarország világi i. m. II. 69.; *Engel P.*: Magyar középkori i. m. Somkerekai; A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára. (Szerk. Barabás Samu.) I–II. Bp., 1895. II. 24–26, 76–77, 94. stb. István 1465-ben görgényi várnagy volt, 1462–1465 között, és 1476-ban alvajdaként működött (C. *Tóth Norbert–Horváth Richárd–Neumann Tibor–Pálosfalvi Tamás*: Magyarország

származott. 1450-ben Pozsonyban tevékenykedett Hunyadi megbízásából. 1451-ben ő volt Sopron megyében a kamara haszna adószedője. 1452–1453-ban a pozsonyi sókamara élén bukkan fel, majd 1455-ben a Felső részek kamarásaként tűnt elő.¹⁸ Sebesi Dancs Péter vízaknai kamarás (1450) lehetett nemesi származású és polgári eredetű (Karánsebes) egyaránt.¹⁹ Hunyadi 1448-ban nevezte ki sópecsételővé Bereksoói Pétert, aki *litteratus*ként szerepelt. Kolozson telepedett le, és Tordai Pogány Miklós rokona lett. Nemes embernek mondták.²⁰

A másik csoportba a városinak tekinthető személyek sorolhatók. Tordáról Pogány Miklós és Szindi Imre neve említhető, akik 1447-ben és 1453-ban álltak az itteni sóhivatal élén. A *circumspectus* címzés járt nekik, amely a városi vezető réteg tagjainak, a tanácsbelieknek járt. Szind egyébként Torda közeli helység volt. Szindi Imre 1462-ben széki kamarásként szedte be Beszterce adóját, 1464-ben pedig a széki és dési sókamara vezetőjeként kért lóport Nagyszebentől. Pogány és Szindi 1447-ben 1500 aranyforint kölcsönt adtak a kormányzónak. E tény anyagi helyzetüket is jól mutatja. 1447-ben Hunyadi címet adott Pogány Miklósnak, majd Szindi és Pogány tordai javait örökre mentesítette mindenféle adó alól. Adománylevélben a kormányzó azt emelte ki, hogy a Vaskapunál, Havasalföldön, a Balkánon vettek részt törökellenes hadjáratokban.²¹ Szegedről Földeáki Ambrus és Szegedi Máté állt sókamara élén. Utóbbi működése 1440–1448 közötti időszakból igazolható. Eredetileg Tallóci Frank familiárisa volt, 1445-ben Pape Manini szolgálatában állt. 1447-ben a dési, 1448-ban a széki kamarát is vezette, de Máramarosban szintén tevékenykedett. Kamarási tevékenysége tulajdonképpen szorosan kapcsolódott a Maninikhez, üzlettársuknak tekinthető. 1452-ben Hunyadi Keve megye ispánjává tette.

világi archontológiája 1458–1526, I. Főpapok és bárók. Bp., 2016 /Magyar történelmi emlékek. Adattárak/. 341.). Belekeveredett az 1467. évi felkelésbe.

¹⁸ Csánki D.: Magyarország történelmi i. m. I. 440.; MNL OL DF 240145., 240217., 240323.; *Házi Jenő*: Sopron város története. I. rész 1–7, II. rész 1–6. Sopron, 1921–1943. I/3. 335. 1452-ben sásvári Lengyel Jakab, 1454-ben sásvári Kántor István az alispán Ugocsa megyében (*Engel P.*: Magyarország világi i. m. I. 218.). Sásvári Miklós Angello és Odoardo máramarosi kamarások familiárisa volt, aki a kamaráknál is dolgozott (MNL OL DL 38609.).

¹⁹ MNL OL DL 44573.; Sebesi Dancs Péter 1452–1454 között a szörényi bánóság élén állt, mint vicebán. Engel Pál Sebesi Dancs Péter esetében nem zárja ki, hogy karánsebesi polgárról van szó (*Engel P.*: Magyarország világi i. m. II. 55.).

²⁰ MNL OL DL 55388., DF 277576.; A kolozsmonostori konvent i. m. 1320. sz. Részt vett Hunyadi több hadjáratában. Címereslevele: *Fejérpataky László*: Bereksoói Péter címeres levele 1448. évből. *Turul*, 8 (1990) 41–43.

²¹ MNL OL DL 62836., 62839., 62859., 62857., 62859.; Urkundenbuch i. m. VI. 3306, 3381.sz.; Csánki D.: Magyarország történelmi i. m. V. 688, 817.; Csánki Dezső: Pogány Miklós címeres levele 1447. évből. *Turul*, 7 (1889) 78–83.; *Wolf Rudolf*: Bethlen Miklós tordai ősei. In: Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára. (Szerk. Kiss András–Kovács Kiss Gyöngy–Pozsony Ferenc.) Kolozsvár, 1999. 605–607. 1411-ben a tordai bírót Pogan Istvánnak hívták. Zsigmondkori oklevéltár III. (1411–1412). (Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette Borsa Iván.) Bp., 1993 (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 22.), 97.sz. A *circumspectus* címzésre ld. *Kubinyi András*: Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban. *Levéltári Közlemények*, 37 (1966) 235–237.

Temes megyében szerzett birtokokat.²² Földeáki Ambrus deák városa tekintélyes polgára lehetett. Anyaggyűjtésünk szerint 1451–1452-ben, 1458-ban és 1463–1464-ben mutatható ki tevékenysége a szegedi kamara élén, bár feltehető, hogy az 1451–1464 közötti időszakban ennél hosszabb időt töltött a városban működő sóhivatal irányításában. Vagyont mutatja, hogy 1000 forintot adott kölcsön Hunyadinak.²³ Egy 1451 áprilisi oklevélből tudjuk meg, hogy Gmaitl István a kormányzó speciális familiárisa és Pozsonyban sókamaras. A tehető pozsonyi polgár 1444 és 1450 között többször képviselte városát az országgyűléseken, 1452 és 1458 között pedig a bíró tisztét töltötte be.²⁴ Nem tudjuk, hogy vajon temesvári polgár volt-e Laczko, ki 1452-ben a városban található sóhivatalt vezette.²⁵ A polgári származású szakemberek sora természetesen bővíthető. 1445-ben például egy bizonyos Andreas *sartor* volt a szatmári alkamarás.²⁶

Az utolsó csoportba javarészt firenzei eredetű olaszokat sorolhatunk. Ők üzlethez, vállalkozáshoz értő szakemberek voltak. Közülük is a Manini rokonság tagjai (Pape és unokatestvérei, Angello, Odoardo/Adovardo, Giovanni, Marco, Francesco) emelkednek ki. Ők a Scolari révén kerültek Magyarországra. Pape jó kapcsolatokat ápolt Andrea Scolari nagyváradi püspökkel. 1424-től (tehát Ozorai Pipo időszakától kezdve, kinek Angello a kamarása Désen) 1460-ig találjuk a család egyik vagy másik tagját a pénzügyigazgatás valamelyik posztján. Leggyakrabban a sókamara élén álltak. Angello Manini biztosította a folytonosságot Ozorai Pipo kora és Mátyás idősza között, hisz ő szolgálta Ozorait, a Kusalyi Jakcsokat, Újlaki Miklóst, Hunyadit, majd Mátyás királyt. Pape Manini 1427-től (valószínűleg korábban kezdődött karrierje) kezdve 1449-ig működött kamarásként, szolgálva a Scolariakat, a Kusalyi Jakcsokat, Tallóci Matkót, Hunyadi Jánost. 1436 és 1460 között legtöbbször Dész és Szék kamarái élén (kisebb kihagyásokkal)²⁷ Manini állt. Emellett azonban Buda, Szalárd, Várad, Szatmár, Szolnok, Máramaros hivatalait is alkalmanként a rokonság egyik tagjára bízták.

1450 novemberében Angello és Odoardo a máramarosi kamarás és megyésispán. Angello azonban már 1447-től,

²² MNL OL DL 44490., 55304., 55305., 55358., 55360., 55365/b., 55383., 55384., 55388., 55422., Urkundenbuch i. m. V. 2655.sz.; Érszegi G.: i. m. 29–38. sz.; *Engel P.*: Magyarország világi i. m. I. 140, II. 223.; *Csánki D.*: Magyarország történelmi i. m. II. 55.

²³ A nagykarolyi gróf Károlyi család oklevéltára. (Sajtó alá rend. Géresi Kálmán.) I–V. Bp., 1882–1897. II. 291.; A zichi és vásonkeői i. m. IX. 319, 336.; MNL OL DL 15970., 31686., 98160.; Szeged története I. (Főszerk. Kristó Gyula.) Szeged, 1983. 431, 434, 440, 479. Talán azonosítható Ambrus szegedi bíróval (1444).

²⁴ MNL OL DF 240098 (AMB 1470), 240099 (AMB 1471); *Knauz Nándor*: Az országos tanács és országgyűlések története 1445–1452. Pest, 1859. 4., 19., 40., 61., 71., 74., 81., 98.; *Majorossy Judit*: Egy határ menti szabad királyi város középkori igazgatásának vázlatos története (Tanulmány egy készülő pozsonyi archontológiai kötet elé). *Történelmi Szemle*, 57 (2015) 466.

²⁵ A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára I–II. (Szerk. Nagy Gyula.) Bp. 1887–1889. II. 499.

²⁶ MNL OL DL 55303.

²⁷ 1441-ben egy bizonyos Szovan/Zovan olasz (lehetséges, hogy a családhoz tartozott). A kolozsmonostori konvent i. m. 319, 340. 1447 első felében (feltehetően az előző második felében is) egy másik olasz, Zano de Senis a kamarás. MNL OL DL 44462.

Odoardo pedig 1448-tól állt szintén ennek a fontos sóhivatalnak az élén (1448-ban Szegedi Mátéval együtt), noha a megyés ispánt Malomvizi Kenderes Jánosnak hívták. Az ispánnal szemben a szakértelmet ők képviselték, olyannyira, hogy Hunyadi só ügyekben hozzájuk intézte utasításait. A Maninik meghonosodtak Magyarországon. A kormányzó 1450-ben Papét, Angellót és Odoardót megneemesítette, a Bihar megyei Szentpéterszeggel ajándékozta meg őket, amelyhez pallosjog járt. Az erdélyi Kódoron és környékén szereztek javakat, magyarországi családokkal kerültek rokonságba, miközben firenzei kapcsolataikat sem adták fel. Az ország több városában (Buda, Székesfehérvár, Szatmár, Várad, Dés) rendelkeztek ingatlannal. Emellett kiterjedt üzleti ügyeket bonyolítottak le, többek között só eladásával, szállításával foglalkoztak.²⁸

Mellettük egy másik firenzei vállalkozóról, Niccolò di Vaggióról is érdemes megemlékeznünk. 1450-től Magyarországon élt, korábban Krakóban tevékenykedett. 1454-ben valószínűleg ő vezette a budai pénzverdét, 1456 őszén pedig a szebeni polgármesterrel, Wenzel Osvalddal, és Firenzei Kristóffal együtt a nagyszzebeni pénzverde élén állt. 1456 novemberétől V. László haláláig az ország összes sókamarájának az ispáni teendőit látta el. Szakértelmét tehát V. László sem nélkülözhetette, miként Mátyás uralkodása idején is hasznosították tudását, hisz 1459-ben a széki sókamara élén bukkant fel.²⁹

Végül szólni kell a kormányzó kincstartójáról, a padovai születésű „de Bernelis” Péter fia Jánosról. A magyar forrásokban Soampero, Souanpero néven szintén előfordul. Először ő is Tallóci Matkó szolgálatában állt mint sáfár, kincstartójuk. Tőlük kapta meg Swppancz Kőrös megyei birtokot. Matko halála után a Tallóciak visszavették tőle a jószágot, de végül Valkó megyében kapott kárpótlást. Ekkor már Hunyadi szolgálatában állt, akinek szintén kincstartója lett (1450), s mint ilyen, intézte ura pénzügyeit. Ezenkívül különböző sókamarák igazgatását látta el (sajnos a hivatalok nevét nem ismerjük), feltehetően 1450 (1452?) után. 1456 júniusa és novembere között bekövetkezett haláláig állt ezeknek a hivataloknak az élén. Hunyaditól 1452 táján kapta meg Kecskemétet, amihez Kőrös egy darabja társult 1453-ban királyi adomány alapján. Midőn elszámolt urával a sókamara működéséről, 5000 forintnyi hiányra derült fény. Így – már halála után – özvegye (Margit) és fiai (Miklós és Gergely), az adósság

fejében átadták Kecskemétet a Hunyadi fiúknak és Szilágyi Erzsébetnek. Ők a helységet 1456 novemberében továbbadták a Lábatlaniaknak, akiktől a padovai fia, Gergely és az özvegy csupán 1486-ban tudta visszaváltani a települést.³⁰

A kormányzó fontosnak tartotta ezt a bevételi forrást, szigorúan felügyelte a szervezetet, ellenőrizte tisztségviselői számadásait. Ügylet, hogy a hitelben eladott kósó árát mihamarabb beszedjék, s a kamarák a bevételt rövid időn belül elküldjék neki. 1448-ban részletes utasításban írta elő a máramarosi kamarásoknak, hogy mire figyeljenek, szabályozta a bányászok bérét. A kormányzó a termelés növelését szerette volna elérni. Valószínűsíthető, hogy nem volt elégedett a bányászati viszonyokkal. Saját emberét (Berekszői Pétert) helyezte a sópecsételői hivatalba (1449), nem törődve kamarásai ellenkezésével. Egy 1452-ben kiadott oklevélből kiderül, hogy azért nem tudott bíraskodni a budai tanács és egy bécsi polgár közötti perben, mert a sóügyek foglalták le az idejét. 1453-ban szabályozta, hogy a dési hajósoktól a szállításért kiutalt sót milyen áron vegye át a kamara.³¹ Megpróbálta megakadályozni az osztrák főtt só behozatalát.³² A bevételket oly önállóan használta fel, miként az uralkodók. Hitelt vett fel rájuk, utalványozott belőlük. 1449-ben engedélyezte, hogy a huszti kápolna 12 aranyforintnyi sót kapjon évente.³³

Hunyadi maga nevezte ki kamarásait, ám előfordult, hogy egy-egy hivatalt valamely város vett át. 1450 novemberében egy évre Pozsony a helyi kamara, s ezért szabott áron adott át ebből az értékcikkből a városnak.³⁴ Hasonló lehetett a helyzet Kassán. Tudjuk, 1451 júniusában Kassa az eladott só árából 1000 aranyforintot fizetett ki a kormányzónak. 1452-ben a településen Hunyadi bort vásárolt. Az árat a város a só árából térítette meg az eladónak. Ez év szeptemberében a kormányzó 575 aranyforinttal tartozott két kassai polgárnak, mivel hitelbe vásárolt tőlük posztót. Az összeget a városnál lévő kormányzói só eladási árából térítette meg polgárainak Kassa.³⁵

V. László uralkodása idején Hunyadi továbbra is felügyelte a szervezetet, intézkedett kamarák dolgaiban. 1453-ban már van királya az országnak, mégis évi 50 aranyforintnyi só adat örökre a kolozsvári domonkos kolostornak. V. László sóval kapcsolatos ügyekben hozzá fordult, ám megesik, hogy

²⁸ István Draskóczy: Familia Manini: date privind istoria orasului Oradea si a imprejurimilor sale in secolul al XV-lea. *Crisia* 22 (1992) 73–85.; Draskóczy István: Olaszok a 15. századi Erdélyben. In: *Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Geric József professzor tiszteletére.* (Szerk. Draskóczy István.) Bp., 1994. 129–131.; Arany K.: Firenzei kereskedők i. m. 2007, 513–516.; *Prajda Katalin*: Andrea di Filippo Scolari váradi püspök és firenzeiek a Zsigmond-kori Erdélyben. In: *Táguló Horizont. Tanulmányok a fiatal művészettörténészek marosvásárhelyi konferenciájának előadásai-ból.* (Szerk. Kovács Zsolt–Orbán János.) Marosvásárhely–Kolozsvár, 2013. 24–25. 1442-ben az uralkodó Erdélybe küldött egy bizonyos Angello nevű olaszt, hogy a kamarák ügyében intézkedjen. Őt feltételesen a Manini család azonos nevű tagjával azonosíthatjuk (A kolozsmonostori konvent i. m. 400–401. sz.). 1453-ban Dés bíráját Adwardusnak hívták (A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára i. m. II. 53.).

²⁹ Draskóczy István: V. László budai aranyforintjának mesterjegyeről. *Az Érem*, 70 (2014) 1. sz. 10–15.

³⁰ Mályusz E.: A magyar rendi i. m. 574–575., *Hornyik János*: Kecskemét története I. Kecskemét, 1893. 171., 209–211, 217–218, *Teleki József*: A Hunyadiak kora Magyarországon X. Pest, 1853. 152–154., MNL OL DL 45650., 67429., 67434., 67435., 68647., 88269., MNL OL DF 240136., 240183. A hazai szakirodalom Kecskeméti Peró János nevet is használja rá. Vö. *Tringli István*: Pest megye a késő középkorban. In: *Pest megye monográfiája I/2.* (Szerk. Torma István közreműködésével Zsoldos Attila.) Bp., 2001. 115.

³¹ Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli i. m. I. 662–663.; MNL OL DL 44501., 55365/b., 55383., 55388., 107552. MNL OL DF 253333.

³² Draskóczy István: Osztrák és erdélyi só a 15. századi Pozsonyban. In: *Testimonio litterarum – Tanulmányok Jakó Zsigmond tiszteletére.* (Szerk. Dáné Veronika–Sipos Gábor–Lupescuné Makó Mária.) Kolozsvár, 2016. 83–84.

³³ Pl. MNL OL DF 240150., 240217., 275900.; A nagymihályi és sztárai i. m. II. 499.

³⁴ MNL OL DF 240075., 240167., 240176.

³⁵ MNL OL DF 240106.

a beszercei gróft megkerülve adott ki utasításokat,³⁶ vagyis az uralkodó élni kívánt felségjogaival. Hunyadi halála után a király vette át a sómonopólium feletti közvetlen felügyeletet, ő nevezte ki az olasz Vaggiót. Sőt adatott vele a kassaiaknak, a budaszentlőrinci pálosoknak. Máskor nyugtát adott neki a sóbevétel terhére felvett 100 aranyforintról. 1457-ben utasította Máramaros megyét, hogy ne engedje meg a lengyel és a rutén főzött só eladását.³⁷

A kormányzó jól gazdálkodott ezzel a királyi jövedelemfajtával, hisz az Eizinger Ulrik által 1453-ban készített előterjesztés úgy számolt, hogy a sómonopóliumból 100 ezer forint bevétel származik.³⁸ Működése megeremtetten azt az alapot, amelyre fia, Máttyás király támaszkodhatott.

Eddigi vizsgálataink alapján azt mondhatjuk, hogy a sóigazgatás egységes irányítását nem külön országos kamaraispán, hanem 1446 után Hunyadi János személye biztosította. A kutatás megállapítása, hogy 1435-től kezdve Máramarosban a megyés ispáni és a sókamara ispáni (kamarási) tisztség általában összekapcsolódott.³⁹ Ám Malomvizi Kenderes János megyés ispánsága idején (1447-től bizonyosan) a két feladat szétvált. A kamarákat ugyanis két Manini, Angello, illetve Odoardo igazgatták, akik nem függtek a vármegeye vezetőjétől. 1450-ben helyreállt az egység, hisz Angello és Odoardo lett a megyés ispán és a kamarás egyaránt.⁴⁰ Nem lehetetlen, hogy a máramarosi bányászat megreformálása (a kormányzó itteni intézkedéseiről már volt szó) lehetővé tegye tapasztalt szakemberek feladatát.

Érdemes felidézni egy esetet. 1447-ben a széki és dési kamarák irányítóinak (Odoardo Manini és Szegedi Máté) emberei a váci vásáron elvették egy szalacsi jobbágy 500 darab sóját, amit ő törvényesen vásárolt meg a kamarásoktól Szalacson. A jobbágy panaszt tett Angello máramarosi sókamarásnál, aki utasította a dési és széki tisztségviselőket, hogy kárpótlásul 1000 darab só adjanak ki a kárvallott jobbágyoknak.⁴¹ Úgy tűnik, az erdélyi Dés hivatalnokai igen távol is ellenőrizhették a vásárokat. Tegyük hozzá, Vác az erdélyi só árusítási körzetébe tartozott. Az eset azt sejteti, hogy országosan egyvalaki, Angello máramarosi kamarás, széles jogkörrel rendelkezett.

³⁶ Bártfa szabad királyi város levéltára 1319–1526. (Öa.: Iványi Béla) I. 684. sz.; Székely oklevéltár I–VII. Szerk. Szabó Károly, Papp Miklós stb. Bp., 1872–1898. III. 63–64.; Urkundenbuch i. m. V. 2999. sz.; MNL OL DL 14892., 14948., 15059., 15060., 27170., MNL OL DF 253333.

³⁷ A Zichi és vásónkeői i. m. IX. 389., 533–534.; Máramarosi diplomák i. m. 398.; MNL OL DF 269342., 270327.; MNL OL DL 15181, 88321.

³⁸ János Bak: Monarchie im Wellental: Materielle Grundlagen des ungarischen Königtums im fünfzehnten Jahrhundert. In: Das spätmittelalterliche Königtum im europäischen Vergleich. (Hrsg. Reinhard Schneider.) Sigma-Ringen, 1987. (Vorträge und Forschungen, 32.), 380–381.

³⁹ Engel P.: Magyarország világi i. m. I. 154.; Gulyás László Szabolcs: Városfejlődés a középkori Máramarosban. Kolozsvár, 2014 (Erdélyi tudományos füzetek 280.), 64.

⁴⁰ MNL OL DL 14342., 14344., 38298., 38609., 44490., 44501., 55383., 100594. 1450-ben egy alkalommal Odoardo címe: máramarosi kapitány és ispán. Hazai okmánytár. (Kiad. Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly, etc.) I–VIII. Győr, Bp., 1865–1891. VII. 466–467.

⁴¹ MNL OL DL 44490.

Ha arra gondolunk, hogy 1447–1450 között Angello Máramarosban, Odoardo 1447-ben Budán, illetve Désen és Széken (utóbbi helyen Szegedi Mátéval együtt), 1448-ban Désen és Máramarosban, 1449–1450-ben Máramarosban (hol társukként feltűnik Szegedi Máté), Pape Manini 1448-ban Désen és Széken kamaráskodott, azt mondhatjuk, hogy a Hunyadi által ellenőrzött országterület jelentős részének az ellátása, továbbá az, hogy a szervezet miképpen működik, mennyi jövedelem származik belőle, jelentős részben a Maninik szakértelmétől függött. A kormányzó megbízott bennük.⁴² Előfordult, hogy Hunyadi csupán sókamarásának nevezte a két olaszt vagy Szegedi Mátét, különösen gyakran 1448-ban, 1449-ben.⁴³ Tudjuk, hogy mely kamarák élén álltak. 1452-ben egy magánlevélben Odoardo *camararius salium regalium*nak címezte magát, 1453-ban pedig az uralkodó nevezte őt így. Kérdésesnek véljük azonban, hogy merhetünk-e a címzés mögött egy vagy több helyi hivatalon túlmutató, szélesebb, hatáskört látni.⁴⁴ A gyanút növeli, hogy az 1451-ben kinevezett máramarosi megyés ispán, Pestyenei/Pöstyéni Mihály egyben sókamarás is volt.⁴⁵ Továbbá érdemes arra szintén felfigyelni, hogy miközben a kamarási cím többször visszaköszön nekünk, a sókamara ispáni, ami Ozorai, Tallóci idejében a hivatalszervezet széles hatáskörű vezetőjének járt, azonban már nem.

A helyzet Hunyadi halála után változott meg, midőn Vaggio országos hatáskört kapott.⁴⁶ Nem ad hoc intézkedésről van szó. A tény olyan elképzelést sejtet, amely Hunyadi időszakával szemben a Zsigmond-kor, illetve Habsburg Albert kora viszonyait tekintette mérvadónak, hisz Verébi Péter, Ozorai Pipo, Tallóci Matkó rendelkezett ilyen hatalommal. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy V. László idején (már a volt kormányzó életében) a kormányzat más területein hasonlóképpen a Zsigmond-kori viszonyokhoz való visszatérés figyelhető meg.⁴⁷

Erdélyben a vezető szerepet a tordai kamara töltötte be.⁴⁸ A Hunyadi János korszakára vonatkozó információk mégis arra mutatnak, hogy Dés vette át ebben az időben a vezetést a Királyhágón túl. A tény azzal állhat összefüggésben, hogy a Maninik igazgatták általában az észak-erdélyi bányavárosban működő sóhivatalt. Dés súlyát továbbá az a körülmény is növelhette, hogy az itteni kamara vezetője irányította a szomszédos bányahely, Szék működését is.⁴⁹

⁴² MNL OL DL 44490., 44501., 55352., 55358., 55365/b., 55384.

⁴³ Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli i. m. I. 662–663.; A zichi és vásónkeői i. m. IX. 204.; MNL OL DL 55387., 55388., 55422.

⁴⁴ MNL OL DL 44645., 30824.

⁴⁵ MNL OL DL 38302., MNL OL DF 275902. Lehetséges, hogy 1455 és 1457 között Erdélyi István és Angello együtt töltötte be a máramarosi ispán tisztségét (Csánki D.: Magyarország történelmi i. m. I. 461.)

⁴⁶ 1456. novemberében ebben a minőségében (címe: *universarum camerarum salium regalium comes*) Dés, Székert, Tordát, Máramarost érintő ügyben intézkedett. MNL OL DL 81243.

⁴⁷ Mályusz E.: A magyar rendi i. m. 578–585.

⁴⁸ MNL OL DL 55213.

⁴⁹ A dési és széki kamarás személye ugyanis szinte mindig ugyanaz. Előfordult, hogy egyszerre két fő a kamarás. Például 1447 júliusában nevezte ki Hunyadi Dés élére Odoardot és Szegedi Mátét (MNL OL DL 55358.). Ez esetben arra kell gondolnunk, hogy a hivatali munkában egyik a másikat

1453-ban V. László a dési és a széki kamarásokat arra figyelmeztette, hogy ne akadályozzák a segesvári szászokat abban, hogy a Székelyföldről hozzanak be sót, hisz erre kiváltsággal rendelkeznek. Mind a két helység Erdély északi részén, Segesvár pedig a Szászföldön található. Az eset arra utal, hogy a dési és a széki hivatal vezetője ellenőrző szerepet gyakorolt a tartomány déli részén.⁵⁰

Adataink azt mutatják, hogy a sóigazgatásban tevékenykedett egy olyan szakértői csoport, amelynek tagjai hol az egyik, hol a másik kamara élén bukkannak fel, és akkor is a szervezetben maradtak, ha az irányító főúr személye megváltozott. Közöttük kereshetjük azokat, akik Hunyadi Jánosnak

sóügyekben a tanácsokat adták. Hozzátehető, hogy Hunyadi adószedésben, a pénzügyigazgatás más posztjain is támaszkodott rájuk.⁵¹

Azoktól, akik a pénzügyigazgatásban a konkrét feladatokat látják el, elvárható az írástudás, valamilyen számtani ismeretek, amelyek egyébként a kereskedésben sem nélkülözhetők. Az általunk említett itáliaiak bizonyosan értettek ehhez. Sok magyarországi neve mellett olvasható a *litteratus* jelző, ám olyanokról is feltételezhető egyes esetekben valamilyen szintű írás tudás, akiknek ilyen irányú ismereteiről nem szerzünk tudomást.⁵²

helyettesítette. Helyettesre egyébként minden hivatalvezetőnek szüksége volt (MNL OL DL 44490, 48214, 48219., 48237).

⁵⁰ Székely oklevéltár i. m. III. 63.

⁵¹ Draskóczy I.: Olaszok i. m. 1994. passim.

⁵² Tordai Pogány Miklósnak a műveltség iránti fogékonyságát mutatja, hogy fia, Tamás a krakkói egyetem artes fakultásán baccalaureusi fokozatot szerzett. MNL OL DF 277576.

FORGÓ ANDRÁS

A királykoronázás időpontjának kitűzése.
A kora újkori rendi politika kultúrtörténeti megközelítésben*

A kora újkori rendi politika kultúrtörténeti megközelítése az utóbbi évek magyarországi kutatásában is érezteti hatását. A Pálffy Géza vezetésével működő, a magyar korona és a koronázások újkori történetét feltáró kutatási projekt – amelyben Soós István is közreműködik –,¹ vagy a Szijártó István köré szerveződött kutatóműhely² tagjainak eredményeiben is rendre felbukkannak a kultúrtörténeti jellegű vizsgálatok, és nemcsak a kora újkor kutatói érdeklődnek e megközelítés iránt.³ Ez is indokoltá teszi annak végiggondolását, hogy milyen lehetőségeket rejt a rendi politika kultúrtörténeti vizsgálata, és az így születő eredmények hogyan illeszkednek a téma már hagyományossá vált, elsősorban intézmény-, eszme- és társadalomtörténeti kutatásainak eredményeihez. Hosszas elméleti fejtegetés helyett álljon itt most egy konkrét példa: az 1712. évi királykoronázás időpontjának kitűzése. Ezen a példán keresztül kísérlem meg bemutatni, hogy milyen kérdéseket válaszolhatunk meg a rendi politika kultúrtörténeti megközelítésének segítségével.

A kora újkori rendi politika kultúrtörténeti vizsgálatában kétségtelenül a németországi kutatás jár élen, a hazai publikációs terméshez képest elképesztő mennyiségű eredmény látott napvilágot az elmúlt húsz esztendőben. Az új megközelítés meghonosodását kemény, de (elenyésző kivételtől eltekintve) szakmailag korrekt vita kísérte. Ez nemcsak a publikációk számát növelte, hanem az új módszertani eljárás híveit is arra sarkalta, hogy precízen megfogalmazzák eljárásuk célját és megközelítésük illetékességi körét. Magával a vitával korábban már részletesen foglalkoztam,⁴ most elsősorban

a megközelítés hasznosíthatóságára összpontosítok. Ehhez azonban először röviden össze kell foglalnom a politika kultúrtörténeti vizsgálatának alapelveit.

A téma elméleti igényű szakértője, Ute Daniel úgy közelíti meg a kérdést, hogy a kultúrtörténet határai megegyeznek a történelem határaitól, ezért nem is tud olyan kutatási tárgyat elképzelni, amelyet ne lehetne kultúrtörténeti szempontból vizsgálni. Részen ezért is tartja definiálhatatlannak a kultúrtörténet fogalmát: Friedrich Nietzsche szerint is csak az definiálható, amelynek nincs történelme, vagyis az, ami nem változik és nem perspektívafüggetlen. A kultúrtörténetre azonban mindkettő igaz, és ennek Ute Daniel szerint így is kellene maradnia.⁵

A politika kultúrtörténeti megközelítésének prominens németországi képviselője, a Német-római Birodalom alkotmányos berendezkedésének kultúrtörténeti vizsgálatát végző Barbara Stollberg-Rilinger is arra a következtetésre jutott, hogy a tág kultúrafogalomnak köszönhetően minden történetet lehet kultúrtörténetként értelmezni. Az általa is „új kultúrtörténetnek” nevezett irányzatot szerinte sem az jellemzi, hogy tárgyai vannak, hanem az a specifikus megközelítés, amellyel kutatása tárgyaihoz viszonyul. „Etnológiai szemléletet” valósít meg, vizsgálatának tárgyát alapvetően idegennek tekinti, amely magyarázatra szorul. Ezt a szemléletet szerinte több, korunkban tapasztalható tényező erősítette fel, vagy teszi egyáltalán lehetővé. Egyrészt kihalófélben van az a művelt középosztály, amely a kultúrát hagyományosan a gazdasági és politikai hatalmon túli igaznak és szépnek tekintette. Másrészt a médiaforradalom felerősítette a politika nem diszkurzív, megrendezett szemléletét. Harmadszor a keresztény kulturális hagyomány különösen a fiatal történelemszempontok számára olyan idegenként hat, mint a *ndembu* vagy a *bororo* kultúrák. A politika kultúrtörténete Barbara Stollberg-Rilinger szerint a politikai döntéshozatal, intézmény- és értékrendszer történelmen fölötti, egyetemes jellegének dekonstrukciója. Ehhez azoknak a diskurzusoknak,

* Jelen dolgozat A magyar történetírás kánonjai című konferencián (Közép-európai Egyetem, 2014. november 21–22.) elhangzott előadás bővített változata.

¹ <https://tti.btk.mta.hu/lendulet/szent-korona.html> (2017. 02. 28.)

² <http://szijarto.web.elte.hu/diaeta-index.html> (2017. 02. 28.), ld. továbbá a Magyar Parlamentarizmustörténeti Munkacsoport honlapját: <http://szijarto.web.elte.hu/MPM/> (2017. 02. 28.)

³ Pl. Cieger András: Mindennapok a Tisztelt Házban. A nagypolitika társadalomtörténete (1865–1918). In: Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon. A kezdetektől 1918-ig. (Szerk. Ifj. Bertényi Iván–Dobszay Tamás–Forgó András–Pálffy Géza–Ráczy György–Szijártó M. István.) Bp., 2013. 405–419.

⁴ Forgó András: A politika kultúrtörténete. Egy „német” elmélet vitája, és annak tanulságai. *Világtörténet*, 2 (2012) 171–186.

⁵ Ute Daniel: Alte und neue Kulturgeschichte. In: Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Arbeitsgebiete – Probleme – Perspektiven. 100 Jahre Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. (Hrsg. v. Günter Schulz u.a.) Wiesbaden, 2004. 345–358, továbbá *Uő*: Compendium Kulturgeschichte. Theorien, Praxis, Schlüsselwörter. Frankfurt a. M., 2001.

gyakorlatoknak és tárgyasításoknak a rekonstrukcióján keresztül vezet az út, amelyből a kortárs jelentési struktúrák táplálkoztak, és amelyek nélkül a kortárs hatalmi és uralmi viszonyok nem érthetők meg. Ez a megközelítés a politikát mint cselekvési teret vizsgálja, amelyben a közösség számára kötelező érvényű döntések meghozatala megvalósult.⁶ Egyszerűbben megfogalmazva: a kultúrtörténeti megközelítés szerint a történetírásnak arra kell összpontosítania, hogy a történeti cselekvő miként élte meg az életét, illetve miként értelmezte azt, a történelem egyes megnyilvánulásai milyen jelentést hordoztak a kortársak számára.⁷ Így szerez tehát létjogosultságot a politika kultúrtörténetének, illetve a politikai kultúra történetének tanulmányozása. Utóbbin Christian Fenner nyomán azt a kódrendszert érthetjük, amely segítségével a történelmi szereplők a politikát művelték (*politics making*).⁸

A következőkben a fentiekből két aspektust szeretnék kiemelni. Egyrészt a 18. századi egyházi rendiség kutatójaként elgondolkodtatott Barbara Stollberg-Rilingernek az a megállapítása, amely szerint a fiatal történész nemzedék számára a keresztény kultúrkör éppolyan idegen, mint egy afrikai vagy dél-amerikai törzsi kultúra. Ez a kijelentés, helyesebben ennek cáfolata egyébként a témáról folyt, már említett vitában is felbukkant.⁹ Ezzel összefüggésben szintén foglalkoztatott Barbara Stollberg-Rilingernek a kortárs jelentési struktúrák megértését hangsúlyozó megállapítása.

Korábban már részletesebben vizsgáltam az 1712. évi országgyűlési ülészakot, amikor a szatmári megegyezés után mind a Habsburg udvar, mind pedig a magyar rendiség prominens képviselői nagy hangsúlyt fektettek az uralkodó és az ország közti megbékélés szimbolikus és direkt kifejezésére.¹⁰ Természetesen ennek legerősebb megnyilvánulása III. Károly magyar királlyá történt koronázása volt. Bár az aktus számos hazai sajátossággal rendelkezett, az eseménysorozat központi része, maga a koronázás szertartása, egyetemes egyházi előírásoknak, a római főpapi szertartáskönyv, a *Pontificale Romanum* rubrikáinak megfelelően ment végbe.¹¹

⁶ Barbara Stollberg-Rilinger: Was heißt Kulturgeschichte des Politischen? Einleitung. In: Was heißt Kulturgeschichte des Politischen? (Hrsg. v. Barbara Stollberg-Rilinger.) Berlin, 2005. 9–24.

⁷ Szijártó M. István: A „konfesszionális rendiségtől” az „alkotmányos rendiségig”. Lehetőségek és feladatok a 18. századi magyar rendiség kutatásában. *Történelmi Szemle* 54 (2012) 37–62.

⁸ Christian Fenner: Politische Kultur. In: Wörterbuch Staat und Politik. (Hrsg. v. Dieter Nohlen.) 4. kiadás. München, 1996. 565–572.

⁹ Wolfgang Reinhard: Was ist europäische politische Kultur? Versuch zur Begründung einer politischen Historischen Anthropologie. *Geschichte und Gesellschaft* 27 (2001) 593–616.; Andreas Rödder: Klis neue Kleider. Theoriedebatten um eine Kulturgeschichte der Politik in der Moderne. *Historische Zeitschrift* 283 (2006) 657–688.

¹⁰ Forgó András: Az egyházi rend a szatmári megegyezés utáni országos politikában. In: Az 1712. évi pozsonyi diéta egy ciszterci szerzetes szemével. (Szerk. Forgó András.) Pannonhalma–Veszprém, 2013. 7–63.

¹¹ Pontificale Romanum. Summorum Pontificum jussu editum, a Benedicto XIV. et Leone XIII. recognitum et castigatum. H. n., é. n. (a továbbiakban Pont. Rom.) 105–112. A koronázásról részletesen: *Hende Fanni*: Ad dignitatem regiam sublevetis. A 18. századi magyar királykoronázások történetéhez. In: Az 1712. évi pozsonyi diéta egy ciszterci szerzetes szemével (Szerk. Forgó András.) Pannonhalma–Veszprém, 2013. 65–109.

A koronázási ceremónia előkészítésekor komoly jelentőséget tulajdonítottak a szertartás időpontjának is. A rendek ugyanis az országgyűlés megnyitása és a koronázás közti időben tárgyalhatták a hitlevél és a koronázási eskü kérdését. Ennek 1712-ben különös hangsúlya volt, mivel I. József 1687-ben kiadott, de be nem cikkelyezett hitlevele jelentősen eltért elődjétől. Egyrészt tömörebben foglalta össze a rendi kiváltságokat, másrészt viszont tartalmazott egy olyan kitétel – az úgynevezett revíziós klauzulát – amely megteremtette a kiváltságok felülvizsgálatának elvi lehetőségét. Mivel Károly hitlevéltervezetét csak a proпозиciók átvételét követően, külön kérésre kapták meg a rendek, ezért az erről folytatott tárgyalások nagyon lerövidültek: csak az uralkodó Pozsonyba érkezését követő naptól kezdődtek. Ennek jelentőségével természetesen Bécsben is tisztában voltak, ezért az uralkodó pozsonyi tartózkodásának és koronázásának előkészítésekor külön figyelmet fordítottak arra, hogy a városba történő bevonulás és a koronázási szertartás között csak néhány nap teljen el. Az időpont kiválasztását tovább bonyolította, hogy a főpapi szertartáskönyv nemcsak magát a ceremóniát, hanem annak előkészületeit is szabályozta: a megkoronázandó uralkodónak eszerint szerdán, pénteken és szombaton böjttel kellett felkészülnie a nagy napra, magára a szertartásra pedig csak vasárnap, koronázási mise keretében kerülhetett sor.¹² A dátum kijelölésénél az egyházi év mozgó ünnepeire is tekintettel kellett lenni. Hosszas előkészítés után végül május 22-ét, pünkösdöt követő vasárnapot, vagyis Szentháromság vasárnapját találták a legkedvezőbb időpontnak. Az uralkodó pozsonyi bevonulását pedig május 19-ére tűzték ki.¹³

Ez az időbeosztás Bécs számára több előnnyel is járt: az uralkodó pünkösdöt, az egyik legjelentősebb egyházi ünnepet még a fővárosban tölthette, ráadásul a koronázás előtti böjt időszaka egybeesett az úgynevezett pünkösd-i kántorböjttel, vagyis a pünkösdöt követő, negyedévenkénti böjti időszakkal. Így az uralkodót nem kellett megterhelni a szokásosnál több böjti nappal sem. És természetesen a legfőbb politikai célt is sikerült elérni, hiszen az uralkodó pozsonyi bevonulása és a koronázás között valóban csak néhány nap telt el, így a már egy hónapja ott tartózkodó rendeknek alig maradt idejük a hitlevél szövegének érdemi tárgyalására. Nem is tudták megakadályozni, hogy a számukra kedvezőtlen józsefi diploma kerüljön kiadásra.¹⁴

Ez a példa is jól mutatja, hogy az uralomváltásnak, ennek az ízig-vérig politikai témának a vizsgálata sem nélkülözheti a keresztény (pontosabban római katolikus) kulturális hagyománynak legalább felületes ismeretét. Egyrészt a kutató nem spórolhatja meg az ilyen tárgyú ismeretszerzést világnézeti okokra hivatkozva, másrészt a római katolikus egyház mai gyakorlatában jártas vizsgálódó sem érezheti úgy, hogy jól ismert terepen járna a források olvasása közben. Az említett

¹² Pont. Rom. 105.

¹³ A bécsi miniszteriális konferencia előterjesztése: Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Hofarchiv, Obersthofmeisteramt, Zeremonielldepartement, Ältere Zeremonialakten, 24-9. Akten betreffend die Krönung Karls VI. zum ungarischen König. (Az 1712. május 2-i konferencia előterjesztése).

¹⁴ Forgó A.: Az egyházi rend. 15–19.

negyedéves böjti napok ugyanis az 1970-es években végbe-
ment liturgikus reform keretében – számos hasonló előírás-
sal együtt – nyomtalanul eltűntek az egyházfegyelmi gyakor-
latból, napjaink katolikusainak jórészt fogalmuk sincs arról,
hogy mit jelent a kántorböjt kifejezés, ennek hallatán legin-
kább a templomi előénekesre gondolnak, nem is sejtve, hogy
a „kántor” jelen esetben a latin „quattuor” szó elferdítésé-
ből alakult ki (quattuor tempora).¹⁵ Tehát bizonyos mértékig
megiscsak igazat adhatunk Barbara Stollberg-Rilingernek,
amikor azt állítja, hogy a mai kutatóknak, világnézeti elköte-
lezettségétől teljesen függetlenül, a korabeli katolikus milió
egyes megnyilvánulásai tényleg idegenként hatnak. Hozzá
kell azonban tennünk, hogy ezzel a jelenséggel a vizsgált kor-
szakban a nem katolikus felekezettűeknek is meg kellett küz-
deniük. Az evangélikus Lányi Pál alispán például az 1712.
évi országgyűlési ülészak alkalmával szükségesnek tartotta
megmagyarázni az úrnapi körmenetről való távolmaradásá-
ról szóló beszámolójakor, hogy itt az „Úrnapja” nem a vásár-
napot, hanem egy különleges katolikus ünnepnapot, neveze-
tesen az Oltáriszentség ünnepét jelenti.¹⁶

Az 1712. évi koronázás időpontjának kitűzése azon-
ban más szempontból is tanulsággal szolgál számunkra.
Az országgyűlésről tudósító két magánnapló,¹⁷ Lányi Pál
már idézett feljegyzése és a pásztoi apát követének tanúsága
szerint is a magyar rendek, közelebbről az alsótábla résztve-
vői döntöttek a koronázás időpontjáról. Lányi szerint „sok
discursusok után, követség által megüzenték a nemes statu-
sok ezen opiniót, melyen közönségesen megnyugodtak, mely
dolgok hamar egy hét alatt véghez mehethének, jónak látnák
pro Dominica Trinitatis Die 22 praesentis a coronationak vég-
hez menni. Tetszett Palatinus urunknak és az uraknak ezen
opinio és a szerint cardinalis mindjárt esztergomi érsek úr
ő Eminentíája maga kezeivel is írt resolutiót magának ő Fel-
ségének, és azt ismét követség által stante eandem sessione
communicalta is a nemes statusokkal.”¹⁸ A pásztoi apát köve-
tének, P. Hermann Engelbert ciszterci szerzetesnek feljegy-
zései szerint is ezen a napon, tehát május 4-én olvasták fel
Illésházy Miklós magyar udvari kancellár levelét, amely az
uralkodó közelgő érkezéséről és abbéli szándékáról szólt,
hogy a koronázás napjaként május 12-ét, csütörtököt jelöljék
ki. Ezután javasolta az alsótábla a későbbi időpontot, tekintet-
tel a hitlevél körüli vitára, valamint a pünkösdi utáni böjtre.¹⁹

¹⁵ Vö. *Várnagy Antal*: Liturgika. Szertartástan, az egyház nyilvános isten-
tisztelete. Abaliget, 1995. 378, 441–442.

¹⁶ *Solemnitas Corpus Domini*, vagyis a pünkösdt követő második csütör-
tököt, amelyet azonban a magyar katolikus egyház 1973 óta az azt követ-
kező vasárnap ünnepel – egy újabb eltérés a korabeli gyakorlattól. Vö. *Vár-
nagy A.*: i. m. 439–440., 455–456. Lányi beszámolója: Lányi Pál gömöri alis-
pán naplója az 1712. évi pozsonyi országgyűlésről. Második és befejező köz-
lemény. (Közli Thury Etele.) *Történelmi Tár* 5 (1904) 12.

¹⁷ Erről az országgyűlésről nem ismerünk „hivatalos”, vagyis a személy-
nök felügyeletével összeállított naplót. Lásd: *Szijártó M. István*: Az ország-
gyűlési naplók forrásértéke, avagy a történelem mint konstrukció. In: *Uő*:
Nemesi táradalom és politika. Tanulmányok a 18. századi magyar rendi-
ségről. Bp., 2016. 242–254.

¹⁸ *Lányi P.*: i. m. 403–404.

¹⁹ Acta et observata penes diaetam Hungaricam Posonii celebratam, item
coronationem Domini Caroli VI. ibidem peractam anno 1712. per patrem
Engelbertum Hermann professum Velehradensem, qua plenipotentium

A koronázás időpontjáról valójában már két nappal koráb-
ban, május 2-án tárgyaltak Bécsben. Az ezzel foglalkozó kon-
ferencia eredetileg ugyan a 23-i, hétfői időpontot javasolta,
ezt azonban maga Károly módosította 22-ére, vasárnapra.
Ugyancsak ő mondta ki a végső szót az utazás időpontjáról:
eszerint 18-án szerdáig maradt Bécsben, tehát a bevonulásra
a szokásos menetrend szerint a következő napon, 19-én, a pro-
pozíciók és a hitlevél átadására pedig pénteken, 20-án került
sor. A konferencia ennél valamivel megengedőbb lett volna,
10-i bevonulással és a proposíciók 11-i vagy 12-i átadásával.²⁰
Károly bejegyzése mellett nem szerepel dátum, tehát elképzel-
hető, hogy a pozsonyi események után került sor az időpont
módosítására. Az egész eseménysort tekintve azonban való-
színűbb, hogy a döntés már az alsótábla ülése előtt megszü-
letett Bécsben, ezt sikerült a szokásos módon (a személynök
és az alsótábla többi „kormányparti” képviselőjének segítsé-
gével) elfogadtatni.²¹ Akárhogy is történt, mindenképpen az
uralkodó akarata érvényesült: a rendeknek alig maradt ide-
jük a hitlevél szövegének tárgyalására, így azt nem is sikerült
módosítaniuk.²²

A bécsi miniszterek egyébként nemcsak a koronázás idő-
pontjába, hanem annak ceremóniájába is bele akartak szólni.
A javasolt változtatások az örökös királyság intézményé-
nek hangsúlyozását, és ezzel párhuzamosan a királyválasz-
tásra utaló elemek elhagyását célozták. A szertartást végző
Keresztély Ágost esztergomi érsek azonban az egyházi cere-
móniában történő legkisebb változtatás lehetőségét is eluta-
sította. Amikor felmerült, hogy maradjon el a szertartásnak
az a része, amelyben az érsek megkérdezi az asszisztens püs-
pököket a jelölt alkalmasságáról, Keresztély Ágost úgy érvelt,
hogy ez a változtatás az egész szertartás érvényességét veszé-
lyeztetné. Így a szász-zeitz hercegi családból származó érsek
tehát akaratlanul is hozzájárult a magyarok azon törekvésé-
hez, hogy a koronázási szertartás állandóságában fejezzék ki
az uralkodó és a rendiség megváltoztathatatlan kapcsolatát.
Igaz, ebben nem politikai, hanem egyházfegyelmi szempon-
tok vezérelték.²³

Mint említettem, a politika és kifejezetten a kora újkori
rendi politika kultúrtörténeti megközelítésének előretöré-
se a német tudományos életben heves vitát eredményezett.
Az elmélet kritikusai leginkább két szempontból támadták
ezt az új szemléletet: egyrészt kétségbe vonták a politika kap-
csán a kultúrtörténeti út kizárólagosságát, másrészt – ezzel
részben összefüggően – úgy vélték, hogy a kultúrtörténet csak
a felszínt, mondhatnánk: a *theatrum politicum* szféráját érinti.

ablegatum Reverendissimi Domini Domini Floriani abbatis. In: *Az 1712.*
évi pozsonyi diéta egy ciszterci szerzetes szemével (Szerk. Forgó András.)
Pannonhalma–Veszprém, 2013. 212.

²⁰ Ld. a 13. jegyzetet.

²¹ Erről részletesebben: *Forgó András*: Zu den Möglichkeiten und Grenzen
ständisch-politischer Handlungsfähigkeit: Das Beispiel des Herrschafts-
antritts Karls VI. im Königreich Ungarn. In: *Wiener Archivforschungen.*
Festschrift für den ungarischen Archivdelegierten in Wien, István Fazekas.
(Hrsg. v. Zsuzsanna Cziráki–Anna Fundárková–Orsolya Manhercz–Zsu-
sanna Peres–Márta Vajnági.) Wien, 2014. 263–270.

²² Ennek megfelelően így is került becikkelyezésre az országgyűlés bezá-
rásakor: 1715. évi II. törvénycikk.

²³ *Forgó A.*: *Az egyházi rend.* 20–21.

Véleményem szerint is érdemes elgondolkodni azon, hogy ez az új megközelítés is csak azután vált Németországban uralkodóvá, miután az előző történészgenerációk, elsősorban intézménytörténeti vizsgálataikkal lefektették a kutatás alapjait. Konkrétabban szólva, amikor Barbara Stollberg-Rilinger a császár koronázáskor viselt öltözékével és a koronázási szertartás elemeivel foglalkozik, már rendelkezésre állnak számára Karl Ottmar von Aretin, Volker Press, Helmut Neuhaus vagy éppen Maximilian Lanzinner²⁴ eredményei, akik a birodalom működésének mechanizmusát, a császár és a rendek bonyolult kapcsolatának részleteit és az ehhez hasonló kérdéseket feltárták. Nem véletlen az sem, hogy itthon is csak a diéta intézménytörténetét feltáró kutatási eredmények

megszületése után²⁵ köszöntött be a „kulturális fordulat” a 18. századi rendiség vizsgálatában. Ugyanígy nehezen képzelhető el a korszak politizálásának megértése a szereplők társadalmi kapcsolatrendszerének feltárása vagy éppen azoknak a politikai eszméknek és nyelveknek a vizsgálata nélkül, amelyeket magukénak vallottak. A politika kultúrtörténeti kutatásának tehát a többi megközelítés *mellett* van a helye, ott viszont fontos helyet foglal el. A ceremóniák, ünnepek, konfliktusok, vagy a legalább ilyen jelentőségű csöndes hétköznapi vizsgálatok ugyanis közelebb hozza a mai kor emberéhez a letűnt századok politizálásának mikéntjét, másként megfogalmazva a kora újkor rendiségének politikai kultúráját.

²⁴ *Karl Ottmar von Aretin*: Das Alte Reich, 1648–1806. Stuttgart, 1997; *Maximilian Lanzinner*: Friedenssicherung und politische Einheit des Reiches unter Maximilian II (1564–1576). Göttingen, 1993; *Helmut Neuhaus*: Das Reich in der Frühen Neuzeit. München, 1997.

²⁵ Mindenekelőtt: *Szijártó M. István*: A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés. Bp., 2005. Legújabbban: *Uő*: A 18. századi Magyarország rendi országgyűlése. Bp., 2016.

OLGA KHAVANOVA

Koncsek Bernát kancelláriai tanácsos személyisége a magánlevelek és a hivatali ügyiratok fényében

Egy életrajz rekonstrukciója különböző típusú források használatát követeli meg, ego-dokumentumoktól kezdve a hivatali iratokon át, a személyes levelezéstől a hitelesített végrendeletig¹ A történészek nem csak életrajzi adatokat nyerhetnek belőlük, hanem felmérhetik a társadalmi hálózatokba való beágyazódást, s az egyéneken keresztül rávilágíthatnak a korokra, társadalmi csoportra vagy nemzetre jellemző vonásokra. Ezen vizsgálódó források nyelve sokféle. A kora újkorban ez rendszerint latin, német és magyar. Az utóbbi kapcsán fontos hangsúlyozni, hogy ugyan az irodalomtörténetben a 18. század a modern magyar irodalom születésének százada, de kevésbé köztudott, hogy ezen az akkor még fejlesztendő nyelven nemcsak a nyelvújítók,² hanem polgárok, nemesek és főurak is leveleztek egymással. Mindazonáltal az újkori Magyar Királyság polietnikai jellege és többnyelvű társadalma a korabeli levelezéseken keresztül kutatandó. Tanulmányomban három nyelven írt levelek alapján állítom össze egy 18. századi magyar hivatalnoknak,³ Koncsek Bernátnak az életrajzát, és a következő kérdésekre keresek válaszokat: mit árulnak el levélváltásai a karrierlehetőségekről és a hivatalnoki pályafutás törvényszerűségeiről, és – a pályafutás rekonstrukciója során – hogyan egészítik ki egymást a levelek és más forrástípusok.

Koncsek Bernáttól háromfajta ego-dokumentum maradt fenn: az első típushoz tartoznak a hivatalos levélváltások iratai: kérelmek, előterjesztések, javaslatok stb. latinul és németül, amelyeket ő maga írt, vagy róla írtak. A második típust latin és magyar nyelvű magánlevelezése jelenti: legelsősorban gróf Batthyány Lajossal,⁴ de más főurakkal is. Harmadik

típusként pedig Koncsek Bernát végrendeletét jelölhetjük meg, amelynek latin nyelven írt szövegét több példányban őrizi a magyar kancelláriai és a bécsi főudvarmesteri levéltár. Sok egymásra vonatkozó vagy egymást kiegészítő részletből alakul ki egy koherens portré, amelyből egy köznemesi származású hivatalnokot ismerhetünk meg, reményeivel, elvárásaival és sikerének titkaival.

Ha feltételezzük, hogy a kérelmek olyan vegyes műfajt képeznek,⁵ amelyben a magánlevél és a beadvány jellemzői is megtalálhatók, akkor Koncsek Bernát lehet az, aki a leghosszabb (legalábbis az általam ismert leghosszabb) kérelmet fogalmazta meg Mária Terézia királynőnek. E 2000 szóból álló és 1756-ban kelt levél⁶ bizonyos tekintetben nem kevésbé informatív, mint a hivatalnok összes levelezése patrónusával, Batthyány Lajossal. Mit tudunk meg e dokumentumból? Elsősorban írójának származásáról informál minket: a Koncsek család igen régi eredetű volt. A genealógiai munkák Koncsek Balázst jelölik meg családalapítónak, egy legendás alakot, aki a 13. század végén élt.⁷ Maga Bernát így írt öseiről a királynőnek beadott kérelmében: „Régi nemesi család sarja vagyok, amely már 1325-ben létezett (amennyire hiteles ősrégi forrásokból tudom), s a Bethlenekkel és Dragokkal⁸ volt rokonságban, de az idők folyama nem kíméli a legrégebb és legnemesebb családokat sem, porrá zúzva és az emberi emlékezetből kitorölve ezeket.”⁹ A Siebmacher-albumban a Koncsek család címére is megtalálható: a pajzs

véltára több száz levelet tartalmaz magyar főuraktól, kismemesi és polgári származású kliensektől. Ezek között több kancelláriai alkalmazottjától is, mint például Koncsek Bernát.

⁵ Martin Paul Schennach: Supplikationen. In: Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert). Ein exemplarisches Handbuch (Hrsg. Josef Pauser, Martin Scheutz, Thomas Winkelbauer.) Wien–München, 2004. 572–584; Petitions in social history (Ed. Lex Heerma Van Voos.) Cambridge, 2001; Andreas Würglér: Bitten und Begehren. Suppliken und Gravamina in der deutschsprachigen Frühneuzeitforschung. In: Bittschriften und Gravamina. Politik, Verwaltung und Justiz in Europa (14.–18. Jahrhundert) (Hrsg. Cecilia Nubola, Andreas Würglér.) Berlin, 2005. 16–52.

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL) A 1, Magyar Kancelláriai levéltár, A Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája, Originales referadae, 27/1756.

⁷ Nagy Iván: Magyarország családai. Pest, 1860. VI. k. 331–332.

⁸ Talán a Dragffy családra gondol.

⁹ MNL OL A 1, 27/1756 (az eredeti latin).

¹ Ezúton mondok köszönetet Blaskó Katalinnak és Kulcsár Krisztinának jelen cikk szerkesztéséért.

² Ld. pl.: Soós István: „Meg nem fogható, mint lehet a német nyelvet nem szépné ismerni.” A német nyelv szerepe és jelentősége Kazinczy Ferenc életművében. *Sic itur ad astra*, 61 (2009) 95–116. és a nemrég megjelent kötet: Kazinczy Ferenc. Levelezés. XXV. köt. Hivatali levelezés (Sajtó alá rend. Soós István.) Bp., 2013.

³ A magyarországi 18. századi hivatalnoki karokról ld.: *Fallenbüchl Zoltán*: Mária Terézia magyar hivatalnokai. Bp., 1989.

⁴ Gróf Batthyány Lajos (1696–1765) a magyar 18. századi történelem egyik kulcsfigurája. Az élete során nemcsak udvari méltóságokat viselt, mint főpohármester, hanem fontos állami tisztségeket is: 1733 és 1746 között magyar udvari kancellár volt, és 1751-től egészen haláláig nádor. Magánle-

alsó felében korona ábrázolása látható, a mező közepén pedig a ferde szablyát tartó kéz: fölötte lefelé fordított félhold, alatta hatágú csillag.¹⁰ A 18. században a Koncsek család dvoreczi ága, amelyhez Bernát is tartozott, Turócbán és Borsodban élt és a vármegyei elitben jelentős szerepet játszott. Különböző kérelmekből és beadványokból tudjuk, hogy a Turóc vármegyében élő szintén Koncsek Bernát nevű unokatestvérének számos férfiutóda volt. Az 1750-es évek elején a legidősebb fia, Antal szolgabíró volt Borsod vármegyében, a másodszüllött jogot tanult Egerben,¹¹ a harmadik fiát pedig a gondoskodó apja valamelyik bécsi iskolai alapítványban akarta elhelyeztetni.¹²

Koncsek Bernát a 18. század elején született Privigyében (mai Prievidza, Szlovákia). A pozsonyi jezsuita gimnázium 1719. évi anyakönyvében mint „privigyei lakos, magyar, katolikus” (civis, Pannonus, Prividiensis, catholicus) szerepel.¹³ Egyetemet végzett, de nem sikerült kideríteni, hol és mikor, de már a fent idézett sorok alapján is megállapítható, hogy művelt ember volt. Az 1756. évi kérelemben így írt: „A szüleimtől, akik maguk szegénységben nőttek fel, nem kaptam semmit, csak a nemesi nevelést és a szükséges tudományokban való iskolázottságot.”¹⁴ A levelei és kérelmei nyelve, akár latinul, akár németül vagy magyarul írt, helyes és elegáns volt, stilisztikailag kifinomult, nyelvi fordulatokban gazdag, s néha még ókori alluziókkal is díszített. Mária Teréziát például Titus császárral hasonlította össze: „Világhírű kegyelme és igazságossága arra ösztönzi Ő császári felségét, hogy ugyanúgy, amint Titus Vespasianus római császárról mondja az aforizma, azt a napot elvesztegetettnek tartsa, amelyen nem adódik lehetősége érdemes és erkölcsös alattvalóinak jóindulatát megmutatni vagy segítő kezét nyújtani.”¹⁵ Ebből is látszik, hogy olvasta Suetoniustól a „Császárok életé”-t, és célszerűen alkalmazhatta a latin erudícióhoz tartozó „Amici, diem perdidit” szállóigét.¹⁶

Egyrészt kérvényei, másrészt levelei alapján jól megfigyelhető, hogyan emelkedett Koncsek a ranglétrán. 1725-ben

gróf Batthyány Lajos szolgálatába lépett, és tizenkét évig volt a magántitkára, tökéletesítve magát a levelek fogalmazásában. Annyira nélkülözhetetlenné vált patrónusa számára, hogy a gróf 1737-ben egyszerre alkalmazta regisztrátorként és koncipistaként a Magyar Királyi Udvari Kancelláriánál.¹⁷ Ez a kinevezés több évtizedre meghatározta Koncsek életét: tíz év múlva előléptették titkárnak, újabb tizenkét év múlva pedig tanácsosnak nevezték ki.¹⁸ Ugyan Batthyány Lajos 1746-ban lemondott a kancellári tisztségről, 1751-ben nádor lett, hűséges kliense mégsem felejtette el továbbra sem értesíteni patrónusát minden kancelláriai előléptetéséről, béremelésről, állásüresedéséről. Többször is próbálkozott a tanácsosi kinevezés megszerzésével: célzásokat tett gróf Nádasdy Lipót (1700–1758) kancellárnak, kérelmezte a királynőnél, könyörgött Batthyány nádornál. Nem elégedett meg azzal az uralkodói rezolúcióval sem, hogy a háborús idők (akkoriban zajlott a hétéves háború, 1756–1763) takarékoságot követelnek, és új kiadásokra nincs lehetőség.¹⁹ Több sikertelen próbálkozás után 1758 márciusában sikerült a frissen kinevezett kancellártól, Pálffy Miklóstól (1710–1773) kicsikarni a kérdést, vajon tudja-e őt maga a nádor „commendálni”? Azonnal patrónusához fordult: „Kire egyebet nem felelhettem, hanem hogy Excellentiád maghával született kegyelmességében nagy reménységben vagyok, azonban oly szó vagyok, hogy ő felsége Excellentiádnak szabadságot adott több consiliáriust is magának választani.” Egy év múlva, 1759 februárjában megkapta a várva várt tanácsosi kinevezést.²⁰

Maga Koncsek biztos volt benne, hogy kiérdemelte a patrónusának, Batthyány Lajosnak a támogatását. „Napok és éjszakák, amelyeket a hivatalban töltöttem egészségemet károsítva, bizonyossá tesznek afelől, hogy ez az államférfi a legjobb minősítést adja nekem” – írta 1756-ban az uralkodónak.²¹ A Magyar Királyi Udvari Kancelláriába kerülve az első években nemcsak a kancelláriabeli feladatokat végezte el, hanem a kancellár és patrónus hivatalbeli és hivatalos levelezését is bonyolította. A királynőnek beadott kérelmében élénk és szemléletes leírást adott azokról az eseményekről, amelyek részesének érezte magát, mert valóban rajta múltak az idejében történő levélváltások, a javaslatok benyújtása, a rendeletek másolása és expedíálása. A napi teendők közül sohasem hiányoztak a drámai események: élelem és takarmány szállítása az oszmánok ellen harcoló Habsburg hadseregnek, a délvidéken kiszélesedő szerb lázadás elnyomása, a több vármegyében dühöngő kolera elleni intézkedések. 1744-ben a magyar udvari kancellár parancsára Koncsek veszélyes útra indult, hogy Bécsbe vigye a Magyarországon összeszedett rendkívüli adót. Színesen írta le a királynőnek az utazását: a Dunán

¹⁰ Johann Siebmacher: Großes und allgemeines Wappenbuch in einer neuen, vollständig geordneten und reich vermehrten Auflage mit heraldischen und historisch genealogischen Erläuterungen. Bd. 4. Der Adel von Ungarn sammt den Nebenländern der St. Stephans-Krone (Bearbeitet von Géza von Csergheő, unter Mit-Redaction des Iván von Nagy.) Nürnberg, 1893. Ld.: Arcanum DVD könyvtár IV. Családtörténet, heraldika, honismeret.

¹¹ Itt az Eszterházy Károly által alapított tanintézményről esik szó: *Udvardy László: Az egri érseki jogliceum története, 1740–1896.* Eger, 1898.

¹² Erről különböző kérelmekből tudunk. Ld.: MNL OL A 35, Magyar Kancelláriai levéltár, A Magyar Királyi Kancellária regisztraturája, Conceptus expeditionum, 83/1754; MNL OL A 1, 98/1754.

¹³ Ezúton mondok köszönetet Kökényesi Zsoltnak, az „Adatbázisok a kora újkori és újkori társadalomtörténeti kutatásokban” című projekt munkatársának (OTKA K 116116).

¹⁴ MNL OL A 1, 27/1756 (az eredeti latin). Ezt a toposzt vagy ő maga találta ki, vagy kölcsönözte a korabeli kancelláriai ügyintézési nyelvészetből. Például ugyanabban az évben a Magyar Királyi Udvari Kancellária (Koncsek szavaival?) arra kérte az uralkodót, hogy csökkentse a nemesi oklevél kiadásával kapcsolatos költségeket Plovancs Mátyás számára, mivel „a szüleitől becsületlen nevelésen kívül nem kapott semmit”. Ld.: MNL OL A 1, 87/1756.

¹⁵ MNL OL A 1, 27/1756 (az eredeti latin).

¹⁶ *Suetonius Gaius Tranquillus: Császárok élete: tizenkét életrajz* (ford. Kis Ferencné.) <http://www.mek.oszk.hu/03200/03264/03264.pdf>

¹⁷ A Magyar Udvari Kancelláriáról ld. *Fazekas István: A Magyar Udvari Kancellária és hivatalnokai a 16.–18. században: hivatalnokai karrierlehetőségek a kora újkori Magyarországon. Századok*, 147 (2014) 1131–1155.

¹⁸ MNL OL A 79, Magyar Kancelláriai levéltár, A Magyar Királyi Kancellária regisztraturája, Index individuorum Cancellariae, Koncsek Bernardus.

¹⁹ MNL OL A 1, 27/1756.

²⁰ Koncsek Bernát levele Batthyány Lajosnak, Bécs, 1758. március 16. MNL OL P 1314, Családok, személyek, testületek és egyesületek, Családi fondok, levéltárak, Batthyány család, Missiles, 82731 sz.

²¹ MNL OL A 1, 27/1756 (az eredeti latin).

jégzajlás közepette utazott, és látta, hogyan ütköztek össze a jégtömbök.²² Más hivatalnokokhoz hasonlóan sose feledkezett el hangsúlyozni saját szorgalmát és szolgálati buzgóságát: szerinte a magasabb beosztású kollégák arra törekedtek, hogy rábízák saját munkájuk oroszlánrészét.

A kancelláriába kerülve, talán éppen azért, mert továbbra is teljesített magántitkári funkciókat, kezdetben Batthyány kancellár házában lakott Bécsben.²³ Később, miután házasságot kötött és saját családot alapított, átköltözött a Fleischmarktra. Azután 1750-ben a Tuchlaubenen kapott egy szolgálati lakást.²⁴ A sematizmusokban feljegyzett információkat kiegészítik a patrónussal folytatott levelezés adatai: „Vagyon mellette circiter 10 alkalmatosság, s ahhoz 2 lóra istálló, szekérnek hely, dupla Pincze és dupla Fas-bóld, valamint azért ezen Isten áldással s Fölséges Asszony kegyelmességével particulariter pro hinc et nunc consolaltattam, úgy Excellentiád annak effectussára tett kegyelmes cooperatióját hálaadó szívvel köszönem.”²⁵ Végrendeletéből tudjuk, hogy lakása drága bútorokkal volt berendezve, és szép lámpákkal, vázakkal volt díszítve. Élete során gazdag könyvtárat gyűjtött (ennek lajstromát nem sikerült fellelni), amelyet a végrendelet szerint unokaöccseinek hagyott örökül.²⁶

Családjáról az 1756. évi kérvényben azt írta, hogy tíz főből állt.²⁷ Kik voltak a családtagok? Maga Koncsek, négy nővére, a második felesége (és talán az anyósa is), 15 éves fia az első házasságából és két örökbefogadott lánya a második feleségtől. Egyetlen fia 1741-ben született,²⁸ és nevét a keresztapjától, gróf Batthyány Lajostól kapta.²⁹ Nincs adat az édesanyjáról, de biztos, hogy jómódú családból származott. A végrendeletben ezt az utalást olvassuk: „Drága [második] feleségemnek hagyom az ékszereket, amelyek első feleségemtől maradtak.”³⁰ A második felesége számára ez szintén második házasság volt. Első férje Ignaz Hochhaus udvari könyvelő volt.³¹

Koncsek mindent megtett, hogy fia jó képzésben részesüljön, és vele folytatódjon a tisztviselői dinasztia. A Magyar

Kancellária hatáskörébe tartozott, hogy kiválogassa azokat a magyar úrfikat, akik a királyi alapítvány költségén a bécsi Theresianumban tanulhattak.³² Koncsek nem halomából tudta, kik voltak 1751-ben az első sikeres pályázók. Így könyörgött patrónusának: „Tegnap consiliumban concludáltatván, hogy az Teresiana Fundatióra hátra lévő instánsoknak [...] ő Fölségének proponáltassanak; [...] ezen alázatos betűim által továbbá is mélységes submissióval, s atyai buzgósággal könyörgök Excellentiád, méltóztassék fiám mellett tett alázatos instanciómruul kegyelmessen megemlékezni.”³³ A próbálkozás nem járt sikerrel, de az édesapa nem adta fel. 1756-ban büszkén közölte Maria Teréziával, hogy a fiának latinból és más idegen nyelvekből magántanárai vannak.³⁴ Egy másik főúri címzettnek, báró Balassa Ferencnek pedig azt írta, hogy a kis Lajost felvették a piarista Savoyai lovagi akadémiára,³⁵ ahol a tantervek hasonlóak voltak a jezsuiták által vezetett Theresianumhoz.³⁶ Koncsek végrendeletében nincs szó a fiáról, mert fiatal korában elhunyt.³⁷

Koncsek anyagi helyzete nem különbözött más központi hivatalokban dolgozó és Bécsben élő tisztviselőktől. A fizetésük messze nem volt elegendő a költséges életstílushoz, ezért különböző gazdagodási stratégiákat kellett kitalálniuk. Expeditorként 1500 forintot keresett évente,³⁸ de a Királyi Könyvek szerint a királynő már 1738 júniusában adományozott neki egy városi kúriát Szokolcán, egy telket Nyitra vármegyében és egy birtokot Győr vármegyében.³⁹ Titkári fizetése 1747-től kezdve már 2000 forintra emelkedett,⁴⁰ de ugyanabban az évben Gonzaga (született Batthyány) Mária Rozália hivatalos képviselője lett minden pénzügyi és vagyoni ügyekben és perekben.⁴¹ A titkári fizetésből az adók levonása után 1800 forintja maradt. Ebből, amint azt az uralkodónőnek beadott kérelemben részletesen leírta, 500 forintot költött lovakra és kocsira. A maradék pénzből kellett fenntartania a háztartást több fős személyzettel (szakáccsal, szakácsnővel, inassal, szobalánnyal és kocsissal).⁴² A tanácsosi kineve-

²² MNL OL A 1, 27/1756.

²³ Kayserlich- und Königlich, wie auch Ertz-Hertzoglicher, dann dero Haupt- und Residentz-Stadt Wien Staats- und Standes-Kalender [...]. Wien, 1746. 154.

²⁴ Staats- und Standes-Kalender. Wien, 1750. 154.

²⁵ Koncsek Bernát levele Batthyány Lajosnak, Bécs, 1750. január 14. MNL OL P 1314, 82707. sz. A szolgálati lakásokról ld. továbbá: *Irene Kubiska-Scharl-Michael Pölzl*: Die Karrieren des Wiener Hofpersonals 1711–1765. Eine Darstellung anhand der Hofkalender und Hofparteienprotokolle. (Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte. Bd. 58.) Innsbruck-Wien-Bozen, 2013.

²⁶ Österreichisches Staatsarchiv (továbbiakban: ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (továbbiakban: HHStA), Hofarchive (HA), Obersthofmarschallamt (továbbiakban: OMaa), Testamente, Kt. 639, 1763/11: Koncsek Bernhard. 1763. július 9. Koncsek Bernát végrendeletét beiktatták a Magyar Udvari Kancellária által vezetett Királyi Könyvekbe is. Ld.: MNL OL A 57, Magyar Kancelláriai Levéltár, A Magyar Királyi Kancellária regisztrátúrája, Libri regii, 46. k. 370.

²⁷ MNL OL A 1, 27/1756.

²⁸ Az 1756-ban kelt kérelemben azt írta, hogy fia 14 éves lett. Ld.: MNL OL A 1, 27/1756.

²⁹ Koncsek Bernát levele Batthyány Lajosnak, Bécs, 1750. január 10. MNL OL P 1314, 82708. sz.

³⁰ ÖStA, HHStA, HA, OMaa, Testamente, Kt. 639, 1763/11.

³¹ Uo.

³² *Olga Khavanova*: Königliche Stipendien als Instrument der Sozialpolitik im Ungarn des 18. Jahrhunderts. In: Schulstiftungen und Studienfinanzierung. Bildungsmäzenatentum im Spannungsfeld von Konfession, Landespatriotismus und frühmodernen Nationsgedanken in den böhmischen, österreichischen und ungarischen Ländern 1500–1800 (Hrsg. Joachim Bahlcke–Thomas Winkelbauer.) Wien, 2011. 351–369.

³³ Koncsek Bernát levele Batthyány Lajosnak, hely és dátum nélkül [Bécs, 1751?]. MNL OL P 1314, 82689. sz. A kontextus alapján a levél 1751-ben kelt.

³⁴ MNL OL A 1, 27/1756.

³⁵ Koncsek Bernát levele Balassa Ferencnek, Bécs, 1760. május 7. MNL OL P 1765, Családok, személyiek, testületek és egyesületek, Balassa család levéltára, Balassa Ferenc, (P 1765) 60. cs. 22. t., 5033. sz.

³⁶ *Johann Schwarz*: Geschichte der Savoy'schen Ritter-Akademie in Wien vom Jahre 1746 bis 1778. Wien, 1897.

³⁷ Végrendeletének végrehajtójává Markoviczky Pál kancelláriai tanácsost nevezte ki, aki a 1764-ben kelt beadványban azt írja, hogy Koncsek Bernát nem hagyott maga után törvényes utódot, mert *Mihály* fia már elhunyt. Valószínűleg rosszul emlékezhetett a gyermek nevére. Ld.: MNL OL A 34, Magyar Kancelláriai levéltár, A Magyar Királyi Kancellária regisztrátúrája, Conceptus referadarum, 82 ex Jun. 1764.

³⁸ MNL OL A 79. Koncsek Bernardus.

³⁹ MNL OL A 57, 38. k., 65.

⁴⁰ MNL OL A 79. Koncsek Bernardus.

⁴¹ MNL OL A 57, 40. k., 808.

⁴² MNL OL A 1, 27/1756.

zés azután végre meghozta neki a magasabb összegű, az évi 3000 forintos fizetést.⁴³

Ugyan a levelekben nincsenek közvetlen utalások, de más kollégáihoz hasonlóan bizonyára Koncsek is kamatoztatta befolyásos ismeretségeit, és közvetítői szerepet vállalt különféle üzletkötésekben. Arról, hogy voltak megtakarításai,⁴⁴ Batthyány nádorhoz címzett leveleiből értesülünk: „Ha oly alkalmatosság lehetne, méltóztassék magától született kegyelmességéből reám kegyessen megemlékezni, és arra segíteni, hogy nagynevű méltóságos Batthyány háznak szárnyai alatt, legalább fiának, Excelletiad keresztelő Lajos nevű fiának [...] egy darab valamely 10, 12 vagy 15 ezer forintos jószágocskát szerezni”.⁴⁵ A végrendeletében nem csak a rokonok között elosztandó pénzösszegek szerepelnek, hanem a függelékben felsorolja azokat a személyeket is, akik pénzt kölcsönöztek tőle. Ezekkel az egyébként szerény összegekkel kapcsolatban azt kívánta, hogy jótékonyasági célokra adományozzák őket.

A végrendeletét 1763. július 9-én, már a betegágyban írta alá. Összes vagyonát 38 000 forintra értékelte, és ebből 20 000 forintot hitbizományként unokaöccsére, Koncsek Antalra hagyott. A négyből három élő nővérere testálta az apai örökségből saját részét és egy kertes telket Privigye környékén. A feleségére hagyta a 6000 forint menyasszonyi hozományt, a házban található bútorokat és berendezési tárgyakat, valamint annak az 5000 rajnai forintnak a haszonélvezetét, amely az asszony halála után a törvényes Koncsek örökösöket illette.

Nem feledkezett meg a személyzetről sem: mindegyikük 20 és 8 forint közötti összeget kapott. Két héttel a végrendelet aláírása után, 1763. július 26-án Koncsek Bernát jobblétre szenderült.⁴⁶

Koncsek személye nem csak azért vonja magára a kutató figyelmét, mert gazdag forrásanyag maradt fenn tőle, hanem azért is, mert pályája során együtt jelenik meg a siker három összetevője: a műveltség, az ambíció és a rendi társadalom hálózataiba való beágyazottság. Műveltsége nélkülözhetetlen alapja volt annak, hogy egyrészt ügyesen alkalmazza a diszkurzív beszédmódokat, másrészt szakmai felkészültsége révén nélkülözhetlenné váljon patrónusai és előljárai számára.⁴⁷ Ambíciói arra ösztönözték, hogy egyre magasabb célokat tűzzön maga elé, és megtalálja a módszereket ezek eléréséhez. Ezen az úton nem riadt vissza a kockázatoktól, és át merte lépni a számára kiszabott határokat. Egyszer majdnem elveszítette Batthyány Lajos kegyeit, amikor kiderült, hogy magánleveleit a grófi pecséttel bélyegezte le. Erről a botrányról egy bűnbánó levél tanúskodik, amelyben bőbeszédűen könyörög bocsánatért.⁴⁸ A patrónus-kliens rendszerbe való tartozása megengedte, hogy felfelé haladjon a ranglétrán, gazdagodjon, és biztosítsa maga és utódai számára a jólétet. Ebben a folyamatban a levelek és levelezések egyszerre jelentettek célt és eszközt: a leveleken keresztül intézte tenivalóit, s ezek adtak neki biztosítékot arra, hogy kapcsolatrendszere tovább működjön és erősödjön, és számíthasson patrónusaira.⁴⁹

⁴³ MNL OL A 79. Koncsek Bernardus.

⁴⁴ Koncsek kollégája Vass Mihály kancelláriai tanácsos, aki szintén Batthyány Lajosnak köszönhette a pályafutását, hasonló kérésekkel fordult báró Haller Sámuelhez: „Ha excellenciádnak volna olyas jószága, amely nem volna oly szükséges, és távolléte miatt excellenciád élhetne nála nélkül, méltóztatnék nékem zálogban engedni bizonyos Esztendőkre, örömost egynehány ezer forintot megadnék excellenciádnak.” Ld.: *Olga Khavanova*: „Más hírrel most nem udvarolhatok...” Kliensi levelek témái és toposzai a 18. századi Magyarországon. *Aetas*, 30 (2015) 2. sz. 15.

⁴⁵ Koncsek Bernát levele Batthyány Lajosnak, Bécs, 1750. január 10. MNL OL P 1314, 82708. sz.

⁴⁶ ÖStA, HHStA, HA, OMAA, Testamente, Kt. 639, 1763/11.

⁴⁷ Vö.: *Khavanova O.*: Kliensi levelek. 5–16.

⁴⁸ Koncsek Bernát levele Batthyány Lajosnak, hely és dátum nélkül [1736?]. MNL OL. P 1314. 82734. sz. Arra, hogy ez mennyire elterjedt visszaélés volt, utal egy későbbi uralkodói rendelet, amelyet Mária Terézia a cseh-osztrák örökös tartományok számára 1749-ben adott ki, és amelyben megtiltotta, hogy a magánleveleket ex officio küldjék. Ld.: *Sammlung aller k. k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740 bis 1780 [...]*, Bd. 1. Wien, 1786. 108.

⁴⁹ A levelezésről mint a szimbolikus kommunikáció egyik eszközéről ld.: *Heiko Droste*: Briefe als Medium symbolischer Kommunikation. In: *Ordnung und Distinktion. Praktiken sozialer Repräsentation in der ständischen Gesellschaft* (Hrsg. Marian Füssel–Thomas Weller.) Münster, 2005. 239–256.

POÓR JÁNOS Skerlec Miklós az inszurrekcióról

Az 1764–65-ös országgyűlésen Mária Terézia egyik kérése az volt, hogy a karok és rendek reformálják meg a nemesi felkelést. Adam Kollar nem sokkal korábban megjelent könyve (*De originibus et vsu perpetuo potestatis legislatoriae circa sacra apostolicorum regum Hungariae libellus singularis. Vindobonae, 1764*) igen egyszerű javaslattal állt elő e tárgyban: a nemesség váltsa meg a felkelés kötelezettségét. A fentiek készítették arra Skerlec Miklóst, a horvát politikai elit legképzettebb tagját¹ – aki jelen volt az országgyűlésen –, hogy papírra vesse gondolatait az inszurrekcióról. Munkája, amelyet latin kéziratból² Berényi Pál magyar fordításban kiadott,³ a szakirodalomban alig ismert. Bár a szöveg szépen írt, javításokat nem tartalmazó tisztázat, vannak benne homályos bekezdések, ismétlődések és elvarratlan szavak, de mégis méltó a figyelemre. Egyrészt képet ad Skerlec nemesség iránt mélyen elkötelezett gondolkodásáról, másrészt segítséget nyújt számos, az inszurrekcióval kapcsolatos – az udvar és a rendiség által másként értelmezett, a szakirodalomban máig vitatott – fogalom vizsgálatához.⁴ Skerlec szövegének értelmezésében főként József nádor⁵,

Piringer Mihály,⁶ Kovachich Márton György⁷ és Széchényi Ferenc⁸ munkái nyújtanak segítséget.⁹

Reform vagy jogsértés?

Kollar egyik javaslata – írja Skerlec – az volt, hogy a nemesség váltsa meg a felkelés kötelezettségét pénzen, és a pénzen fogadjanak zsoldosokat. Ha nem, akkor a másik javaslata így szólt: a felkelés helyett a nemesség állítson és tartson maga helyett katonákat. Skerlec szerint egyik sem egyeztethető össze a nemesség szabadságaival, amelyeket az uralkodó esküvel erősített meg.

Ami az elsőt illeti, az szerinte adózási kötelezettségnek vetné alá a nemességet, ezáltal felforgatná a magyar adórendszert, ráadásul a kincstárnak semmi haszna sem lenne belőle (549.). Mielőtt megnéznénk, miért véli így a szerző, le kell szögezni az alábbiakat!

Ha a nemesség a felkelés kötelezettségét pénzen megváltaná, nem történne semmi különös. Korábban számos alkalommal megtette. Továbbá: a felkelés megváltása a nemességet jogilag nem súllyesztené az adózó nép szintjére (tehát nem sérülne a „szabadsága”). A megváltásként fizetett pénz ugyanis nem azonos természetű az adófizetőket terhelő adóval

¹ Skerlec Miklós (1729–1799) már az 1750-es évektől meghatározó szerepet játszott a horvát politikai életben, a hetvenes évek végén a Magyar Királyi Helytartótanács tanácsosa, 1782-től Zágráb vármegye főispánja, a kilencvenes években a magyar nemesi mozgalom egyik vezére volt.

² *Nicolai Skerlec: Opinio seu Discursus de Insurrectione. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Quart Lat. 455. 40 f.*

³ Skerlec Miklós véleménye vagy elmékedése a nemesi felkelésről. In: Skerlec Miklós báró művei. (Kiadta, illetve latin eredetiből fordította Berényi Pál.) Bp., 1914. 545–587. Az írásra a továbbiakban szövegekben megadott oldalszámokkal hivatkozom.

⁴ Az 1764/65-ös vitákkal, Kollar könyvével nem foglalkozom. Tanulmányom tárgya csak az inszurrekció Skerlec-féle értelmezése. A vitákhoz és Kollar könyvéhez ld. *Stefancsik Benedek Konrád: Az 1764/65-i pozsonyi országgyűlés. Kassa, é. n. és Cszmadia Andor: Egy 200 év előtti országgyűlés évfordulójára. Kollar contra Status et Ordines. Jogtudományi Közlöny, XIX (1964) 214–227. Kollar levelezését kiadta: Soós István: Kollar Ádám Ferenc levelezése. Bp., 2000. (Commerciana Litteraria Eruditorum Hungariae – Magyarországi tudósok levelezése IV.).*

⁵ [József nádor]: Freimüthige Gedanken eines Hungarischen Patrioten über die Verbesserung des Defensionssystems seines Vaterlandes, denen auf dem Reichstage zu Preßburg versammelten Ständen gewidmet von dem Verfasser (1808. augusztus 6.). József nádor iratai. III. (Kiadta Domanovszky Sándor.) Bp., 1935. 255–321. A nádor mondandóját összefoglalta *Domanovszky Sándor: József nádor élete. II. Bp., 1944. 181–188.*

⁶ *Michael Piringer: Ungarns Banderien, und desselben gesetzmäßige Kriegsverfassung überhaupt. I–II. Wien, 1810., 1816.*

⁷ [Kovachich Márton György]: Freymüthige Anmerkungen über die Recension der von Piringerischen Ungarns Banderien welche zu erst 1816 in die allgemeine Wiener Litteratur-Zeitung eingerückt, dann aber, um den Ungarn weher zu thun, bald besonders abgedruckt, zur beabsichtigten Schmach der Nation allenthalben verbreitet worden ist. (1816) Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Quart. Germ. 1139. 222 és *Martini Georgii Kovachich Senqviensis Defensio Patriae. II. (1811) Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Fol. Lat. 3205. 95–227. f.*

⁸ [Széchényi Ferenc]: Aus dem Briefe eines Ungarn an seinen Freund, über das Buch, zwey Recensionen über Piringers Banderien und eine zu Raab erschienene Hyperantiepiskepsis. Wien, 1816. bey Heubner und Wolke. (1817). Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Széchényi család levéltára, Törzslevéltár (P 623), A. I. 12. 5. sz. 17 f.

⁹ Az inszurrekció 18–19. századi történetének áttekintéséhez ld. *Ódor Imre: A magyar nemesi felkelés a kései feudalizmus korában. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve, Pécs, 1988. 159–180. A meghirdetés, a kiállítás és a felkelés összetételének elvi kérdéseihez ld. Szijártó István: A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés, 1708–1792. Bp., 466–477.*

(contributio). A felkelés megváltása csak egy evidens nemesi kötelezettség teljesítése más formában. Természetesen, ha a megváltás állandó, évenkénti fizetési kötelezettséget jelentene – és Skerlecz abból indul ki, hogy erről lenne szó –, akkor részben igaza van. A „szabadság” részben tényleg sérülne. A felkelés ugyanis nem állandó, hanem háború esetén teljesítendő, eseti kötelezettség volt. Skerlecz nem bajlódott a fenti „apróságokkal”, a problémát leegyszerűsítette: a felkelés megváltásában a nemesség megadóztatását látta. Lássuk, mik voltak az érvei a szabadság e tervezett megsértésével szemben!

Véleménye szerint a (nem adózó) nemesség jövedelme a forgalom csatornáin keresztül visszatér az adózókhoz. Ezért tudja hazánk megfizetni az adót – olvassuk. A konklúzió: ha a nemességet megadóztatnák, akkor a nemesi adó összegét el kellene engedni a nép adójából. A fejedelemnek tehát semmi haszna nem származna belőle.¹⁰ További állítása: ha a nemes adózna, a kincstár örökösödése megszűnne, továbbá lehetséges lenne a termények szabad bevitele a német tartományokba. (A „tételek” nincsenek kifejtve.) A fejedelemnek tehát a „reformból” a megelőző rendszerhez képest kevesebb jövedelme származna. Túl az anyagiakon: a nemesség egy fenti politikai döntés esetén elidegenednék uralkodójától, és ami még fontosabb: ha felszabadulna a felkelés kötelezettsége alól, akkor a fejedelem veszély esetén nagy segítségtől esne el stb. (550.).

Azután Skerlecz rátér Kollar második javaslatának taglalására. Nevezetesen: mi van akkor, ha a nemesnek nem „adót” kellene fizetnie, hanem maga helyett katonákat tartana. (Csak zárójelben: itt is abból indul ki, hogy a katonákat, Kollar javaslata szerint, állandóan kellene tartani). Nem részletezem, kivonatolom a megjegyzéseit.

A helyettes katonaságot ki kell képezni, századokba és ezredkebe kell osztani, el kell vonni minden más tevékenységtől, tiszteket kell állítani az élére, béke idején is el kell látni zsolddal és egyenruhával. Ez állandó és súlyos teher. Ha a tisztek zsoldját is a nemességnek kellene fizetnie, az annak romlását vonná maga után, miközben a fegyverek és a többi hadi felszerelés előteremtéséről még nem is szóltunk – olvassuk. Konklúzió: ez a teher törvénytelen és elviselhetetlen lenne. Mi van akkor – veti fel a szerző –, ha a teher mérséklődne, mert a tisztek zsoldját a fejedelem fizetné? Némileg leegyszerűsítve a vizionált választ: az ára az lenne, hogy megnőne a Haditanács befolyása, a katonákat kivinnék az országból (551–552.), idegen tiszteket állítanának az élükre, veszélybe kerülhetne a nádor fővezéri szerepe stb. (Legalábbis ezeket a veszedelmeket vizionálja a szerző.)

A fentiek azonban nemcsak törvénytörések lennének – az eseti felkelésit állandó adófizetési kötelezettségre cserélve –, hanem méltánytalanok és értelmetlenek is. A nemességet lényegében megfosztanák az identitásától, a fegyver használatától, amit bizonyára nem tűrne közömbösen, hacsak ősei véréből el nem fajult – olvassuk. És ami még fontosabb: a nemesség majdnem minden kiváltsága a katonai teher ellenételezésének számít. Ha az alkotmányosan kötelező katonai

¹⁰ A leegyszerűsítő „számán”, hogy ugyanis, ha a nemeseket is megadóztatnák, akkor a tőlük közvetlenül beszedett pénz a továbbiakban nem kerülne közvetlenül az adózóhoz, aki ezért ennyivel (a nemestől beszedett adóval) kevesebbet tud adózni, nem méltó az egyik, okkal legelismeretebb gazdasági szakemberhez és íróhoz.

teher megszűnik, megteremtődik az oka a kiváltságok eltörlésének (553–554.). Elvi szintre emelve az ügyet: a magyar nemzet harcias szellemű (miként a holland kereskedelmi szellemű). Montesquieu-re és Tacitusra is hivatkozva leszögezi a szerző: nem érdeke a fejedelemnek elnyomni a magyarok harcias szellemét. Az ország (és a birodalom) közeli ellenségét ez a szellem tartja vissza a támadástól. (Kis szúrás a birodalom nyugati fele felé: ha kiüt a török háború, Stájerországban és Karintiában jobban rettegnek, mint a harci szellemtől áthatott nemesek által lakott Magyarországon.)

Ezt követően a szerző néhány sort annak szentel, hogy cáfolja az inszurrekció haszontalanságáról szóló 1602:9. törvénycikket, mégpedig azzal az érveléssel, hogy ez a törvénycikk egyedi és magyarázható helyzetben született. Akkor, amikor a katonaság nagy része harcban állt, otthon lényegében csak az alkalmatlanok voltak, akiknek a bevetéséből aligha származott volna haszon (555.).

A fentiekből arra a megállapításra jutott: a Kollar-féle javaslatok nem valósítanak meg az uralkodói szándékot és nem is esnek egybe azzal. A királynő ugyanis csak azt kérte, hogy ahelyett, hogy a felkelést, mint szokás, a továbbiakban is esetről esetre, ad-hoc szabályoznák, szabályozzák kiszámíthatóan, a vész kitörése előtt. Azt mondják – olvassuk tovább –, hogy nem veszélyeztetné a nemesség előjogait, ha a felkelést béke idején, előre megajánlanák. Volt rá ugyanis példa. Többek között 1609-ben, amikor a békeszerződésben kijelentették, hogy üdvös dolog béke idején gondoskodni a háborúról és 1681-ben (46. tc.), amikor béke idején intézkedtek egy esetleges későbbi felkelésről (556–557.).¹¹ A látszat azonban Skerlecz szerint csal. 1609-ben az oszmánok az ország majdnem felét birtokolták és folyamatosan garázdálkodtak, 1681-ben pedig látható volt, hogy csak ürügyet keresnek az új háborúra. Fordítsuk magyarrá: Skerlecz szerint egyik eset sem jó példa arra, hogy a felkelésről béke idején döntöttek volna. Egyébként – folytatja – ilyen döntés elvileg sem lenne elfogadható: Magyarországon sarkalatos elv, hogy felkelésről csak a veszedelem bekövetkezésakor lehet dönten. Továbbá: a felkelés az ország utolsó ereje (a királyi haderő után vethető csak be), ezért sem szabad azonnal az ellenség elé vetni (558.). A szerző egyetért tehát azzal a rendi állásponttal, hogy a felkelésről semmi újat nem kell határozni, a lényeg pedig az, hogy az uralkodó a létező „szabályok” szerint biztos lehet abban, hogy a nemesség soha nem mulasztja el véréit és életét áldozni, ha kell (559.). A felkelést tehát nem kell szabályozni, a Kollar-féle javaslatok jogsértők.

A fentiekben a Skerlecz által interpretált és osztott rendi álláspontot ismertük meg. Amelyről azonban – így a szerző – az udvar egészen másként gondolkodik. Udvari álláspont szerint minden nemes katona, ezért köteles személyes felkelésre. A vagyonosabbak ennél többre kötelesek (559.). Vagyonuk arányában lovasokat is kell állítaniuk. Mielőtt megadóztatnák volna őket (a parasztokat), a parasztok is kötelesek voltak hasonlóan: gyalogos katonát kellett kiállítaniuk. Miután azonban 1715-ben rájuk kivetették az állandó adót, ez a köteleességük megszűnt. A nemesség lovasállítási kötelezettsége

¹¹ A kéziratban (N. Skerlecz: i. m. fol. 9r.) és a fordításban is 1651 szerepel 1681 helyett. Elírás.

a jobbágyporták alapján azonban nem szűnt meg (560.). Ez az álláspont teljesen ellentétes a rendivel, és ahogy Skerlecz előadja, zavaros is, ezért meg kell állnunk egy pillanatra, és szólani kell a hagyományos hadszervezetről.

Királyi hadsereg, bandériumok, portális katonák

Az 1435 (I.): 1. törvénycikk szerint az ország védelme a király (a császár) dolga. Am ha úgy látszik, hogy a királyi haderő nem tudja feltartóztatni az ellenséget, akkor további csapatokat kell bevetni. Először a fenyegetett hazarészek védelmére kirendelt főpapokat a bandériumaikkal, majd a megtámadott részek védelmére kirendelt vármegyék ispánjait a vármegye báróival, előkelőivel és nemesseivel, illetve azok hadi népeivel együtt (a királyi bandérium részeként). A 2. törvénycikk szerint ország-szerte hirdetett közönséges hadjárat esetén a bárók, az előkelők és a nemesek személyesen felkelnek, ezen felül minden 33 jobbágy után 1 lovast állítanak ki. Akinek nincs 33 jobbágya, összevonja jobbágyait másokéival és így (többen) állítanak ki 33 jobbágy után 1 lovast. Azok a nemesek, akiknek nincsenek jobbágyaik, csak személyesen kelnek fel. Ez a dekrétum etalonnak számít a feudális kori magyar hadszervezetet illetően, annak ellenére, hogy részletekben később rendre eltértek tőle.

Az „etalonnál” is fontosabb Ulászló 1498-as dekrétuma. Aszerint a hadrend a következőképpen nézett ki. Volt egy 1000 főből álló királyi bandérium. Sajátján kívül a király tartott végvári csapatokat és ún. királyi tiszti bandériumokat is. A törvénycikk négyet sorol fel: az erdélyi vajda, a székely ispán, a horvát bán és a temesi ispán egy-egy tiszti bandériumát (21. tc.).¹² A 20. törvénycikk 27 pontban felsorolja az egyházi bandériumokat. A 22. törvénycikk több mint 40 főúri csapatot vesz sorra, amelyeket a felsorolt személyeknek jobbágyaik száma alapján kell kiállítaniuk.¹³ Természetesen nemcsak a megnevezettekre vonatkozott a katonáállítási kötelezettség, hanem a többi főúrra és nemesre is. A kiállítás kulcsa ekkor: 36 jobbágyporta, bizonyos vármegyékben 24 jobbágyporta után egy lovas vagy huszár volt. Az egyetlen nemesek 36 porta után állítanak egy lovast.

A személyes felkelési kötelezettségen túl a jobbágytartó nemességnek tehát katonáállítási kötelezettsége is van. Mi a különbség a nemesek által állított és az egyéb csapatok között? Az, hogy a királyi, a királyi tiszti és a királyi zsoldos bandériumokat a király tartja. Az egyházi bandériumokat a tizedből és a jobbágyok száma alapján állítják és tartják a felső klerus tagjai.¹⁴ A világi főúri és a nemesi csapatokat az érintettek a jobbágyok vagy a porták száma alapján állítják és

tartják.¹⁵ Fontos: eredetileg a jobbágyok nem állítottak katonákat. Skerlecz (és az udvar) téved, mikor ezt állítja. Később, a fő szabálytól eltérően vonták be őket.

A bandérium fogalma

A bandérium fogalma körül teljes a káosz. Egymásnak ellentmondó, többnyire homályos álláspontok vannak róla. Ilyen (homályos) Skerleczé is. Azt állítja (osztja azt az álláspontot), hogy a főúri és az önálló bandériumot kiállítani nem tudó főurak és nemesek által tartott vármegyei bandériumokat porták alapján állították, és ebben igaza van (561.).¹⁶ Állítja továbbá, hogy 1715-ben a portális katona állításának a kötelezettsége – az állandó adó bevezetése miatt – megszűnt (amit az udvar nem így vél; 566–567.).¹⁷ Ha ez így van, hogy ugyanis a portális katona állítása 1715-től nem köteletség – amit a rendi többség vall, és amit egyébként semmi nem bizonyít –, akkor logikus a harmadik állítás, hogy ugyanis az 1715:8. cikkelyben szereplő bandérium szó nem a főúri és nem a vármegyei bandériumokat jelöli, hanem a többit. Ezt bizonyítja az is, hogy – mint írja – törvényeink mindig megkülönböztették egymástól a portális és a bandériális katonaság elnevezést (567.).¹⁸ A konklúzió, ismétlem: a nemességnek 1715 óta nem kell katonát állítania, ha szükség esetén, mint 1741-ben, megtette, nem volt kötelezése (557.).

Véleményem szerint egyébként 1715 után soha nem tette meg. Az 1741:63. törvénycikkben ajánlott portális katonaság – jóllehet úgy nevezik –, nem az. Itt jegyzem meg, hogy kor-szak kiváló kutatói közül Borosy András¹⁹ és Zachar József²⁰

¹⁵ Itt meg kell jegyezni, hogy a Jagelló-kori katonai reform átmeneti változást hozott a katonáállításban. A világi főurak és a nemesek jobbágyi portáik száma alapján állítottak csapatokat, de voltak a király által kivételezett főurak – az 1498:22. cikkelyben jelzettek pl. ilyenek –, akiknek a király átengedte jobbágyaik adóját, és csapataikat abból tartották. Ez a rendszer azonban átmenetinek bizonyult, és azon a szabályon nem is változtatott, hogy a kiállítás alapja a jobbágyok vagy a porták száma volt. Ld. ehhez *Kubinyi András: Politika és honvédelem a Jagellók Magyarországon. Hadtörténelmi Közlemények*, 113 (2000) 397–413.

¹⁶ Jelzem, hogy a fogalom (portális katona) nem korrekt. A főúri és vármegyei csapatokat ui. hol porták után állították, hol nem, de mind a korban, mind a szakirodalomban a nemesség által állított csapatokat értik rajta, a lényegét illetően tehát konszenzus van a terminusról.

¹⁷ Miután a portális katonaságot fő szabályként a nemesség állította és tartotta, az, hogy a jobbágyokra kivetett állandó adó következtében a nemesség katonáállítási kötelezettsége megszűnt, nem több, mint egy, a rendi többség által képviselt, nem bizonyított állítás. A nemesség azonban ebből „nem engedett”.

¹⁸ Ez nem így van. Az 1498:22. törvénycikk a legelőkelőbbek által állított csapatokat valóban nem nevezi bandériumoknak, tehát megkülönbözteti azoktól. Korábbi (1492:20.) és későbbi (1526:27., 1601:11.) törvénycikkekből azonban egyértelmű, hogy a portális csapatok is bandériumnak számítanak. A rendi álláspontot képviselő Skerlecz „igyekezetének” – hogy ugyanis a portális csapatokat (a portális alapon állított bandériumokat) a többitől elkülönítse – az oka igen egyszerű. Ha 1715-ben a portális katonaság megszűnt, és szerinte megszűnt, akkor az 1715:8. cikkelyben jelzett bandérium-állítási kötelezettség a nemességre nem vonatkozik.

¹⁹ *Borosy András: A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben. Bp., 1971. 125.*

²⁰ *Zachar József: A magyarországi hadügyi jogi keretei, 1648–1848. Hadtörténelmi Közlemények*, 108 (1995) 14. (A szerző ráadásul az adóalap terhére megajánlott gyalogságot tekinti portális katonaságnak.)

¹² A törvénycikk a végvári csapatok parancsnokait nem sorolja fel, és a tisztek közül is csak négyet. Az ebbe a kategóriába tartozók (nemcsak 1498-ra vonatkozó) részletesebb listájához ld. *M. Piringer: i. m. II. 42–52.; Kovachich M. Gy.: Freymüthige. 162–163. és Úó: Defensio Patriae II. fol. 126r–143v.*

¹³ A kiállítandó csapatok száma tehát nincs meghatározva. A szám a jobbágyok számától függ, kivéve a (szerb) despotát, aki a 3. §. szerint 1000 lovast, a 41.§. szerint 1000 huszárt tartozik állítani (Az, hogy miért szerepel kétszer, és az ő esetében miért van rögzítve a létszám, nem érthető).

¹⁴ Az 1498:15. törvénycikk szerint az alacsonyabb rangú egyházi személyek is állítanak katonát tizedük és jobbágyportáik alapján, vagy csak az utóbbiak alapján (2. §.).

is úgy tartja, hogy 1741-ben a nemesség állított portális katonát. Így gondolja a 18. századi országgyűléseket taglaló alapvető művében – amelyben az inszurrekcióval is elmélyülten foglalkozott – Szijártó István²¹ is. Álláspontjukat komolyan mérlegeltem. Tudjuk, hogy a portális katona kiállításának számos variációjával találkoztunk korábban. Miért ne lehetne ennek egy variációjának tekinteni, hogy a nemesek a lovasokat akkor éppen nem a jobbágyok száma, nem a jobbágyok telke stb., hanem a nádori portális alapján ajánlották fel? Azt hiszem, emellett – hogy ui. ez is lehetne az ajánlat egy fajtája – lehet érvelni. De van, ami mellett nem lehet. Az, hogy egy alkotmányos köteleiséget eseti ajánlattá változtatnak – 1741-ben erről volt szó –, nem variáció egy témára, hanem az alkotmányos köteleesség megtagadása/elmulasztása. 1741-ben portális katonaságot annak eredeti értelmében nem állítottak ki. Térjünk vissza Skerlecz szövegéhez!

Ha az 1715-ös törvényben szereplő bandérium szó a korábbi főúri és megyei bandériumokra nem utal, akkor melyekre utal? A válasz egyszerű: azokra a nem portális alapon állított csapatokra, amelyek megmaradtak. Melyek ezek? Az esztergomi érsek, a pannonhalmi főpapát, a győri püspök és még néhány főpap bandériuma. Továbbá a horvát banderialisták. Esetleg a jászok, kunok és a hajdúvárosok csapatai – olvassuk (569.). A felsorolás bizonytalan, de a mondandó szempontjából a bizonytalanságnak nincs jelentősége. A lényege az, hogy az 1715:8. cikkely szerint a nemeseknek nincs katonáállítási kötelezettségük, de vannak olyan személyek, kerületek, amelyeknek van, vagy lehetséges, hogy van. Ezzel az állásponttal Skerlecz a fő sodorba illeszkedett. Az 1800 utáni országgyűlések uralkodó álláspontja is az volt, hogy a személyes, a banderiális és a portális felkelés kötelezettsége nem azonos,²² és mivel az adó bevezetésével a portális felkelés kötelezettsége 1715-ben megszűnt,²³ a nemességnek nem kell katonát tartania. Így gondolta József nádor²⁴ és Széchényi Ferenc²⁵ is. Az 1715-ben jelzett bandériumtartás tehát nem vonatkozik rá.²⁶ Az viszont homályban volt, hogy akkor kikre vonatkozik. (Az 1808:4. törvény cikk Ürményi József országbíró elnökletével országos bizottságot állított fel tisz-tázására.)

Egyértelműen foglal állást Skerlecz más, a felkelést illető, további érzékeny kérdésekben is. Szerinte tévednek, akik azt hiszik, hogy a felkelés elrendelése az uralkodó joga, azt

²¹ Szijártó I.: i. m. 470.

²² Országgyűlési napló, 1808, 123.

²³ Országgyűlési napló, 1805, 39., 1807, 208., 1808, 167.

²⁴ József nádor: i. m. 277.

²⁵ Széchényi F.: i. m. fol. 12r–13r.

²⁶ Az ügyben természetesen voltak nagyon komoly kisebbségi vélemények is. Piringer álláspontja szerint a bandérium a portális katonaságot is jelöli (*M. Piringer*: i. m. I. 216.), állításának kötelezettsége tehát érvényben van, de azt a nemesség nem teljesíti, és ezzel alkotmányos kötelezettségét megszegi (uo. 12. fejezet). A vele alapkérdésekben vitázó Kovachich is azt gondolta, hogy a portális állítás kötelezettségét az 1715:8. törvény cikk nem törölte el (bár lehet vitatkozni róla), ám szerinte a portális állítás ügyében minden rendben van: az uralkodók döntöttek úgy, hogy (az egyébként sem állandó kötelezettség teljesítését) nem vagy ritkán követelték meg, a nemesség tehát nem követett és nem követ el semmilyen mulasztást. (*Kovachich M. Gy.*: Freymüthige. 89–93.)

ugyanis csak országgyűlésen lehet fegyverbe szólítani (576.). Állást foglal abban a fontos kérdésben is, mikor lehet, illetve kell bevetni az inszurrekciót, és mikor lehet külföldre vinni. Az 1435 (I.): 1. és az 1458:2. törvény cikk alapján²⁷ úgy véli: a bandériumokat akkor lehet bevetni és kivinni az országból, amikor a király hadserege nem elég az ország védelmére. És ha ez sem volna elég, akkor vethető be a személyes felkelés (575.). A mondandó érthető, de a hivatkozott törvény cikkek nem támasztják alá. Zsigmond 1435 (I.):1. cikkelye szerint a királyi haderő elégtelensége esetén az érintett részek védelmére kirendelt főpapok, ispánok, bárók, előkelők, nemesek és hadinépük kötelesek a felkelésre. Tehát ők, és az általuk állított katonák. Sorrendiség (előbb a bandériumok, azután a személyes felkelés) nincs megállapítva. Ami az 1458:2. cikkelyt illeti: aszerint a királyi haderő elégtelensége esetén a főpapok, a bárók, az egyéb egyházi férfiak kötelesek kiállítani csapataikat és kötelesek felkelni. Ha nem elég, akkor fel kell kelniük a nemeseknek is. Amiről a törvény cikk nem tudósít: mikor kerülnek bevetésre a nemesek által állítandó (nem saját zászló alá szervezett) csapatok.

Összefoglalva: 1715 óta a nemesség egyetlen kötelessége a személyes felkelés. Az 1715:8. törvény cikkben jelzett bandériumok az egykori, nem portális alapon állított bandériumok megmaradt egységeire vonatkoznak, de nem világos, pontosan melyek ezek. Fontos: a felkelést csak országgyűlésen lehet elrendelni. Szabályozni pedig nem kell, mert lényege a szabályozatlanság: fegyverbe szólításáról és kiállításáról módjáról mindig eseti döntést kell hozni.

A fentiekben Skerlecz különböző véleményeket foglalt össze, többnyire világossá téve, ő maga milyen álláspontot vall. Az írása végén, nyilván az egyértelműség kedvéért, közölte saját véleményét, egyben – jóllehet láttuk, hogy korábban leszögezte: nincs teendő a felkelés szabályozása körül – mégis javaslatot tett bizonyos reformokra.

Skerlecz véleménye

Véleményének rövid összefoglalásakor lesznek bizonyos ismétlődések, amelyeket nem tudok elkerülni, ui. a szerző ismételt meg több, korábban taglalt tételt, amelyet maga is vall.

A királyi azt kéri, olvassuk, hogy az ország alkalmas és hathatósabb védelmet nyerjen. Ennek kapcsán – túlbonyolított fejtegetéseit leegyszerűsíttem – az alábbiakat fejt ki. Az 1741:63. törvény cikk által megerősített 1715:8. törvény cikk alapján közönséges veszély esetén a az ország lakói (nyilván a nemesek és akik annak számítanak) csak személyes felkelésre, és azok, akiket illet, a még meglévő bandériumok kiállítására is kötelesek (577.).

A közönséges vagy általános veszélynek (*casus ordinarii periculi*²⁸) két alelete van. Az egyik, ha az ellenség kisebb sereggel támadja meg az országot. A másik, ha az ellenség még nem lépte át a határt, de látszik, hogy a vele szembeállítható

²⁷ A kéziratban (*N. Skerlecz*: i. m. fol. 28r.) és a fordításban is az 1435 (I.):2. és az 1458:3. törvény cikk szerepel. Elírás.

²⁸ *N. Skerlecz*: i. m. fol. 35r.

királyi sereget létszámban felülmúlja. Ez az 1435. (I.):1. törvénycikkben leírt eset (579.).²⁹

Van azonban nagyobb veszedelem, a szükséghelyzet (casus necessitatis).³⁰ Ennek első fajtája az, ha az ellenség az országot erős és hatalmas sereggel támadja meg. A második fajtája pedig az, ha előre látszik, hogy végső veszély fenyeget (ezt a szerző jóval bonyolultabban írja körül). Erre példa az 1741-es év (580.).

Miután a kétfajta veszedelem (szükség) és fokozatai a fenti módon, elméletileg meg vannak állapítva, világossá kell tenni, ki dönti el konkrét helyzetekben, melyikről és annak milyen fokozatáról van szó. Ez, mint a korábbiakból is kiderül, kardinalis kérdés. Skerlecz álláspontja egyértelmű és világos: az ügy országgyűlési tárgy (581.).

További tételek: 1715 óta a jobbágyok nem kötelesek portális gyalogosok, a nemesek nem kötelesek portális lovasok állítására. Utóbbiak személyes felkelésre kötelesek. Vannak továbbá olyan személyek és testületek, akiknek vagy amelyeknek személyes felkelés esetén (a személyes felkelés mellett) bandériumállítási kötelezettségük is van. Ilyenek a tizedet élvező egyháznagyok, káptalanok és szerzeteskolostorok. Bandériumnak tekintti továbbá Skerlecz a jáász, a kun és a hajdúvárosi felkelőket, illetve az 1681:46. törvénycikkben jelzett földesúri hajdúkat és szabadosokat (584/585.). „Listája” nincs lezárva: útmutatása alapján nem állítható össze az 1715:8. törvénycikk szerint állítandó bandériumok listája. A lényeg: vannak állítandó bandériumok.

A legfontosabb tétel: a szükséghelyzet mindent felülír. Váratlan ellenséges betörés esetén a rendek teljesíteni fogják kötelességüket, amelyre, mint a kereszténység védőbástyái, kötelesek (586.). Nem kellene tehát tételelesen rögzített, átlátható szabályok arra: mi a teendő.

Skerlecz fontos (reform)javaslata: össze kellene állítani azoknak a névsorát, akik személyes felkelésre kötelezettek és azokat, akiknek bandériumot (is) kell állítaniuk, és azt évente be kellene küldeniük a vármegyéknek a helytartótanácshoz, amelyik a királynőhöz továbbítaná. A vármegyéknek gondoskodniuk kell arról, hogy a felkelők fegyverekkel és lovakkal el legyenek látva. A fentiekről alkotandó törvénycikket Horvátországra, Szlavóniára és Dalmáciára is ki kell terjeszteni, azzal a módosítással, hogy a hat horvátországi és szlavóniai vármegye a fent említett névjegyeket a felkelésre kötelezettekéről és a bandériumokba tartozókról a bán közvetítésével továbbítsa az uralkodónak.

Végül: a végső szükség eshetőségére tekintettel a királynő határozzon úgy, hogy a budai fegyverraktárban 100 ezer, az építendő zágrábiban 12 ezer gyalogos számára készenlétben tartsák a szükséges fegyvereket (587.). Ezzel zárul az írás, záró-, a mondandót összefoglaló fejezete nincs. Ennek hiányában a szerző helyett az alábbi összefoglaló megjegyzéseket teszem.

*

²⁹ A kéziratban (N. Skerlecz: i. m. fol. 32r.) és a fordításban is az 1435. (I.):2. cikkely szerepel. Elírás.

³⁰ N. Skerlecz: i. m. fol. 35r.

Skerlecz szerint elvi kérdés, hogy az inszurrekció sem pénzen, sem a nemesek által állandóan tartott csapatokkal nem váltható meg. A katonáskodás ugyanis egyrészt a nemesi identitás része, másrészt a nemesi kiváltságok alapja vagy legitimációja, felszámolásával a kiváltságok veszélybe kerülnének. A felkelést nemcsak megváltani, szabályozni sem kell, és nem is lehet, mert bevetése és kiállításának módja mindig az aktuális helyzettől függ, két egyforma helyzet pedig nincs. Fegyverbe szólítása országgyűlési tárgy. Amennyiben (vészhelyzetben) nem lehet összehívni országgyűlést, az 1715:8. és az 1741:22. törvénycikkben foglaltaknak megfelelően nádori konkurzus dönthet róla. A fentiek a biztosítékok arra, hogy a nemesség udvarral szembeni alkupozíciói, amelyek az állandó adó bevezetésével egyébként már sérültek, ne sérüljenek tovább, és ez elvi kérdés.

Most lássuk az elviekén túl a konkrétumokat: mire köteles a nemesség Skerlecz szerint az 1764/65-ös országgyűlés idején? A személyes felkelésen túl semmire, a portális katonaság állításának kötelezettsége ugyanis 1715-ben megszűnt. Az 1715:8. törvénycikkben szereplő bandériumokon a hagyományos, nem portális alapon állított bandériumokat kell érteni, amelyekről Skerlecz meg is ad egy bizonytalan listát. Ha váratlan veszedelem áll elő, akkor, mint ahogy mindig is volt, biztos lehet az uralkodó abban, hogy a nemesség a kötelezettségein túlmenően helyt fog állni.

Van néhány apróság, amelyben az állagörzés mellett elkötelezett szerző mégis hajlana némi változtatásra. Helyesnek tartaná, ha a felkelésre kötelezettek és a felkelésre kötelezett bandériumok résztvevőinek a listáját a vármegyék összeállítanák és évente megküldenék a helytartótanácsnak, amely továbbítaná az uralkodónak. Horvátország és Szlavónia vármegyéi a bán közvetítésével küldenék meg neki a névjegyzéket. Konkrét javaslatot tesz továbbá arra, hogy Budán és Zágrábban összesen 112 ezer gyalogos számára legyen szükség esetén elérhető fegyverzet.

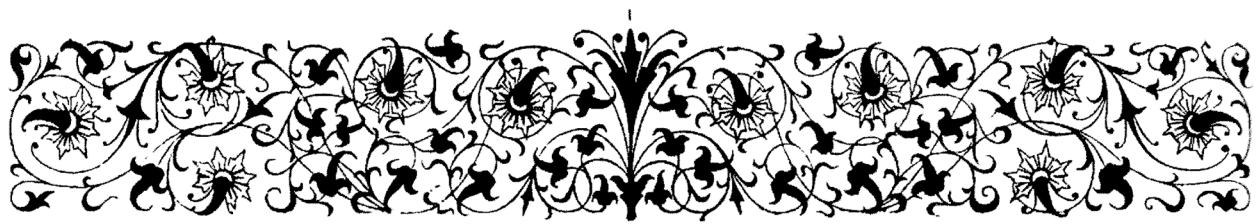
*

Skerlecz írása kéziratban maradt, nem tudom, nem kutattam, mennyiben befolyásolta (vagy szerzője mennyiben befolyásolta) a kortársak elképzeléseit az inszurrekcióról. Ami köz tudott: az inszurrekció reformjára nem került sor sem akkor, sem később, pedig születtek reformtervek.³¹ Az inszurrekció gyermekbetegségeit a magyarok érzékenységének megsértése nélkül orvosolni óhajtó, azt a modern kor elvárásaihoz igazító, ebben az ügyben is lenyűgöző felkészültségről tanúskodó, legkiválóbb tervezet József nádoré volt,³² az utolsó nemesi felkelés előtti évből, de komolyan taglalták az ügyet a reformkorban is.³³ A javaslatok papíron maradtak. Mária Terézia kérése, hogy szabályozzák, illetőleg értelmezzék az inszurrekciót, 1848-ban is aktuális lett volna.

³¹ Gyalóky Jenő: A magyar nemes insurrekció reformtervei 1797-től 1809-ig. *Századok*, 59 (1925) 126–159.

³² József nádor: i. m.

³³ A reformkori tervezeteket is áttekinti Ódor I.: i. m. 171–178.

KULCSÁR KRISZTINA

Eszterházy Ferenc és a szerencsejátékok

Újabb adalékok a bécsi magyar udvari kancellária építkezésének történetéhez*

A bécsi magyar udvari kancellária épületfelújításának 18. századi részleteivel Takáts Sándor, Gottfried Mraz és legutóbb Kelényi György foglalkozott behatóan.¹ A tanulmány nem az ő kutatási eredményeiket kívánja vázolni, hanem Bécsben és Budapesten őrzött források alapján azt mutatja be, milyen okok vezethettek odáig, hogy az építkezés költségei többszörösen meghaladták az előzetesen tervezett összeget, és mi módon próbálták megoldani a finanszírozást. Az egykorú állapotleírások mellett a tanulmány középpontjában főként egy pénzügyi tervezet áll, egy olyan – még ha kevésbé is részletes – tervezet, amely jellemzi a korszakot és annak szellemiségét. E dokumentum rámutat a különféle érdekek és érvrendszerek alkalmazására az építkezés ürügyén, amelyből láthatóvá válik, hogy az akkori magyar udvari kancellár, Eszterházy Ferenc igen tehetséges hivatalnok és találmányos udvari ember volt.

Eszterházy Ferencet 1762. november 29-én nevezték ki magyar udvari kancellárnak.² Mégsem közvetlenül hivatalba lépését követően, hanem csupán néhány év elmúltával, 1766-ban foglalkozott a rá bízott kormányhatóság hivatali épületével. Az uralkodónőnek átnyújtott tervezetében javaslatok olvashatók a bécsi Vordere Schenkengassén (ma Bankgasse) található kancellária épületének felújítására.³ Az 1747-ben

megvásárolt Strattmann (akkor éppen Windisch-Graetz)-palotán az évek során alig hajtottak végre alapvető változtatásokat.⁴ Az 1758-ban elhunyt Nádasdy Lipót kancellár (1700?–1758; hivatalban 1746–1758) örökösei még a bútorokat és a falitükröket is eltávolították az épületből, mivel azokat a kancellár a saját költségén szerezte be.⁵ Utóda, Pálffy Miklós (1710–1773; hivatalban 1758–1762) Bécsben saját palotájában lakott, nem sokat törődött az üresen álló lakosztállyal és így magával az épülettel sem. Több esztendőn át Eszterházy Ferenc sem foglalta el a helyiségeket, hanem (mint az szokás volt) a számára kiutalt Hofburg-beli hivatali lakásban élt. A kancellár magánlakosztálya (az első emeleten) feltehetően üresen állt. A szintén 1762. november 29-én alkancellárnak kinevezett Fekete György (1711–1788, alkancellárként hivatalban 1762–1773)⁶ és családja a második emeleti helyiségeket használta. A kinevezések utáni néhány év alatt azonban kiderült, milyen tarthatatlan állapotba került a palota.

Eszterházy ezért Nikolaus Pacassi (1716–1790) udvari főépítésszel felmérte a szükséges munkákat, aki az épület felújítását 25 000 forintra becsülte. Az épületbejárást követően a kancellár azonban úgy vélte, hogy az igen rossz állapotú ablakok cseréje is szükséges. Még ezzel a megnövekedett feladattal együtt is összesen csak 40 000 forintban határozták meg a felújítás költségeit, amelyet így Mária Terézia jóváhagyott és elrendelt. A munkálatok költségeit első megoldásként a kancelláriai illetékek terhére, hitel felvételével gondolták

* A pápai Gróf Eszterházy Károly Emlékmúzeum szervezésében 2015-ben megtartott Gróf Eszterházy Ferenc emlékkonferencián Soós Istvánnal együtt előadóként szerepeltem. Előadásom kibővített és teljesen új következtetéseket tartalmazó változatával szeretném őt köszönteneni.

¹ Takáts Sándor: A magyar és erdélyi udvari kancelláriák palotái Bécsben. *Századok*, 40 (1906) 781–812; Gottfried Mraz: Das Palais der Ungarischen Hofkanzlei, 1747–1848. In: Richard Perger–Gottfried Mraz–Gecsenyi Lajos: Das ungarische Palais in Wien. Die Botschaft der Republik Ungarn. [H. n.] 1994. 37–110.; Kelényi György: A bécsi Magyar Nagykövetség palotájának építéstörténete. In: A bécsi magyar nagykövetségi épület. Hivatal- és művészettörténeti tanulmányok. (Szerk. Ujváry Gábor.) H. n. [Bécs], 2012. 119–139. Sajnos mindhárom tanulmány pontos levéltári jelzetek megadása nélkül jelent meg.

² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Magyar kancelláriai levéltár, A Magyar Királyi Kancellária regisztratórája, Conceptus expeditionum (A 35, a továbbiakban A 35), 1762. XII. No. 87. A Magyar Udvari Királyi Kancellária előterjesztésének fogalmazványa, 1762. dec. 2.

³ MNL OL Magyar kancelláriai levéltár, A Magyar Királyi Kancellária regisztratórája, Originales referadae (A 1, a továbbiakban A 1), 1766/162.

Eszterházy előterjesztése, 1766. febr. 28. A kancellár két előterjesztése is megtalálható e jelzet alatt. A hivatali feljegyzés szerint csak az egyiket küldték el az uralkodónőhöz, mégis mindkettőn megtalálható Mária Terézia döntésszövege, sőt a második láthatóan válasz az első döntésére.

⁴ A vételár 91 000 forint volt, de az átalakítással együtt 105 000 forintot adtak ki: Takáts S.: i. m. 790. Eszterházy 1766-ban már 115 000 forint addigi összköltségről tesz említést: MNL OL A 1 (Orig.ref.), 1766/162. Eszterházy előterjesztése, 1766. febr. 28.

⁵ Kelényi Gy.: i. m. 121. és vö. az 1758. évi leltárat: MNL OL Magyar kancelláriai levéltár, A Magyar Királyi Kancellária regisztratórája, Acta particularia (A 93, a továbbiakban A 93), No. 547. 271–273. oldal. (fol. 139r–140r).

⁶ Életére és hivatalviselésére ld. Tuza Csilla: Egy elfeledett 18. századi karrier: Galánthai Fekete György életútja (Vázlat egy készülő életrajzhoz). *Századok*, 140 (2006) 1519–1529. Kinevezésének dátuma: MNL OL Magyar kancelláriai levéltár, A Magyar Királyi Kancellária regisztratórája, Index individuorum cancellariae (A 79, a továbbiakban A 79), Fekete György.

megoldani, 5 százalékos kamatra, évi 2000 forint visszafizetésével. Eszterházy azt is javasolta, hogy abban az esetben, ha a különféle egyéb illetékekből (például a nemesi taxából) extra bevétel folya be, azokat is fordítsák a visszafizetésre.⁷

A munkálatok legtöbbje a tervezet szerint az állapot javítását, az épület tatarozását szolgálta volna. Az indoklásban a kancellár elsősorban azokat a helyiségeket és hiányosságokat nevezte meg, amelyek szorosan összefüggtek a kormány szerv működésével, és így az uralkodónó várhatóan egyetérthetett a vállalkozással. A tetőszerkezet, a fedélszék különösen korhadtnak tűnt, így elengedhetetlennek tartották teljes cseréjét. Vélhetőleg néhány belső elválasztó fal állapota is megromlott, vagy éppenséggel át kellett volna őket helyezni, hogy az ügyviteli munkákat hatékonyabban végezhessék. Míg ugyanis 1746-ban a 27 főnyi személyzetben nyolc tanácsos, három titkár és tíz irodista tevékenykedett, addig az 1760-as évek derekán a kancellária már 33 alkalmazottal működött, közülük különösen az irodisták száma nőtt (tizenhatra).⁸ A hivatali helyiségek közül az irattár számára szűkös volt már a hely, a nedves, nyirkos falak feltétlenül javításra szorultak, a tűzvédelemhez szükséges alapvető feltételek szintén hiányoztak, így a záró vasajtó és egyéb óvintézkedések. Különösen ráfért a teljes felújítás a kiadóhivatal helyiségére, amelynek fafödeme elkorhadt, így cseréje elengedhetetlenné vált, de a nedves falak és levegő miatt az ottani bútorzat is tönkrement. A kancellár tervezete szerint az építkezés időtartamára ezek a hivatali helyiségek az alkancellár és családja által lakott második emeleti szobákban működtek volna. Ez természetesen felvetette az alkancellárt elszállásolásának kérdését. Eszterházy azonban nem csupán ideiglenes megoldásban, hanem többszörös „lakáscserében” gondolkodott: Fekete alkancellár és családja kiköltözését követően ő maga kívánta a felújított kancelláriai épület privát lakosztályát elfoglalni. Egyrészt „nagyelkűen” felajánlotta a saját hivatali lakását. Miután ezt a csupán tízszobás hivatali szállást szűkösnek találta saját és személyzete számára (és biztosan az lett volna Fekete Györgyék számára is), másvalakit keresett, aki ott elszállásolható. Kapóra jött beosztottja, báró Koller Ferenc kancelláriai tanácsos, aki személynök volt.⁹ Koller beleegyezett, hogy beköltözik a kancellár hivatali lakásába. A lakás bérbeadója ugyanis véletlenül éppen Koller sógornője volt. Eszterházy az így felszabaduló 1000 forint lakáspénzt némi kiegészítéssel (szintén 1000 forintot) Fekete alkancellár számára kérte kiutalni.¹⁰ Így azonban a saját lakhatását kellett biztosítani, terve szerint a kancellária épületében – és ez már nagymértékben összefügg a palota felújításával.

⁷ MNL OL A 1 (Orig. ref.), 1766/162. Eszterházy előterjesztése, 1766. febr. 28. Vö. *Mraz, G.*: i. m. 66–71.

⁸ *Fazekas István*: A Magyar Udvari Kancellária (1527–1867) és az Erdélyi Udvari Kancellária (1695–1867) története. In: A bécsi magyar nagykövetségi épület. Hivatal- és művészettörténeti tanulmányok. (Szerk. Ujváry Gábor.) H. n. [Bécs], 2012. 49–65., itt 53. és vö. a kancellária állományának éves kimutatásait: MNL OL Magyar kancelláriai levéltár, A Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája, Status Cancellariae (A 78).

⁹ Szintén 1762. november 29-től. MNL OL A 79 (Index individuorum cancellariae), Koller Ferenc, és vö. az uralkodónó kézírásos utasítását: uo., A 1 (Orig. ref.), 1762/222.

¹⁰ Uo. 1766/162. Eszterházy előterjesztése, 1766. ápr. 5.

Mindeztől kezdve elfogadott volt a történészek és művészettörténészek között, hogy részben éppen ez a költözés indokolta az átalakítást, és nyújtott a kancellárnak lehetőséget arra, hogy a magánlakosztály helyiségeit fényűzően átépíttesse, díszes, pompázatos bútorokat rendeljen és vásároljon, és éppen emiatt az átalakítás miatt nőttek a költségek az előirányzott többszörösére. Takáts Sándor még azt is feltételezte, hogy Eszterházy – ügyes játékosként – szándékosan alacsonyabb összeget adott meg a várható kiadásoknál, és Pacassival együtt eltűlozta az épület tarthatatlan állapotát.¹¹ Emellett szólhat, hogy alig néhány hónappal a megkezdett munkálatok után már látható volt, hogy „az építkezés egyébként is többre [fog kerülni], mint azt kezdetben sejteni lehetett”.¹² A fennmaradt források azonban arról tanúskodnak, hogy az elvégzett munkák jelentős része egyáltalán nem a luxusberendezéseket érintette, hanem magának az épületnek a belső szerkezeti átépítését; így egészen másként értékelhetjük a korábban túlzottan tartott kőműves- és asztalosmunkák számlaösszegeit.¹³

A tetőzet megbontása állítólag különösen nehéz és váratlan helyzet elé állította az építész és a megrendelőt: kiderült, hogy többszörös munkával és így jóval több költséggel kell számolniuk. A tetőszerkezet hibái miatt teljesen beázott és így elkorhadt a mennyezet, a fából készült tiplifödém. Ez azt is jelentette, hogy maguk a rajta álló falak is átnedvedtek. Mind az első, mind a második emeleti parkettát, lambériaburkolatokat és valamennyi nyílászárót is ki kellett cserélni, mert minden elkorhadt. Tönkrementek az úgynevezett falkötő gerendák¹⁴ is, faanyaguk elkorhadt – ezeket vasból akarták újragyártatni és kicserélni. Az átnedvedett belső falakon csak úgy tudtak segíteni, ha azokat teljesen lebontották és újra felépítették. A beépített cserépkályhák az évtizedek alatt olyan állapotba kerültek, hogy a megmozdításkor egyszerűen szétestek. De az épület nemcsak felülről, hanem alulról is nedvedett. Mint kiderült, a pince is használhatatlan volt a nedvesség miatt, és mivel állandóan pangott benne a víz, szinte emésztőgödörre vált. Ezért új csatornát ásattak, amelyet kővel béleltek ki, s az így már elvezette a vizet. „Az egész házat olyan rosszul építették meg, hogy csodálom, hogy ezidáig fennmaradt és nem dőlt össze. Idén biztosan [így] történt volna, mert amikor elkezdtek a munkákat, négy hüvelyknyit [10,4 cm] süllyedt a tanácsterem tiplifödeme.” – írta Pacassi 1766. július elején.¹⁵ Úgy vélte, hogy az egész épületből semmi mást, csak a külső főfalakat lehet használni és meghagyni, minden mást teljesen újonnan kell megépíteni.

¹¹ *Takáts S.*: i. m. 792–793., 795–798., és ld. Kelényi véleményét is: *Kelényi Gy.*: i. m. 122.

¹² MNL OL A 1 (Orig. ref.), 1766/622. Eszterházy előterjesztése, 1766. aug. 28.

¹³ Különösen: Uo., 1766/623. Pacassi előterjesztése, 1766. júl. 7. és uo. 1766/622. Pacassi előterjesztése, 1767. júl. 14.

¹⁴ Csapos fafödém, tiplifödém: fafödém szorosan egymás mellé fektetett gerendákból, amelynek az alsó, a terem felé eső felületét nádszövettel vonták be, majd vakolták és festették. A 18. században általánosan használt födémfajta. A falkötő gerendák (Schliessen) a falak tetejét fogták össze, szintenként, vagy csak a tető alatt, a boltozatok felfekvésénél. Köszönöm Dávid Ferenc (MTA BTK Művészettörténeti Intézet) segítségét.

¹⁵ MNL OL A 1 (Orig. ref.), 1766/623. Pacassi előterjesztése, 1766. júl. 7.

Ez pedig további kiadásokkal járt – az építész újabb 80 000 forint költséggel számolt.

A belső falak lebontása, majd újra felépítése értelemszerűen maga után vonta, hogy eltűntek a korábbi díszítések, falburkolatok; ez viszont egyben lehetőséget adott az új díszítések kialakítására is. Pacassi javaslatai tényleg egy előkelő, pompázatos palota belső díszítését írják le, de azt ma már nem tudjuk megállapítani, hogy ezek a tervek az építészről vagy pedig a megrendelő kancellártól származtak-e. Pacassi mindenestre a tartósabb (de feltehetően drágább) megoldások mellett állt ki: az első szint fontos, reprezentáló termei esetében selyemtapétázás helyett gipsztukkó díszítést javasolt némi aranyozással. Azzal érvelt, hogy amennyiben a szobákat selyemtapétával vonnák be, az helyiségenként minimum 1000 forintba kerülne, és ez mindössze tíz évig lenne használható állapotban, utána cserére szorulna. Mivel azonban a hivatali személyzet cserélődhet, a költözés így károkkal járhat. A gipsztukkós-aranyozásos megoldás miatt egy költözéskor kevesebb díszítés és burkolat károsodna. A korabeli divatnak megfelelően a két ablak közötti falfelületeket tükörborítással (úgynevezett trumeaux-kal), a falak alját pedig fából készült, fehérre festett lambériákkal tervezte meg. A parkettapadlót diófából kívánta elkészíteni, hogy tartós legyen.¹⁶ Mária Terézia válaszában ironikusan megjegyezte: előre látta, hogy 40 000 forint nem lesz elegendő. Az első szint három fő szobájának gipszdíszítésébe ugyan beleegyezett, de nem a gazdag aranyozásos díszítésbe, hanem csupán vékonyan (úgynevezett fillet d'or díszítésbe). A tükörborítást viszont csak a kis tanácsteremben engedélyezte. Mindezen „luxusok” valójában a korszak főnemesei által lakott paloták teljesen szokványos díszítésének számítottak.¹⁷

Eszterházy alig egy hónap múlva, 1766. augusztus 2-án már arról tudósított, hogy további elképesztő állapotokkal szembesültek: a második emeleten is elkorhadt a fából készült tiplifödém, és így ezt is mindenütt újra kellett építeni, a fölötte lévő tetővel együtt.¹⁸ Ezzel voltaképpen felkészítette a királynőt a következő előterjesztésben foglalt kérésére (amely Mária Terézia előző megjegyzését ismerve egyáltalán nem lephette meg az uralkodónőt): a munkákhoz további 60 000 forint hitel felvételének engedélyezéséért folyamodott. Mária Terézia azonban újfent csak 40 000 forinthez járult hozzá.¹⁹ A nem várt feladatok egyre csak növelték a kiadásokat. A királynő 1767 júliusában („utoljára”) újabb 40 000 forint felvételére adott engedélyt. A költségek kímélése végett az udvari főépítész által a faburkolatokra kérvényezett nagyobb felületű aranyozást azonban nem hagyta jóvá, csupán a burkolatok, keretek szélső léceit, oly módon „mint az az udvarnál mostanában szokásos”, mivel ez illet a bútorzathoz.²⁰

A munkálatok azonban – a fennmaradt elszámolások tükrében²¹ – nem csupán belső és külső átépítéseket jelentettek. A kancellária üresen álló magánlakosztályának helyiségeit szintén be kellett bútorozni, sőt a kancellár reprezentáló szerepe miatt fényűzővé is formálni.²² A berendezések egy részét más előkelő családoktól vásárolták, mint például Esterházy Pál herceg özvegyétől, akinek 12 000 forintot fizettek ki. Ezt egyébként maga a királynő rendelte el, és ezt is a kancelláriai illetékekből kívánta volna állni, de Eszterházy Ferenc emlékeztette arra, hogy az építkezés költségei miatt azt az alapot ő már korábban megterhelte.²³ A kancellár magánlakosztályának helyiségeit selymborítású bútorokkal rendezték be, külön rendelték tükroket, órákat, damasztal kárpitozott bútorokat.²⁴ A hivatali termekbe reprezentatív festmények kerültek: a kancellár audienciatermébe hat festmény, amelyek Mária Terézia 1741. évi pozsonyi koronázását ábrázolják. Az úgynevezett kistanácsterembe Pacassi mennyezetfreskót tervezett.²⁵ A művész, Franz Anton Maulbertsch 1769-re fejezte be a megrendelt és allegorikus motívumokkal díszített képet, amelyen az 1764-ben alapított Szent István-rend megalapítását,²⁶ illetve az első rendvitézek avatását láthatjuk. A megrendelő, Eszterházy Ferenc mint az elsőként avatott nagykeresztések egyike, maga is szerepel a freskón, kezében az eskü szövegét tartalmazó kötettel. Feltehetően további, az előzetes tervezetben nem szereplő külső munkákra is sor került: vélhetően a homlokzaton is történtek változtatások, Pacassi egy síkba hozta és egyszerűsítette a korábban talán túlszűfoltnak számító homlokzatot.²⁷

Mindezeket olvasva nem meglepő, hogy az összkiadások messze meghaladták a kezdetben csupán 40 000 forintra becsült összeget. Eszterházy ezt látva már 1766 augusztusában arra kérte az uralkodónót – mivel „nem ért az építésmesterséghez” –, hogy az Udvari Építészeti Hivatal (Hofbauamt) nézzen át minden számlát, és számolja ki a pénzt, hogy ne őt tegyék felelőssé a kiadásokért – így mintegy kivonta magát az építkezés folyamatából.²⁸ Ez a védekezési mechanizmus jól példázza, hogy a kancellár is érezte a túlzottan megnövekedett költségek miatti várható elégedetlenséget, és megpróbálta biztosítani magát. (Az Udvari Kamarai Főszámvevőhivatal ennek ellenére a későbbi években a pénzügyi átvizsgálások során jó néhány tisztázatlan vagy helytelenül kiállított

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo. Részletesebb leírást ld. Takács S.: i. m. 769–798.; Mraz, G.: 1994. 73–82.; Kelényi Gy.: i. m. 122–125.

¹⁸ MNL OL A 1 (Orig. ref.), 1766/624. Eszterházy előterjesztése, 1766. aug. 2.

¹⁹ Uo. 1766/622. Eszterházy előterjesztése, 1766. aug. 28.

²⁰ Uo. 1766/622. Pacassi előterjesztése, 1767. júl. 14. (feltehetően egykorúan a helyéről kiemelt és később idehelyezett irat.)

²¹ Mraz, G.: i. m. 85–86.; Takács S.: i. m. 795–796.

²² Vö. az 1769. március 17-én kelt leltár leírásait: MNL OL A 93 (Acta part.), No. 547. Az 569. oldaltól kezdődően (fól. 287r–324v).

²³ MNL OL A 1 (Orig. ref.), 1766/622. Eszterházy előterjesztése, 1766. aug. 28.

²⁴ Részletes kimutatás a költségekről: Mraz, G.: i. m. 85–86.

²⁵ MNL OL A 1 (Orig. ref.), 1766/622. Pacassi előterjesztése, 1767. júl. 14. (Feltehetően egykorúan a helyéről kiemelt és később idehelyezett irat.)

²⁶ Legújabbban ld. Szent István lovagjai. A legrangosabb magyar kitüntetés 250 éve. Kiállítási katalógus. (Szerk. Gödölle Mátyás–Pallos Lajos.) Bp., 2014.

²⁷ Kelényi Gy.: i. m. 125.

²⁸ MNL OL A 1 (Orig. ref.), 1766/624. Eszterházy előterjesztése, 1766. aug. 2. Ugyanezt hangsúlyozta későbbi előterjesztésében is: MNL OL Magyar kancelláriai levéltár, A Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája, Conceptus referadarum (A 34, a továbbiakban: A 34), 1768/274. Eszterházy előterjesztésének fogalmazványa, 1768. szept. 6.

számlát talált.²⁹) Kérdés persze, vajon ezek után „vádolhatjuk-e” azzal a kancellárt, hogy az ő túlzott luxusszeretete és fényűzése folytán kellett egyre több kiadással számolni... vagy talán a háttérben állva mégis ő sugallta az épület fényűző kialakítását? Ezt ma már nehéz eldönteni.

A megnövekedett költségek érthető módon fejtörést okoztak: vajon milyen forrásból fogják finanszírozni az átépítést? A kiadások pedig egyre csak nőttek; 1768-ban már több mint negyedmillió aranyforintra rúgtak. A királynő ezért 1768 végén megbízta Eszterházy Ferencet, dolgozzon ki egy javaslatot „hogyan lehetne találni a Magyar Királyságban egy megbízható [pénzügyi] alapot, amelyből az új kancelláriai épület teljes, 279 264 forintos költségét fedezni, és az e célra felvett tőkeösszeget legkésőbb 10 éven belül biztosan visszafizetni [...] lehetne [...]”³⁰

A korszakban az állami adóbevételek és a kamarai birtokok jövedelmei, valamint az egyéb kamarai jövedelmek (vámok, bányajövedelmek stb.) uralkodói haszonvételnek minősültek, és mind a kincstárba folytak be. Ezért extra kiadások esetén a finanszírozást hitelek felvételével, esetleg a jövedelmek és szabadalmak bérbeadásával oldották meg. Külön állami pénzügyi alapok, alapítványok még nem léteztek, egyedül az illetékekből (például nemességért, indigenátusi címért, megüresedett egyházi méltóságért stb. kifizetett illetékekből) befolyt pénzeszegeket tudták külön kiadásokra fordítani, de ezek összege általában igen csekély volt. Ezért nem volt egyszerű dolga a kancellárnak, ha nem az adófizetőkre akarta terhelni az építkezési költségeket, amely egyébként országgyűlési határozat nélkül a rendek ellenállásába ütközött volna, akik amúgy is féltették nemesi adómentességüket.³¹ Az úgynevezett közalap (fundus publicus) még évtizedekre nyúlóan is csak tervezet maradt, pedig ebből a tervezett alapból kívánták volna az ország gazdasági és kulturális fejlődéséhez, fejlesztéséhez szükséges költségeket fedezni.³² Az ezt kezelő országos pénztárról is hiába történt döntés az 1723:XCIX. törvénycikk értelmében, felállítására nem kerül sor. A „rendi pénztár”, a cassa regni más célt szolgált,³³ a vármegyék házipénztárai pedig nem győzték volna ezt a költséget előteremteni.³⁴ A kancellária csupán egy pénzügyi forrással „rendelkezett”: a hivatalnokok fizetését biztosító kancelláriai illeték-alappal. Ez azonban – Eszterházy előterjesztése

szintén – a kezdeti évtizedek pozitív mérlegét követően az 1760-as évek végére csak az alkalmazottak díjazására volt elegendő. Az udvari kancellár számára ekkor egy másik lehetőség jött kapóra: a korszakban elterjedt és közkedvelt szerencsejáték. Takáts Sándor azt állította, Eszterházy egy lottójáték jövedelméből, a *Lotto di Genova* magyarországi bevezetésével kívánta elérni a kiadások fedezetét. Mraz is megemlíti ezt a tervezetet, de nem foglalkozott vele részletesebben.³⁵

Az egykorú *Lotto di Genova* névvel illetett szerencsejáték, másként számlottó (később kislutrinak is nevezték) Itáliából, ahogy a neve is mutatja, Genovából származott. A játékban a genovai nagytanács tagjainak megválasztására kötötték először fogadásokat. A tanácsstagok neveit később számokkal helyettesítették, így alakult ki a számlottó, amikor számokra lehetett fogadásokat kötni, és ötöt lehetett eltalálni a 90-ből. A szabályok eltérőek a napjainkban elterjedt ötösöslottó szabályaitól: a téteknek ekkor nem volt előre meghatározott, állandó összege, hanem a játékos – anyagi lehetőségeinek függvényében – maga szabta meg, hány számot és milyen összegre tesz meg, így a legkülönfélébb nyereményösszegekre számíthatott. A várható nyeremény összegét már a fogadások kiszámolták. A játékos fogadhatott egy, két vagy három számra. Négy és öt számra kezdetben nem lehetett tétet tenni, csak ezek kombinációjára, tehát külön kettőre és külön a másik háromra. A játékos azonban azt is meghatározhatta, megtett számát hányadikként húzzák ki az öt nyerszámon belül, és erre is fogadhatott. Ezt a szerencsejátékot először 1752-ben vezették be a Habsburg Monarchia cseh-osztrák örökös tartományaiban, és az első bérleti időszakban tíz esztendőn keresztül egy itáliai vállalkozó, Ottavio Cataldi üzemeltette. Az állam évente jövedelmet húzott a privilégiumból: elsősorban a bérleti összegből (130 000 forint, a második bérleti időszakban ennek a duplája, 260 000 forint). A tízéves bérleti periódus lejártával Ottavio Cataldi 1762-ben további nyolc évre elnyerte a privilégiumot, tehát 1770-ig szervezhette a húzásokat. Ekkor azonban a játékokat már az első bérleti időszakban engedélyeztetnél nagyobb területen, így a Magyar Királyság területén is megrendezhette,³⁶ ám a bérlőnek a tiszta bevétel ötödét be kellett fizetnie részesedésként a kincstárba. Cataldi jó üzletemberként a Magyar Királyságban az első húzást az 1764. évi országgyűlés alkalmából tartotta, addig pedig a lottójáték helyi hálózatának kiépítését, hivatalnokok, alkalmazottak kiválasztását intézte.³⁷

²⁹ MNL OL Magyar kancelláriai levéltár, A Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája, Acta generalia (A 39, a továbbiakban: A 39), 1770/3618. Az Udvari Kamarai Főszámvevőhivatal megjegyzései, 1770. máj. 14.

³⁰ MNL OL A 1 (Orig. ref.), 1768/460. Mária Terézia Handbillet-je Eszterházyhoz. 1768. nov. 29.

³¹ Uo. 1768/460. Eszterházy előterjesztése, 1768. dec. 2.

³² *Pleidell Ambrus*: A fundus publicus. In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. Bp., 1933. 440–456., itt 444. Egyedül a Mária Terézia által létesített sóáralap jövedelme (vagyis a sóra kivett illetékek összege) szolgált arra a célra, hogy bizonyos közhasznú célokat finanszírozzanak belőle, többek között az 1723-ban felállított kerületi ítélőtáblák és a Magyar Királyi Helytartótanács alkalmazottainak fizetését, majd az 1770-es évektől pestiskordont, folyószabályozást és útépitést. Vö. *Nagy István*: A Magyar Kamara, 1686–1848. Bp., 1971. (Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivaltörténet 3) 345.

³³ Uo. 344.

³⁴ MNL OL A 34 (Conc. ref.), 1769/156. Eszterházy előterjesztésének fogalmazványa, 1769. ápr. 27.

³⁵ *Takáts S.*: i. m. 799; *Mraz, G.*: 1994. 89. Elsősorban a tervezetről: *Kulcsár Krisztina*: Wohltätigkeit oder Luxusausgaben? Ein Beitrag zur Geschichte des ungarischen Hofkanzleigebäudes anhand eines Plans von Graf Esterházy, 1769. In: Wiener Archivforschungen. Festschrift für den ungarischen Archivdelegierten in Wien, István Fazekas. (Szerk. Cziráki Zsuzsanna–Fundárková, Anna–Manhercz Orsolya–Peres Zsuzsanna–Vajnági Márta.) Wien, 2014. (Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien 10). 305–311.

³⁶ *Rudolf Sieghart*: Die öffentlichen Glücksspiele. Wien, 1899. 97–198.; *Kulcsár Krisztina*: „... azt gondoltam, hogy ez nem Hazard Spiel”. Tiltott és engedélyezett szerencsejátékok a 18. században. *Sic itur ad astra*, 26 (2013) 1:127–154., itt 139–150.

³⁷ Uo. 143.

Meglepőnek tűnhet tehát, hogy a kancellár 1768. december 2-án kelt felterjesztésében egy olyan lottójáték bevezetését indítványozta, amely akkor már hat éve engedélyezett volt a királyságban... Nem is erről volt szó! Eszterházy a Magyar Királyságban csupán egy éves lottójáték felállítását javasolta, a típus külön megnevezése nélkül. Tájékozottsága és bécsi körökből származó információi miatt feltehetően ismert volt előtte egy másik lottójáték-típus: az osztályosorsjáték (más néven nagy lutri). Ebben a játékban a húzásokat nem egyszerre, hanem részletekben (úgy nevezett „osztályokban”) tartották, és már kezdettől fogva kötött volt, hogy az egyes sorsolásokon hány sorsjegy lesz nyertes, és szabott volt a nyeremények összege is (hasonlóan a tombolához). Ez a változat hollandiai, flandriai előzményekre vezethető vissza,³⁸ és az 1760-as évek végén Bécsben is tárgyalások folytak egy ilyen szerencsejáték elindításáról. Eszterházy egyértelműen ezt az ötletet karolta fel, és kívánta az ebből a forrásból befolyó összeget az építkezésre fordítani. Benyújtott tervezete azonban szinte semmi konkrétumot nem tartalmaz: sem a nyertes sorsjegyeknek, sem a húzásoknak a számát nem dolgozta ki, sem a nyereménysztyálokra nem írt, amelyek pedig elengedhetetlenek lettek volna egy ilyen játék realitásának megítélésében. A korszak divatját ismerve Eszterházy talán elegendőnek vélte, ha csak annyit ad meg az évenkénti húzásokról, hogy a lottójáték alapját 6–700 000 forint képezné, amelynek 10 százalékaival számolt mint tiszta nyereséggel. A biztosítékot – elképzelése szerint – a szabad királyi városok adójövedelmei nyújtották volna. A részleteket illetően a kidolgozást Karl Friedrich Anton Hatzfeld grófnak, az Udvari Kamara elnökének engedte volna át, vagyis a munka oroszlánrészét a szakértőkre bízta volna.³⁹

Hevenyészett tervezete véleményezésre továbbkerült a szakhivatalokhoz: sem az Udvari Kamara, sem az Udvari Számvevőkamara nem utasította el a javaslatot. Ludwig von Zinzendorf gróf, a számvevőkamara elnöke azonban pontosított a számadatokon: ő már csak 7 százalékos nyereséggel számolt, mivel tapasztalatból úgy vélte, 3 százalékos a játék üzemeltetésére kell fordítani. Azonban ő is még évi 42–49 000 forint bevétellel kalkulált, amely így belátható időn belül fedezte volna a kancellária felújítási költségeit.⁴⁰ Feltétlenül változtatni kívánt volna azonban a legalacsonyabb összegű sorsjegy árán (amely egyébként magában a kancelláriai előterjesztésben nem is szerepelt, vélhetően csak szóban hangzott el): míg Eszterházy 100 forintot javasolt, Zinzendorf ennek felét, 50 forintot. Véleménye szerint a Magyar Királyságban nem lett volna elég kereslet (és felszabadítható pénz) a túl drága sorsjegyekre, ha pedig nem vásárolják meg a sorsjegyeket (valamennyi sorsjegyet!),⁴¹ akkor összeomlik a játék és meghíúsul a cél, hiszen nincs elég bevétel – ezzel Zinzendorf előrevetítette a 18. századi osztályosorsjáték sorsát.

³⁸ Sieghart, R.: i. m. 276.

³⁹ Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv – Finanz- und Hofkammerarchiv (a továbbiakban: ÖStA, AVAFHKA), Hofkammerarchiv, Alte Hofkammer, Österreichisches Kameralarchiv (a továbbiakban: ÖK), Faszikel 22. 1769. Subd. 7. Nr. 97 ex Martis 1769.

⁴⁰ Uo. fol. 1941v. Az Udvari Számvevőkamara előterjesztése, 1769. febr. 11.

⁴¹ Uo. fol. 1943r.

A remélt cél elérésének (vagyis az építkezési költségek fedezésének) lehetőségén túl Eszterházy ügyes politikusként más eszközöket és érveket is bevetett, hogy meggyőzze a királynőt. Amint kifizették volna az átépítés költségeit, fennmaradt volna ugyanis a lottójáték évi nyeresége. Ezért a kancellár ezt a bevételt „jó és a nép számára jótékony” célok számára javasolta felhasználni. A felvilágosult abszolutizmus korában ez alatt a közjó elérését értették, amely az állam jobb működését, illetve az alattvalók oktatását, nevelését, jobb ellátását jelentette. Eszterházy ezek közül a szabad királyi városokban a tűzvész elleni intézkedések finanszírozását és az ott újonnan felállítandó árvaházak támogatását emelte ki. Ez utóbbi egyáltalán nem meglepő tőle, hiszen már 1763-tól árvaház működött tallói (ma Tomášikovo, Szlovákia) kastélyában. A korszakban egyáltalán nem számít kivételesnek, hogy a kancellár jótékony célokat nevezett meg. A kora újkorban már hamar felismerték, hogy a lelkes (akár fanatikus) játékosok hajlandók karitatív célokra áldozni.⁴² Hamburgban például 1614-ben dolog- és árvaház felépítésére gyűjtöttek ilyen módon, a délnémet Reutlingen polgárai pedig 1730-ban így próbálták meg finanszírozni a tűzvész által sújtott városka felépítését.⁴³ Eszterházy javaslata annyiban azonban mindenképpen eltér a hollandiai játékváltozatoktól, hogy míg azok elsődleges célja a jótékonykodás és szociális célok támogatása volt, addig a kancellár főként az épület felújítását, valamint fényűző berendezésének fedezetét remélte a bevételtől.

Hiába támogatták azonban a bécsi hivatalok a kancellár tervezetét, a királynő elutasította ezt a megoldást. Alapvető indokként Cataldi monopolhelyzete szerepelt. Az 1762-ben kiadott nyomtatott privilégiumlevél ugyanis kimondta, hogy az örökös tartományokban és a Magyar Királyságban nem rendezhetnek más lottójátékot, csak az általa üzemeltetett, kivéve esetleg a nagy lutrit, amelynek legalacsonyabb tétje 100 forint lehet.⁴⁴ Ez ismét egy további érv mellett, hogy Eszterházy igenis tudatában volt Cataldi monopolhelyzetével és a privilégium kitételeivel, és ezért javasolta ezt az összeget – csak éppen a gyenge magyar pénzügyi állapotokkal nem számolt. Az uralkodói privilégium és a nyomtatott rendelet egyébként is (védve a *Lotto di Genova*-játékot) szigorúan megtiltotta, hogy az állampolgárok külföldi érdekeltségű lottózókban játsszanak, külföldi sorsjegyeket vásároljanak vagy terjesszenek. Név szerint is engedélyezett azonban másokat: a tervezett nagy lutrit, a porcelán- és ezüstáru-sorsolásokat, amelyek szintén uralkodói engedélyhez kötöttek voltak, és egyben nyereséget is hajtottak a kincstárnak. Cataldi ragaszkodott privilegizált jogához, mind 1752 és 1762, mind 1762 és

⁴² Günther G. Bauer: „6 aus 45”. Das Österreichische Lotto von 1751–1876. In: Lotto und Lotterie. Internationale Beiträge des Instituts für Spielforschung und Spielpädagogik an der Hochschule „Mozarteum” Salzburg (Szerk. Günther G. Bauer) Homo ludens 7. München–Salzburg, 1997. 21–68., itt 25.

⁴³ Ulrike Näther: „Das große Loß”. Lotterie und Zahlenlotto. In: Volles Risiko! Glücksspiel von der Antike bis heute. (Hrsg. Ulrike Näther.) H. n. [Karlsruhe,] 2008. (Volkskundliche Veröffentlichungen des Badischen Landesmuseums Karlsruhe 9.) 99–105., itt 106. 10/4. tétel; 108. 10/5. tétel.

⁴⁴ MNL OL Helytartótanácsi Levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, Acta oeconomica (C 35), Lad. A. Fasc. 31. Lottópátens Cataldi részére, 1762. jan. 16.

1770 közötti bérleti időszakában határozottan küzdött minden olyan sorsolás ellen, amely véleménye szerint veszélyeztethette „egyeduralkodó” lottójátékát. Különösen az árusorsolások (például porcelánáru), de akár könyvsorsolások ellen is panaszkodott.⁴⁵ Olyan területeken, ahol azonban nem volt érvényes Cataldi működési joga, mint például Tirolban, a hatóságok megpróbálták mások által üzemeltetett játékok révén bevételhez jutni. A felső-ausztriai gubernium például több tervezetet nyújtott be a tiroli játék bevezetése érdekében – ennek nyeresége szintén egy árvaház felállítását biztosította volna.⁴⁶

Az uralkodói elutasítás mégsem vette el a kancellár kedvét. Néhány év elteltével, 1771-ben Mária Terézia újfent azzal bízta meg Eszterházyt, hogy állítson fel (javasoljon) egy pénzügyi alapot, amelyből előteremthetnék a kancellária építkezésének költségeit. Ekkor Eszterházy Ferenc májusi előterjesztésében megint csak az osztálysorsjáték ötletét vette elő.⁴⁷ Annak ellenére ezt javasolta, hogy 1770. április 1-jétől már létezett egy ilyen lottójáték a Habsburg Monarchiában. A játékterv kidolgozója, a bérlő és a lottótársaság vezetője, Abraham Wetzlar volt, hadiszállító, hitelező és udvari ágens.⁴⁸ E játék legolcsóbb sorsjegyét immáron 50 forintért árusították – ezt már engedélyezte a *Lotto di Genova* 1770-től nyolc évig érvényes újabb privilégiuma. E valójában magasnak számító összeget (egy titkár évi 100–120 forintot keresett) az alattvalók védelme érdekében szabták meg. A mérvadó hivatalnokok ugyanis úgy vélték, hogy az 50 forintot a tehetősebb alattvalók könnyedén kifizetik, a szegényeknek viszont mégis magas összegnek számít, így őket nem kell félteni a játékszenvedély eluralkodásától és az anyagi csődtől. A Wetzlar, valamint az Ignaz von Dürfeld és Heinrich Christoph Herzog képviselte társaság évi négy húzást tervezett, és összesen 6000 sorsjegyet (2000 nyertest és 4000 nem nyertest) szándékoztak árusítani. Az állam a bérleti időszak első felében a tiszta nyereség 4 százalékaival, a második felében 5 százalékaival gazdagodott volna⁴⁹ – de nem sokáig örülhetett ennek a bevételnek. A társaság 1771 szeptemberében csődöt jelentett, mivel a várakozás ellenére kevés volt a vásárlóképes és vállalkozó szellemű játékos. Ráadásul kicsinyes konkurenciaharc dúlt Wetzlarék és a közel húsz éve működő és közkedvelt *Lotto di Genova* új bérlői között. Wetzlarék végül átadták a játékjogokat a számlottó új bérlőinek, akik saját jövedelmüket is féltve, nem szerveztek húzásokat, így a nagy lutri működése (egy időre) véget ért.⁵⁰

⁴⁵ ÖStA, AVAFHKA, ÖK, Faszikel 22. 1769. Subd. 3. Nr. 14 ex Mai 1765. A Cseh-Osztrák Udvari Kancelláriához benyújtott folyamodvány a szerencsekerekek és az árusorsolások leállítására; uo., 1769. Subd. 7. Nr. 32 ex Dez. 1769. fol. 1949r–1952v.

⁴⁶ Uo. 1767. Subd. 4. Nr. 92 ex Juni 1767; uo. Nr. 79 ex Jan. 1767. fol. 910r.

⁴⁷ MNL OL A 39 (Acta gen.), 1771/2296. A Magyar Királyi Udvari Kancellária előterjesztése, d. n.; uo. 1771/3133. Eszterházy előterjesztése, 1771. máj. 18.

⁴⁸ MNL OL Magyar kancelláriai levéltár, A Magyar Királyi Kancellária regisztratórája, *Insinuata camerae aulicae* (A 10), 1770/53. Wetzlar és társasága privilégiumlevele az osztálysorsjáték megrendezésére.

⁴⁹ *Klaus Edel*: Karl Abraham Wetzlar Freiherr von Plankenstern, 1715(16)–1799. Wien, 1975 (Dissertationen der Universität Wien 125.) 154., 157.

⁵⁰ Uo. 176–179.

Eszterházy (az osztálysorsjáték őszi végleges „sorsát” nem ismerve) 1771. május 18-i előterjesztésében tehát újfent a szerencsejáték, és éppen e játéknem mellett kardoskodott. A kancellár további karitatív célokat is felsorolt, abban bízva talán, hogy a közjót szem előtt tartó királynő támogatni fogja ezt a javaslatát: valamely összeget juttatott volna ugyanis a nyereségből az akkoriban tervezett pozsonyi zálogház működésére is. Jóval hangsúlyosabban szerepel azonban a tallósi árvaház és dologház fenntartásának kérdése. Itt ismét tanúi lehetünk annak, hogy Eszterházy milyen ügyesen próbálta megnyerni a királynőt arra, hogy a szerencsejátékból „mellesleg” a kancellária épületének költségeit is finanszírozhassák. Érvelésében Eszterházy ugyanis kiemelte, hogy a királynő az 1770-ben bevezetett, Wetzlar-féle nagy lutri bevételéből némi részesevé kívánt nyújtani az árvaház fenntartására, mivel a privilégium értelmében a nyereség 12 százalékát valamelyik kegyes alapítvány részére kellett átutalni.⁵¹ Ebből azonban még 1771 tavaszán sem sokat tapasztalhattak. Eszterházy így egyrészt érdeklődött, mekkora arányban számíthatnak a lottójáték bevételének egy részére, másrészt felvetette még azt is, hogy az országban működő *Lotto di Genova* nyereségéből részesezhessen az árvaház, vagyis külön a Magyar Királyságnak is szedhesszen belőle haszna. Ez sem volt légből kapott elképzelés: 1770-ben, amikor a *Lotto di Genovát* engedélyezték az Erdélyi Nagyfejedelemségben, a szerződés értelmében a javadalmak és a költségek levonása után a lottójáték nyereségének harmada került a kincstárba, harmada a bérlők zsebébe vándorolt, míg az utolsó harmadát a Maros és az Olt hajózhatóvá tételére, valamint az elhanyagolt országutak járhatóvá tételére kellett fordítani.⁵² Ez tehát elégséges példát jelentett Eszterházy-nak arra, hogy megpróbáljon további extra bevételhez jutni.

A kancellár csak mindezek után említette ismét azt a lehetőséget, hogy a hivatali épület rendbetételére felvett hitelek törlesztését ily módon oldják meg. Eszterházy Ferenc ezúttal is hangsúlyozta az építkezés szükségességét, de azt is, hogy nincs más javaslata olyan pénzügyi fedezetre, amelyből a finanszírozást meg lehetne oldani.⁵³ Mária Terézia ezúttal is a játékterv elutasítása mellett döntött, hiszen az aktuális privilégiumok (sem a *Lotto di Genováé*, sem Wetzlarék még éppen érvényben levőé) nem engedélyezték egy újabb szerencsejáték bevezetését, még akkor sem, ha azt csak a Magyar Királyságon belül működtették volna, és ehhez a véleményéhez tartotta magát egész uralkodása alatt. A lottójáték 1787-ben vett újabb fordulatot, amikor II. József állami kezelésbe vette a *Lotto di Genovát*. Ekkortól újabb lendülettel és felbuzdulással jelentek meg azon „szerencselovagok”, akik osztálysorsjátékok játékterveit állították össze szabadidejükben, és így kívántak meggazdagodni. A Magyar Királyságra is jellemző

⁵¹ MNL OL A 39 (Acta gen.), 1771/3771. Eszterházy előterjesztése, 1770. ápr. 10. A kancellár efelől már korábban is érdeklődött, de akkor kizárólag csak az árva- és dologház fenntartása miatt: MNL OL A 34 (Conc. ref.), 1770/140. Eszterházy előterjesztésének fogalmazványa, 1770. ápr. 10.

⁵² ÖStA, AVAFHKA, HKA, ÖK, Faszikel 22. 1770. Subd. 8. Nr. 110 ex Juli 1770. Az Udvari Kamara fogalmazványa, 1770. júl. 24.

⁵³ MNL OL A 39 (Acta gen.), 1771/3771. Eszterházy előterjesztése, 1770. ápr. 10.

volt azonban, hogy jótékony vagy közhasznú célok elérésére terveztek sorsjátékokat.⁵⁴ Egy-egy ilyen terv benyújtásakor az állami hivatalok és a bécsi székhelyű császári-királyi lottóigazgatóság egyenként megvizsgálta, hogy vajon a tervbe vett sorsolások (lakóházak, könyvsorsolások, sőt akár Franz Xaver Messerschmidt szobrász híres karakterfejeinek kisorolása⁵⁵) engedélyezhető-e, vagy esetleg hátránnyal lehetnek az állami lottóbevételre.⁵⁶ Az 1770-es évek elején azonban még nem az állam üzemeltette egyik lottójátékot sem, és a bérlőkre tekintettel Eszterházy tervezetei sem kaphattak szabad utat.

A bécsi magyar udvari kancellária átalakításának költségei továbbra is hiányoztak, így más források után kellett nézni: ezt az uralkodónó parancsára végül – bár a döntése értelmében csupán ideiglenesen – az Udvari Kamara teremtette elő.⁵⁷ Eszterházy kancellár tehát ezúttal is, mint

hivatalviselése idején oly sokszor, ügyesen taktikázott: elérte, hogy a magyar adófizetők (és tegyük hozzá: a nemesek) külön terhelése nélkül finanszírozzák a kancelláriai építkezéseket, átépítéseket és a fényűző berendezést. A korszellemnek megfelelően érvelésében olyan célokat nevezett meg, amelyek várhatóan kedvére voltak a királynőnek, de amelyek a felvilágosult abszolutizmus időszakában elterjedtnek, sőt divatosnak számítottak. Azt ma már nem tudjuk megállapítani, vajon mennyiben felelt meg a valóságnak az épület nyomorúságos állapotának leírása, vagy csak ezzel próbált meg hatni az uralkodónőre. Azt sem tudjuk, komolyan gondolta-e javaslatát és lottójátéka hevenyészett tervezetét, vagy csak hazardírozott és Mária Terézia bőkezűségére apellált, és így végül nyertes lett egy olyan „szerencsejátékban”, amelyben a cél (feltehetően) a kincstár általi finanszírozás volt.

⁵⁴ MNL OL Regnicolaris levéltár, Archivum regni, Lad. KKK. Deputatio regnicolaris in commercialibus (N 104), Fasc. 3. Nr. 2. Szepes vármegye felterjesztése egy fundus publicus felállítására, 12. pont.

⁵⁵ Anna Schirlbauer: Die Charakterköpfe F. X. Messerschmidts und ihr erster Aussteller Franz Strunz. *Ars*, 2013, 2:292–313.

⁵⁶ Néhány példa sorsolásokra: ÖStA, AVAFHKA, ÖK, Faszikel 22. 1793. Subd. 2. Nr. 229 ex Juli 1793; uo. 1795. Subd. 2. Nr. 689 ex Mai 1795; uo. 1799. Subd. 2. Nr. 798 ex Juli 1799, Nr. 145 ex Dez. 1799, Nr. 98 ex Nov. 1800.

⁵⁷ MNL OL A 34 (Conc. ref.), 1769/189. Eszterházy előterjesztésének fogalmazványa, 1769. máj. 9.; uo. A 39 (Acta gen.), 1771/3133. Mária Terézia döntése Eszterházy 1771. május 18-án kelt előterjesztésére. Vö. *Mraz*, G.: i. m. 91.

KRÁSZ LILLA

Képzés, hivatás, önreprezentáció

Az „ideális orvos” társadalmi-kulturális képlete a 18. századi Magyarországon*

Az akadémikus orvosok személyével, az orvosi hivatással kapcsolatban a 18. században széles körben elterjedt kortársi megnyilatkozásokban számtalan toposz-szerűen hangoztatott elem jelenik meg: külhoni egyetemeken szerzett, az antik autoritások ismeretéig visszanyúló elméleti tudásuk, a beteggyógy mellett szerzett gyakorlati tapasztalataik; tudományos utazásaik; latin nyelvtudásuk; tudományos társasági tagságaik; személyes beteglátogatások, valamint kül- és belföldi partnerekkel (többnyire páciensekkel és tudós orvoskollégákkal) folytatott levelezés útján kiépített kiterjedt kapcsolatrendszerük és általában a tudományokban való jártasságuk. Az alábbiakban a komáromi származású, Pesten működő orvos testvérpár, Cseh-Szombathy József (1748–1815) és Sámuel (1757–1838) ideáltipikusnak tekinthető képzési útjának, kapcsolati hálózatának, vagyoni állapotának vizsgálatával azokat a tényezőket mutatjuk be, amelyek segítségével megragadhatónak tűnnek a Magyar Királyságban a 18. század utolsó harmadának olyan komplex folyamatai, amelyek hozzájárultak az orvosi hivatásrendi tudat kialakulásához, valamint a társadalmi réteg- és identitásképződéshez.

Az orvosi képzés változó színterei

Az orvosokhoz fűződő „tudós ideál” sehol sem jelenik meg nyilvánvalóbban, mint Weszprémi Istvánnak (1723–1799), a Debrecenben működő physicus-orvosnak 1774 és 1787 között kiadott négy kötetes munkájában, amelyben enciklopédikus igényességgel bemutatja Magyarország és Erdély orvosainak a kezdetektől saját koráig terjedően összeállított hosszabb-rövidebb életrajzeit.¹ Weszprémi mindegyik életrajzban kiemeli az orvosok alázatos vallásosságát, emberi és erkölcsi kvalitásaikat, de mindenekelőtt tudásukat ünnepli. Kortársairól összeállított bio-bibliográfiái azonos szerkesztési elveket

követve lényegében két részből állnak, mindenütt hangsúlyozva tudós mivoltukat, tudományos eredményességüket. Először is felvázolja az adott orvos családi hátterét, iskoláit és további életútját, majd minden egyes biográfiához a bemutatott orvos szakirodalmi tevékenységének illusztrációjaként bibliográfiát is csatol, amelyből a legjelentéktelenebbnek tűnő írás sem maradhatott ki, sőt esetenként idézeteket is közöl az egyes művekből.² A *historia litteraria*-k szerkesztési technikáját követve, minden egyes személyről lényegében ugyanazt a történetet rekonstruálta. Hősei gyermekként jámbor vallásosságban nevelődtek, majd alsó- és középfokú iskolába kerülve nagyszerű tanárokkal kerültek kapcsolatba, akik arra ösztönözték őket, hogy elmerüljenek az orvosi tudományok, a természetfilozófia vagy egyes esetekben a teológia tudományaiban. Majd azokat a tanárokat és professzorokat vette sorra, akikkel a szóban forgó orvos egyetemi évei alatt került kapcsolatba és rendszerint nagy hatást gyakoroltak pályafutására. Valójában nem volt olyan iskola, nem volt olyan univerzitás, amelyet Weszprémi ne tartott volna valamilyen vonatkozásban dicséretre méltónak: nála minden egyetem valamilyen szempontból kiváló oktatási és meghatározó tudományos centrumként jelenik meg. Az utazás kiemelt szerepet játszott ezekben a standardizált életrajzokban. Bio-bibliográfiáinak szereplői a kor szokásainak megfelelően egyetemi éveiket szinte rutinszerűen osztották meg több intézmény között, de többen orvosdoktori oklevélük megszerzését követően, rendszerint gyakorlati ismeretek és készségek elsajátítása céljából hosszabb-rövidebb európai tanulmányuta(ka)t is tettek.

Amint az Weszprémi orvos-életrajzaiból is kitűnik, a medicina stúdiumra vállalkozó diákoknál az egyetem vagy egyetemek kiválasztásában érvényesülő szempontok között a következők játszottak szerepet: anyagi megfontolások, esetleges családi tradíciók, a hazai középfokú tanulmányok során az adott tanintézet külföldi orientációi alapján kapott ajánlások és javaslatok, egy-egy hírneves professzor személye vagy

* Írásommal Soós Istvánt köszöntöm, aki a 18. század és 19. századelő kutatásának számos területén maradandót alkotott. Jelen tanulmány a Kazinczy-kutató Soós Istvánnak szól: az írás egyik főszereplője az a Cseh-Szombathy József, akit az egyébként mindig igen kritikus Kazinczy Ferenc is a legnagyobb tisztelettel és elismeréssel említ több levelében.

¹ *Weszprémi István: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza.* (Ford. Vida Tivadar.) IV. k. Bp., 1970.

² Weszprémi korszakos művéről, forrásairól, levelezőhálózatáról az eddigi legteljesebb összefoglalást ld. *Szelestei N. László: 18. századi tudós-világ.* 2. Weszprémi István (1723–1799) és orvostörténeti műve. In: Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1979. Bp., 1979. 519–562.

a kortársak szűkebb szakmai nyilvánosságának megítélésben az adott egyetem által kínált, különlegesen innovatív oktatási program, valamint az egyedi, más oktatási központok curriculumában nem szereplő kurzusok látogatásának lehetősége. Mindezekén túl a 18. század második felében, különösen annak utolsó harmadában a külföldi egyetemekre készülő diákok számára egyre fontosabb kritériummá vált, hogy a választott tanintézet rendelkezik-e a birodalmi és magyarországi vonatkozó rendeletekben is előírt és megkövetelt gyakorlati készségek és képességek elsajátításához szükséges infrastrukturális háttérrel, mint például anatómiai színházzal, botanikus kerttel, laboratóriumokkal, gyakorló kórházzal, a természet három országát reprezentáló állati preparátumokkal, növény- és ásványtani gyűjteményekkel, valamint fizikai, matematikai és kémiai instrumentumgyűjteményekkel.

Weszprémi orvosbiográfiáin kívül a rendelkezésünkre álló források azt mutatják,³ hogy egyértelműen a protestáns orvosjelöltek voltak azok, akik a fentiekben körvonalazott szempontokat figyelembe véve tanulmányaik során két vagy akár több egyetemre is beiratkoztak. Míg az evangélikus felekezethez tartozó peregrinusok változó intenzitással, de jellemzően Halle – Jéna / Wittenberg / Göttingen / Helmstedt, vagy ritkább esetben Lipcse / Strasbourg – Altdorf / Erfurt / Erlangen univerzításai között osztották meg tanulmányi idejüket, addig a reformátusok nagyrészt hollandiai (Leiden, Utrecht, Franeken), kisebb részt az előbbiekkal kombinálva a svájci orvosi fakultásokat (Bázel, Zürich) látogatták. Strasbourg és Göttingen egyetemeit mindkét protestáns felekezet tagjai felkeresték, ami mindenekelőtt ezen intézmények szellemi nyitottságával, oktatási programjuk egyedi voltával és nem utolsósorban azzal magyarázható, hogy az orvosi gyakorlat megszerzése szempontjából előnyös feltételrendszert biztosítottak.⁴

A 18. század utolsó harmadától a magyarországi protestáns peregrináció stratégiájában változások figyelhetők meg. Ezek a legtöbb esetben egyfajta kényszer miatt következtek be, ugyanakkor anyagi konzekvenciákkal is jártak. Különösképpen megfigyelhető ez a fokozat megszerzésének színterül kiválasztott univerzitás esetében. Az orvosi képzés, az orvosi tudás és általában az egészségügyi szervezetrendszer birodalmi szintű uniformizálását célzó Habsburg reformtörvények összefoglalását az 1770. évi Egészségügyi Főszabályzat és annak 1773. évben kibocsátott Kiegészítése rögzítette. Ezek minden korábbi vonatkozó rendelkezésnél szigorúbb előfeltétel rendszert szabtak a Monarchia területén praktizálni kívánó akadémikus orvosok számára a hivatalos működési

engedélyek kiadása tekintetében. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy minden, a Magyar Királyság területén orvosi praxist folytatni kívánó orvosnak az őt alkalmazó hatóságoknak (gyakorló orvos esetében a középszintű törvényhatóságnak, vagy physicus-orvosi alkalmazás esetében a helytartótanácsnak) olyan diplomát kellett felmutatnia, amelyet vagy a bécsi orvosi fakultáson vagy 1770-től a nagyszombati (majd az átköltözés után a budai, illetőleg pesti) fakultáson szerzett meg. A külföldön elnyert orvostudományi fokozatokat következként e két fakultás valamelyikén kellett nosztrifikáltatni. A következtetésen, a bécsi kormányzati szervek és így a magyarországi helytartótanács részéről visszamenőleges érvénnyel is végrehajtott képzési előírások azt eredményezték, hogy a protestáns peregrinusok az 1770-es évektől alapvetően kétféle stratégiát követtek. Egyfelől gyakorlattá vált, hogy a német, holland, svájci egyetemeken folytatott hosszabb-rövidebb ideig tartó tanulmányaikat követően ritkábban a bécsi, és mind gyakrabban a nagyszombati (budai, ill. később pesti) fakultásokra iratkoztak be mindössze néhány hónapra vagy akár ennél is rövidebb időre, hogy így honosítsák a külföldön megszerzett oklevelüket a szükséges újabb tézisek vagy disszertáció benyújtása és a kapcsolódó disputáció abszolválása után.

A katolikus felekezethez tartozó orvosok peregrinációs szokásaira általában nem volt jellemző, hogy tanulmányaikat akár két univerzitás között is megosszák. Míg a 18. század első felében a Magyarországon működő orvosok doktori fokozatukat elsősorban itáliai egyetemeken (kiemelten Padova, ritkább esetben Bologna vagy Róma) szerezték meg, a század közepétől a bécsi egyetem orvoskara van Swieten 1748/49. évi átfogó oktatási reformjainak köszönhetően rövid időn belül a legvonzóbb, sőt a következő néhány évtizedre nézve szinte kizárólagos célponttá vált. Az orientációváltásában valószínűleg két szempont játszott meghatározó szerepet: egyfelől a bécsi orvoskar kínálta minőségi és innovatív tudás elsajátításának lehetősége, másfelől a pénzügyi természetű megfontolások. A van Swieten-i egyetemi reformok egyik legfontosabb eleme a *theoria* és a *praxis* világos szétválasztása, vagyis az addig elhanyagolt és lenézett gyakorlati tudás és tapasztalat felértékelődése, amely szemlélet viszonylag rövid idő alatt több látványos szerkezeti-tartalmi újítást hozott: új curriculum, új vizsgarend, betegágy melletti „protoklinikai” oktatás bevezetése és a mindezekhez szükséges infrastrukturális háttér biztosítása. A reformok másik fontos eleme volt az addig szinte megfizethetetlenül magas beiratkozási, kurzuslátogatási és vizsgadíjak konszolidálása, illetve bizonyos tételtek teljes megszüntetése.⁵ A bécsi egyetem népszerűsége a

³ Ld. a különböző műfajú és különböző nyilvánosságú forrásokat: egyetemi matrikulákat, a helytartótanács számára megküldött bizonyítványokat és okleveleket. A diplomahitelesítések levéltári dokumentációját a kezdeti időszakból ld. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Helytartótanácsi Levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács, Acta sanitatis (C 37), Lad. A. Fasc. 33–34; uo. Departamentum sanitatis (C 66), 1783/84. F. 9., 1785. F. 1., 1785/86. F. 34., 1787. F. 2., 1789. F. 35., további adalékok nyújtanak az orvosdoktori disszertációkhoz fűzött rövid életrajzok, halotti prédikációk, esetlegesen fennmaradt orvosi naplók és naplótörödékek.

⁴ A 18. századi, a Magyar Királyság területéről kiinduló *peregrinatio medica* idő-, szám- és térbeli mutatóiról ld. Krász Lilla: The Circulation of Medical Knowledge in Eighteenth-Century Hungary. *East Central Europe*, 40 (2013) 268–295.

⁵ A bécsi egyetemen végrehajtott orvostudományi reformok tanrendet érintő tartalmi elemek és különös tekintettel az elmélet és gyakorlat megváltozott viszonyrendszeréből következő strukturális újításokra nézve vö. Erna Lesky: The development of bedside teaching at the Vienna Medical School from scholastic times to special clinics. In: The History of Medical Education. (Ed. C. D. O'Malley.) Berkeley, 1970. 217–234.; *Uő*: Gerard van Swieten. Auftrag und Erfüllung. In: Gerard van Swieten und seine Zeit. (Ed. Erna Lesky–Adam Wandruszka.) Wien, 1973. 11–62.; Axel Karenberg: Lernen am Bett der Kranken. Die frühen Universitätskliniken in Deutschland (1760–1840). Hürtgenwald, 1997. 46–57.; *Sonia Horn*: „...eine Akademie in Absicht der Erweiterung der medizinisch-chirurgischen Wissenschaft...”. Hintergründe für die Entstehung der medizinisch-chirurgischen Akademie

nagyszombati orvoskar megalapítása után sem csökkent: többen legfeljebb nem teljes stúdiumot végeztek Bécsben, hanem a két egyetem között osztották meg tanulmányi idejüket.

Utazó orvosok

Egy magyarországi peregrinus diák átlagosan három-négy év külföldi egyetemi tanulmány után szerezte meg az orvosdoktori fokozatot, de sokszor a diploma megszerzése akár öt-hat évet, vagy néhány egyedi esetben még ennél is hosszabb időt vett igénybe. A már vizsgázott „kész” orvos oklevele kézhez vétele után vagy két különböző egyetemi beiratkozása között, pénzügyi erőforrásainak függvényében rendszerint néhány hónapot vagy ennél jóval hosszabb időt fordított arra, hogy tanulmányút keretében tovább gyarapítsa elméleti tudását, gyakorlati tapasztalatait, kialakítsa és bővítsen tudományos kapcsolatrendszerét. Ezek az utazások sajátos ötvözetét képezték a *Studienreise* és a *Gelehrte Reise*-típusú utazásoknak.⁶ A magyarországi orvosok tanulmányi, illetve tudományos utazásairól mindeztidáig kevés elsődleges forrás (útinapló, emlékkönyv) került elő. Nekrológokból, levelezésekből azonban tudjuk, hogy a 18. század folyamán különösen a protestáns, külföldi egyetemeken tanuló orvosok képzésének integráns részét képezte neves gyakorló sebészek, szülészek, elméleti szakemberek, természettani gyűjtemények felkeresése.

A képzési program, a későbbi orvosi praxis tekintetében az általunk feltárt és eddig ismert legrészletesebb dokumentációval a Cseh-Szombathy testvérekről rendelkezünk.⁷ A testvérpár idősebbik tagja József, szülővárosában Komáromban, majd Pozsonyban és a Debreceni Református Kollégiumban abszolvált középfokú tanulmányait követően 1776-ban indult el közel hat esztendőig tartó peregrinációs útjára. 1777 májusában a franekeri egyetemre iratkozott be. Itt ismerte meg a holland medicina legkiemelkedőbb alakjai között számon tartott Petrus Camper professzort (1722–1789), aki tanári pártfogásába vette. Két szemeszter után professzora ajánlására a göttingeni univerzitáson töltött el két esztendőt, de 1780 márciusában ismét visszatért Camperhez Franekerbe. Innen hollandiai mestere ajánlásaival 1781 áprilisától több hónapot

„Josephinum. In: Josephinismus – eine Bilanz. (Ed. Wolfgang Schmale-Renate Zedinger–Jean Mondot.) Bochum, 2008. 215–244.

⁶ A kora újkori tanulmányi és tudományos utazások tipológiájáról, elméletéről és gyakorlatáról vö. *Hans Erich Bödeker*: „Sehen, hören, sammeln und schreiben.” Gelehrte Reisen im Kommunikationssystem der Gelehrtenrepublik. *Paedagogica historica*, 38 (2002) 505–532.; *Justin Stagl*: Eine Geschichte der Neugier. Die Kunst des Reisens 1550–1800. Wien–Köln–Weimar, 2002.

⁷ A nemes Cseh család eredetileg Pozsony vármegyéből, Nagyszombat városából származik, majd több ágra szakadt. Az az ág, amelyikhez Cseh-Szombathy József tartozott, Komáromba költözött, és a 18. század első felében vette fel a Szombathy családi előnevet. Cseh-Szombathy József eddig ismert legteljesebb életrajza Báthori Gábor (1755–1842) Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke által írott nekrológból ismerhető meg. *Báthori Gábor*: Néhai Nagy Hírű Orvos Doktor Tekintetes, Nemes, Nemzetes Cseh Szombati József Úr Életének rövid leírása. In: *Uő*: Emlékezet kövekkel megrakott Temető Kert, vagy olly Halotti Prédikációk, melyeket külömb⁶ külömb⁷ helyeken, s időben elmondott Báthori Gábor. II. k. Pest, 1821. 77–97.

töltött Párizsban: Antoine Louis (1723–1792) és Pierre Joseph Desault (1738–1795) akkor Európa-hírű sebészek mellett gyakornokoskodott több párizsi kórházban (*La Salpêtrière*, *Hôpital de la Charité*, *Hôtel Dieu*), rendszeres látogatója volt Antoine Portal (1742–1832) anatómiai kurzusainak a *Jardin du roi* képzési központban.⁸ Párizs után Strasbourgban időzött, majd több nevezetes németországi város meglátogatása után a bécsi egyetemen szerezte meg orvosdoktori fokozatát.⁹ A kor szokásainak megfelelően minden bizonnyal vezetett útinaplót, amely azonban mindeztidáig nem került elő.

Jóval részletesebb dokumentáció áll rendelkezésünkre a tíz évvel fiatalabb öccs képzési útjáról. Cseh-Szombathy Sámuel 1786 és 1789 között három esztendőig Göttingenben orvosi tanulmányokat folytatott. Ezután – bátyjához hasonlóan, a külföldi egyetemen szerzett oklevelek nosztrifikációjára vonatkozó kötelezettség teljesítése érdekében – praktikus okokból a bécsi egyetemre iratkozott be, és alig két szemeszter tanulmányi időt követően itt szerzett orvosdoktori fokozatot 1790 júliusában. Német nyelven vezetett útinaplójának tanúsága szerint 1790. december 26-án indult útnak Bécsből, s nyitotta meg „*Bemerkungen über meine Reise von Wien aus...*” címmel feljegyzéseinek sorát. Maga a napló tartalmilag két részből áll: az első részben jegyezte fel naprakész pontossággal a kiadásait, míg a második részben szerepel útiélményeinek, szakmai tapasztalatainak naponkénti vagy ennél hosszabb időintervallumot összegző, de mindenképpen az eseményekkel egyidejűleg vagy legalábbis közel egyidejűleg és meglehetősen tömörséggel megfogalmazott leírása. Cseh-Szombathy utazásának dokumentációjához tartozik továbbá még két *album amicorum*. Ezek az kötetek ebben az időben elengedhetetlennek számítottak az utazások során, és a folyamatosan bővülő szakmai és baráti kapcsolati háló tagságát illusztrálták. Cseh-Szombathy kötetei összesen 180 inscriptiót tartalmaznak, amelyek 1789. április 15. és 1792. május 12. között keletkeztek.¹⁰ A napló

⁸ A 18. század második felében már fogalomná vált párizsi orvosi iskola (*l'École de Paris*) különösen a formálódó új szemlélet, a patológiai anatómia, a gyakorlati sebészet, a szülészeti területein kínált lehetőségek miatt vált Európa-szerte híressé. Az ideérkezők számos nyilvános és privát, ingyenes és fizetős kurzusok, intézményi vagy magán anatómiai, kémiai kabinetek közül válogathattak, továbbá Párizs 22 kórháza közül több oktató centrumként is működött, ahol betegágy mellett gyakorlati, műtéti oktatásban részesültek, vö. *Yves Laissus–Jean Torlais*: Le Jardin du Roi et le Collège Royal dans l'enseignement des sciences au XVIIIe siècle. Paris, 1986; *Andrew Cunningham*: The Anatomist Anatomist's d. An Experimental Discipline in Enlightenment Europe. Aldershot, 2010. 98–119. Cseh-Szombathy József formális külföldi egyetemi tanulmányai kizárólag utazásáról Báthori Gábor református püspök nyomtatásban is kiadott nekrológjában tesz említést: *Báthori G.*: i. m. II. k. Pest, 1821. 81–84.

⁹ Cseh-Szombathy József külföldi egyetemlátogatásai az egyetemi matrikulák alapján is jól rekonstruálhatóak, vö. *Bozsay Réka–Ladányi Sándor*: Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918. Bp., 2007. 118.; *Tar Attila*: Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon, 1694–1789. Bp., 2004. 115.; *Kiss József Mihály*: Magyarországi diákok a Bécsi Egyetemen, 1715–1789. Bp., 2000. 87.

¹⁰ Cseh-Szombathy Sámuel nyolcadrét formátumú könyvecskébe írt útinaplóját ld. Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Könyvtár Kézirattára, *Bemerkungen über meine Reise von Wien aus, von 26ten Dezember 1790* R 695. A két szintén nyolcadrét formátumú emlékkönyvet ld. uo. R 693, R 694. Az emlékkönyvekben szereplő bejegyzőknek közel két-

kiadásait rögzítő részéből napra pontosan rekonstruálhatóak utazásának különböző állomásai, az egyes helyeken eltöltött idő, étkezési szokásai, de a postaköltségek bejegyzéséből az is megtudható, kiktől kért ajánlóleveleket, kiktől szerezte be az információkat az éppen soron következő tervezett úti céljairól. Német földön Erlangenben, Bambergben, Würzburgban és Mainzban töltött hosszabb időt, majd innen Hollandiába ment, ahol Nimwegenben, Haarlemben, Franekerben, Leidenben, Hágában, Delftben és Rotterdamban tett rövid látogatásai mellett a fő célállomásai Amszterdam és Utrecht voltak. A leghosszabban, mintegy nyolc és fél hónapig Angliában időzött, ám az itt szerzett élményeiről igen szűkszavú, mindössze néhány oldalas leírást ad. Cseh-Szombathy tájékoztató mindenről, ami orvosként felkeltette érdeklődését, mindenről, amit látott, megtapasztalt és későbbi orvosi praxisára nézve hasznosíthatónak ítélte. Azokban a városokban, amelyekben hosszabb időt töltött, felkereste az egyetem orvoskarát, az egyetemi klinikát, orvos-sebészeti kollégiumot, szülőotthont, botanikus kertet, anatómiai színházat, fizikai instrumentum- és más természettani gyűjteményeket, kémiai laboratóriumokat, obszervatóriumokat, városi és katonai kórházakat, lelencházakat és tébolydákat. Mindemellett hosszasan időzött orvosok, arisztokraták privátbibliotékáiban, ahol a szokásainak megfelelően régi kéziratokról sajátkezű másolatokat, kurrens orvosi szakkönyvekről jegyzeteket készített, amelyeket – a kiadásait rögzítő naplórész tanúsága szerint – rendszeresen hazaküldött József bátyjának Pestre.¹¹ Naplójában tárgyyszerű, rövidebb leírásokat ad az orvosi oktatás színvonaláról, az általa vizitált kórházak állapotáról és felszereltségéről, valamint azokról a műtétekről, amelyekben maga is asszisztálhatott. Feljegyzései közé bekerültek azok a kórházi esetleírások is, amelyeket már végzett orvosként a diagnózistól a végkifejletig tevőlegesen is végigkísérhetett.¹² Kiadásainak egyes tételei azt mutatják, hogy az orvosi gyakorlat és önképzés mellett kisebb kirándulásokat is tett: ellátogatott

harmada orvosprofesszor vagy praktizáló orvos, szülész, sebész, tartományi vagy városi *physicus*-orvos volt.

¹¹ Cseh-Szombathy naplójában is többször utal arra, hogy a különböző gyűjteményekben, kórházakban látott és megtapasztalt jelenségekről részletes leírásokat és rajzokat készített, ezek azonban sem a naplóban, sem levelek formájában mindeztidáig nem kerültek elő.

¹² Cseh-Szombathy az esetleírások sorában különös részletességgel taglalta a würzburgi Juliusspitalban tapasztaltakat és az egyetem anatómia, sebészet és szülészet professzorának, Carl Caspar Sieboldnak (1736–1807) a vezetésével végzett műtéti beavatkozásokat. A magyar orvos részt vett három térd feletti és egy térd alatti amputáción, s amint írja, az egyik, eleve legyengült állapotban érkezett, 40 év körüli beteg, akinek a jobb lábán szerencsétlenül végzett érvágásból keletkezett óriási aneyrmatikus daganat miatt kellett a lábát eltávolítani, 8–9 nappal az operáció után seblázban meghalt. Egy másik eset a korszakban mindenütt jelenlévő babonás elképzeléseken alapuló betegségmagyarázó gyakorlatra és öndiagnózisra is felhívja a figyelmet: egy 12–13 éves forma kislánynak természetellenesen nagyra nőtt nyelvét kellett eltávolítani, ami az apa elmondása alapján úgy keletkezett, hogy a lány anyja az állapotossága időszakában rácsodálkozott egy ökor nyelvére. Mivel a gyermek nyelvének nemcsak a műtéti úton eltávolított része volt már egészen elüszkösödött állapotban, hanem az üszkösség átterjedt a megmaradt nyelvcsontokra is, a fertőzés következtében a beteg meghalt. Az esetleírásokat ld. Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Könyvtár Kézirattára, *Bemerkungen über meine Reise von Wien aus*, von 26ten Dezember 1790. R 695. fol. 53r–56v.

Wormsba, Mannheimbe, Heidelbergbe, valamint útközben szerzett betegsége okán gyógyulás céljából London környéki pihenőhelyekre (Greenwichbe, Richmondba, Chelsea-be). Rotterdamban és Londonban múzeumba, színházba és koncertekre járt, megnézte a Szent Pál-katedrális és a Westminster. Minden számára szakmai szempontból fontos helyre a korszak tudományos utazásszervezési gyakorlatának megfelelően ajánlólevelekkel érkezett. Az első olyan város, ahol mintegy egy hónapig tartózkodott, Erlangen volt, ahová egykori göttingeni professzoraitól vitt ajánlásokat, majd következő állomáshelyére (Bambergbe) már az erlangeni egyetemi professzorok ajánlásaival érkezett. A korabeli tudományos utazások egymást követő célállomásainak kiválasztásában nemcsak az utazó egyéni preferenciái voltak meghatározók, hanem a *respublica litteraria* tudósokból, természetbúvárokból, gyűjtőkből álló hálózata is, amelynek tagjai ajánlólevelek kiállítása révén, szinte „kézről-kézre” adták az arra érdemesnek ítélt személyt, és e gesztussal szimbolikusan be is fogadták őt saját világukba. Cseh-Szombathy Sámuel utazásának különböző helyszínein szerzett ajánlásokon kívül a hollandiai Franekerbe például magával vitte József bátyjának, az egykori Petrus Camper-tanítványnak az ajánlólevelét és Camper-fordítását. A személyesség és szakmai kapcsolódás eme dokumentálása révén a korszak legkiemelkedőbb tudósai között számon tartott sokoldalú természetbúvár-orvos fiának, a szintén tudós matematika és kísérleti fizika professzor Adriaan Gilles Campernek (1759–1820) a vendégszeretetét élvezhette, aki bevezette őt apjától örökölt és általa „szép ásványokban tovább gazdagított” kabinétumába.¹³ Úgy tűnik, Cseh-Szombathy kapcsolati hálójának építésében, utazása során az éppen aktuális úti céljainak megtervezésében a legfontosabb összekötő kapocsnak egykori göttingeni tanulóévei számítottak, és ezáltal Göttingenhez kötöttsége volt a leginkább meghatározó. Miként útinaplója, de az emlékkönyveiben szereplő autográfok is dokumentálják, minden nehézség nélkül jutott be azokba a tanintézetekbe, kórházakba, könyvtárakba és gyűjteményekbe, ahol a Georgia Augusta-n végzett, időközben nagy reputációval rendelkező pozícionált tudósok dolgoztak: így találkozott a neves természettudós Samuel Soemmeringgel (1755–1830), a mainzi egyetemen orvosi terápia professzor Georg Wedekinddel (1761–1831), ott jártakor a mainzi egyetem könyvtárosaként működő nagy

¹³ A zoológia, a paleontológia, az antropológia, az összehasonlító anatómia 18. században formálódó új tudományterületeiben egyaránt járatos és maradandót alkotó Petrus Camper több ezer darabból álló, az általa elkülönített, európai, néger, mongol és amerikai rasszokba sorolt emberi koponyákat, állati preparátumokat és csontvázakat, mineráliákat, fossziliákat egyaránt tartalmazó természettani gyűjteménye Európa-szerte vonzotta a szakmai látogatókat. A gazdag kollekciónak gondozó és tovább gyarapító fia 1811-ben francia nyelven Buffon rendszerezési elméletét követve állította össze és adta ki a kollekciónak kommentált katalógusát, ld. *Adriaan Gilles Camper: Description succincte du musée de Pierre Camper*. Amsterdam et à La Haye, 1811. Cseh-Szombathy útinaplójában csodálattal ír a Camper-féle gyűjteményben látott krokodil-, majom-, elefánt- és rinocéroszcsontvázakról, a medve- és lókoponyákról, a kétéltűek kollekciónak és a különböző kövületekről. Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Könyvtár Kézirattára, *Bemerkungen über meine Reise von Wien aus*, von 26ten Dezember 1790. R 695. fol. 59r–61v.

világutazó természetbúvár etnológus Georg Forsterrel (1754–1794).¹⁴ Cseh-Szombathy Sámuel hosszú, mintegy hat esztendőig tartó tanulmányai és utazásai során a medicina területén korának minden fontos szaktekintélyével személyes kapcsolatba került, mindent látott, hallott és olvasott, ami a 18. század végének Európájában újszerűnek, innovatívnak számított, s így a legkorszerűbb elméleti és gyakorlati tudás birtokában térhetett vissza 1792 májusában Magyarországra.

Orvosi hivatás és önreprezentáció

Egy kezdő orvos számára néhány sikeres gyógyítás, egy-egy előkelő beteg páciens bizalmának és/vagy pártfogásának elnyerése, határozott fellépés, mind szóban és írásban meggyőző, differenciált retorikai elemekben bővelkedő szubtilis betegségmagyarázatok, s általában az önreprezentáció legkülönbözőbb formái és eszközei idővel hírnevet, társadalmi beágyazottságot, számszerűleg is figyelemre méltó állandó páciéntúrát és ennek megfelelő minőségű és színvonalú anyagi hátteret biztosíthattak. A Cseh-Szombathy testvérek különösen jelentős vagyont gyűjtöttek sikeres orvosi praxisuk révén. Az idősebb József tanulmányai befejeztével 1782-ben Pesten telepedett le. Rövid ideig, 1784 és 1788 között Pest vármegyében Glosius Sámuel (1740–1802) mellett másod physicus-orvosként tevékenykedett, de életét valójában gyakorló orvosként betegeinek és magánpraxisa építésének szentelte. 1807-ből fennmaradt végrendelete és röviddel az 1815-ben bekövetkezett halála előtt a végrendelethez fűzött tizenegy pontból álló kiegészítés azt mutatja, hogy Cseh-Szombathy doktor élete során jelentős vagyont halmozott fel.¹⁵ Különösen figyelemre méltó saját egykori iskolájához, a Debreceni Református Kollégiumhoz kapcsolódó tudománypártoló gesztusa, amelynek minden részletét, hosszútávra tervezett fenntarthatóságát pontosan kidolgozta végrendeletében.¹⁶ A két dokumentum alapján pontos adatokkal rendelkezünk hátrahagyott javainak különböző alapítványokba fektetett pénzbeni értékéről, ami összesen 41 500 forintot tett ki. A legnagyobb összegű a Debreceni Református Kollégium javára tett 25 000 forintos alapítványa volt, amely a kémia, mineralógia, technológia és botanika magyar nyelven történő oktatása céljából felállítandó természetrajzi tanszék létrehozását

és működtetését szolgálta.¹⁷ Ugyancsak a Kollégiumnál helyezte el további 10.000 forintnyi összeget, amelynek éves – a korabeli pénzügyi kultúrában rendszerint öt vagy maximum hat százalékos – kamata egyik felét a tanintézet két tehetséges diákjának és az ő „Tanulásokra, Erkölcökre, Teszteknek s Ruhájoknak Tisztaságokra és illendőségekre” felügyelő professzornak az anyagi támogatására, míg a másik felét unokaöccsei debreceni vagy más református kollégiumbeli tanulmányainak fedezésére szánta. Alapítványt tett továbbá 3000 forint értékben a Pesti Református Gyülekezet számára, további 1000 forintot ugyanezen gyülekezet prédikátora fizetésének kiegészítésére, valamint 1000–1000 forint értékű fondról hagykozott a Sárospataki és Pápai Református Kollégiumok támogatására. Pest város ispotályát 500 forintos alapítvány létrehozásával támogatta, amelynek éves kamatait a szegények közötti kiosztásra szánta. Mind ezen felül Cseh-Szombathy, aki önálló családot nem alapított, végrendeletében négy testvére és azok gyermekei javára számos ingó vagyontárgya sorsáról (ezüstök, „sebbe való órák”, pálcák, „mobiliák”, „asztali készülétek”, ruhák, ágyneműk, tűzifa, tűzhely, pecsenyesütő, vaskályhák, szekerek és lovak szerszámokkal abrakkal, asztali borok, „aszszú-szöllő Borok”) is rendelkezett. Igen komoly értéket képviselt a korakban mind mennyiségét, mind tartalmát tekintve egyedülálló, mintegy 3700 kötetet számláló orvosi szakkönyvtára, amelyet az önálló családot szintén nem alapított testvéröccsével együtt gyűjtött. Sámuel öccse peregrinációja után szintén Pesten telepedett le gyakorló orvosként, s nagy érdemeket szerzett a himlőoltás népszerűsítése terén. Amint az a bátyjával egyidejűleg, szintén 1807-ben írt végrendeletéből kiderül, mindketten egymás, illetve adott esetben orvosi pályára lépő rokonaik javára rendelkeztek könyvtáraikról, meghagyva ugyanakkor, hogy amennyiben haláluk idején családjukban senki nem lenne, aki „már Magát valósággal [az orvosi hivatás gyakorlására] adta volna”, úgy a könyvtár szálljon a Debreceni Református Kollégiumra.¹⁸

¹⁴ Cseh-Szombathy emlékkönyveiben a számos bejegyző között olyan jelentős tudósok is feltűnnek, mint az erlangeni egyetemen oktató Friedrich von Wendt (1738–1818) a praxis clinica, Johann Ph. Rudolph (1729–1797) a sebészet, Johann Tobias Mayer (1752–1830) a matematika és a kísérleti fizika professzorai, vagy a varioláció egyik úttörőjének számító Jacob F. Isenflamm (1726–1793). Találkozott a nagytekintélyű orvos-természetbúvár Christoph Ludwig Hoffmannal (1721–1807), aki a magyar orvos utazásának időszakában a mainzi választófejedelem első udvari orvosi pozícióját töltötte be. Ugyanígy megtaláljuk az *album amicorum*-ban Siebold professzor nevét is, aki Cseh-Szombathyt a würzburgi kórházi gyakorlatában segítette.

¹⁵ Cseh-Szombathy József 1807. január 15-én kelt végrendeletét és az 1814. december 11-i keltezéssel hozzá fűzött kiegészítést ld. Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (a továbbiakban MNL PML), IV. 77. (Végrendeletek és alapítványok levéltári gyűjteménye), a. (Végrendeletek és alapítványok) 205. tétel. 1807. jan. 15.; uo. IV. 77. a. 206. tétel. 1814. dec. 11.

¹⁶ MNL PML IV. 77. a. 205. tétel. 1807. jan. 15. (6. és 7. pontok)

¹⁷ Cseh-Szombathy doktor természetrajzi tanszék alapítására vonatkozó ötlete minden valószínűség szerint egykori kollégiumi tanára, Hatvani István (1718–1786), valamint a kémiát és matematikát oktató Hatvani-tanítvány és utód Sárvári Pál (1765–1846) hatásával hozható összefüggésbe. A professzúra létrehozásával kapcsolatos, minden fontosnak tűnő részletről rendelkezik, pontosan meghatározva, hogy a tőke éves kamataiból 1000 forintot kezdetben a kollégium professzorai által kiválasztott tógátus diák kül- és belföldi képzésének költségeire fordítsák, aki azután a katedra oktatási feladatait látja el. Miután 1823-ban Sárvári tanítványát, Kerekes Ferencet (1784–1850) hívták meg a katedra professzorának, ez az évi 1000 forint fedezte a fizetését. A tanszék curriculumának kialakításáról, személyi meghatározóiról bővebben ld. *Gaál Botond: A természettudományok oktatása és művelése a Kollégiumban*. In: *Debreceni Református Kollégium története*. (Szerk. Barcza József.) Bp., 1988. 592–622. (itt különösen 610–613.). A Cseh-Szombathy-féle alap éves kamatainak másik felét az orvos rendelese szerint kezdetől fogva a tárgyi infrastruktúra feltételrendszerének megteremtésére, vagyis szakirányú könyvek beszerzésére, kémiai laboratórium, ásványtani gyűjtemény, botanikus kert létrehozására és fenntartására, valamint a tanszék professzorának munkáját segítő tógátus diák évi 250 forintban meghatározott fizetésére fordították.

¹⁸ Cseh-Szombathy Sámuel a végrendelet megírásának időpontjában jóval szerényebb vagyonnal rendelkezett, mint József bátyja: a könyvtáron kívül összesen 1200 forintot legál, 300 forintoként egyenlő mértékben elosztva a Pesti Református Gyülekezet, a Debreceni, a Sárospataki és Pápai Refor-

Az orvosok önreprezentációjának részét képezte külső megjelenésük. Ünneplés alkalmakkor rendszerint talárban és kalapban vagy a kor divatjának megfelelően parókában, német vagy magyar szabású elegáns kabátban, ékszerekkel felszerelve, kezükben gombos végű doktorpálcával, doktortáskával és úti patikaládával jelentek meg.¹⁹ Az öltözködésen kívül anyagi helyzetük, a társadalomban és ezen belül az orvosok közösségében elfoglalt státuszuk és pozíciójuk amolyan külsődleges jelzőinek számítottak a jó lovak, esetleg szállítóeszközül használt kocsik, gazdag, csinos háztartás alkalmazottakkal, adott esetben többféle szolgálattevővel.²⁰ Tudományos szakirodalmi, illetve orvosi felvilágosító tevékenységükkel, közéleti pozíciók vállalásával (többnyire vármegyei táblabíró, városi magisztrátusban tagság, assessorság), hivatásuk karitatív jellegének hangsúlyozásával,²¹ működési székhelyükhöz közelebb vagy távolabb eső régiókra, de akár az egész országra kiterjedő beteglátogató körutazásaikkal tekintélyt, erkölcsi megbecsülést vívtak ki maguknak.

A sikeres magánpraxist folytató orvosok rendelkezésünkre álló távgyógyító levelezőhálózatának, esetlegesen fennmaradt orvosi naplóinak, hivatalos orvosi jelentéseinek vizsgálata nyomán kirajzolódik egy kép, amely azt mutatja, hogy a 18. század második felében (és még azon is túl) az akadémikus orvosdoktorok állandó, rendszerint jól fizető patientúrája egyértelműen főnemesi családok, birtokos nemesség, egyházi és világi értelmiség tagjaiból rekrutálódott, akik nemcsak működési székhelyükhöz közel éltek, hanem esetenként a korabeli Magyarország és Erdély távolabbi területein. A távgyógyító és betegágy melletti szolgáltatásokat magában foglaló orvosi magánpraxis kiépítésében, fenntartásában és folyamatos bővítésében a különböző természetű családi, társadalmi és közéleti kapcsolatrendszer, a szakmai hírnév és önreprezentáció, családi öröklés útján elnyert patientúra szempontjai és ezek tudatos használati érvényesültek. Az állandó, adott esetben jól fizető páciens körre épülő orvosi magánpraxis kiépítése, folyamatos

mátus Kollégiumok között. Ingóságait (pénzt, ezüstöt, zsebórákat, ágyneműket, alsó és felső ruházatot, bútorait) pedig testvéreire és azok utódaira, illetve adott esetben testvérei özvegyeire hagyta. Cseh-Szombathy Sámuel egyetlen eddig ismert végrendeletét ld. MNL PML IV. 77. a. 204. tétel. 1807. jan. 16. A testvérpár könyvtáráról 1864-ben *Series Librorum Bibliothecae Cseh-Szombathianae* címmel jegyzék készült: Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Könyvtár Kézirattára, R 71.10.

¹⁹ Jenney Alajos (1770 k.–1827/34?) Cseh-Szombathy Józsefet és Sámuel ábrázoló olaj, vászon portréit ld. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, Ltsz. 85.12.1. (Cseh-Szombathy József); uo. Ltsz. 86.138.1. (Cseh-Szombathy Sámuel).

²⁰ Cseh-Szombathy József végrendeletéből tudjuk, hogy több szekérral, lovakkal rendelkezett, valamint két ház körüli cselédet és egy kocsi is alkalmazott. MNL PML IV. 77. a. 205. tétel. 1807. jan. 15.

²¹ A köztiszteletnek örvendő és hírneves orvosokról írott nekrológokban, halotti prédikációkban visszatérő, szinte kötelező elemként jelenik meg a szegény sorsú betegek irányában tanúsított emberbarátságuk dicsérete, a nekik nyújtott ingyenes szolgálataik taglalása. Ebből a forráscsoportból két jellemző példát emelünk ki. Báthori Gábor Cseh-Szombathy József sírja felett mondott – halotti beszédeit tartalmazó gyűjteményes kötetben kiadott – prédikációjában kiemeli: „Nem tsak a’ minden nélkül szükölködöket, hanem a’ tsekély fizetésből élöket, Papokat, Katonákat, Tanulókat, a Mesterlegényeket ’s több illyeneket minden jutalom nélkül gyógyított.” *Báthori G.: i. m. II. k. Pest, 1821. 94.*

bővítése paradigmátikusnak tekinthető, mivel hasonló stratégiák fedezhetők fel a vizsgált korszakunk második felében fővárossá emelkedő Pest-Budán működő orvosdoktorok esetében, így Cseh-Szombathy József mellett kortársai mint például Glosius, vagy a debreceni tiszti főorvos Szentgyörgyi József esetében is. Cseh-Szombathy hírnevét már rögtön pest-budai gyakorló orvosi működése kezdetén megalapozta, amikor számos beteget egy a városban uralkodó veszedelmes hideglelésből (valószínűleg tifusz) „szerentsésen és kevés napok alatt” meggyógyított. Bátori Gábor püspök még több mint három évtizeddel később is megemlékezett Cseh-Szombathynak erről a sikeres kúrájáról a róla szóló nekrológiájában: „magára vonta mindjárt az egész Pesti Publicum figyelmességét, magának a’ legfőbb házakba utat szerzett, hitele minden nap nevedett...”²² A „szerencsés kúrák” révén szerzett hírnév mellett az egész országra kiterjedő páciens hálózatának kiépítésében minden bizonnyal szabadkőműves kapcsolatai is segítettek. Cseh-Szombathy még diák korában, göttingeni tanulmányai során ismerkedett meg a páholy-munkával, majd röviddel pesti orvosi praxisának megkezdése után, 1783-tól több magyarországi páholyok is aktív tagja volt.²³ Állandó, jól fizető páciensei közé tartoztak több vármegye adminisztrációjának magas rangú tisztségviselői, fő- és alispánok, mérnökök, jegyzők, ügyvédek, mellettük a szabadkőművességhez is kötődő Teleki, Haller, Fekete, Splényi, Gyulay, Mednyánszky, Bikessy, Mayerhofer, Szilassy, Viczay grófi és bárói családok prominens tagjai.²⁴

*

Ki is számított a 18. század második felében Magyarországon „ideális orvosnak”? A *peregrinatio medica hungarica*-ban részt vevő orvos nagyjából felvidéki vagy nyugat-dunántúli származású volt, főként protestáns háttérrel rendelkezett, és valamelyik evangélikus líceumban vagy református kollégiumban végezte középfokú tanulmányait. Ezek után sikeresen kapcsolódott rá az orvosi tudás közvetítésében jelentős, a korszak leginnovatívabbnak számító oktatási centrumok mentén szerveződő tudásáramlási útvonalakra. Az orvos-peregrinusok növekvő számaránya, a jól megválasztott egyetemek mint pozitív körülmények mellett a korszakban azonban több olyan tényező is létezett, amelyek lassították a tudásáramlást, illetve a hazai recepciót. Ezek közül kiemelhetjük a gazdasági erőforrások hiányát és a társadalom szerkezetére jellemző, az innovatív kezdeményezések előli elzárkózásra hajlamos rendi jelleget.

²² Uo. 85–86.

²³ Cseh-Szombathy József 1783-tól a pesti „Szent Sándor a Három Ezüst Horgonyhoz”, 1784-től a balassagyarmati „Az Erényes Zarándokhoz”, 1786-tól a pesti „Nagyszívűséghez” és 1792-től „A Hét Csillaghoz” címzett páholyoknak volt aktív tagja. Szabadkőműves páholytagságairól ld. *Abafi Lajos: A szabadkőművesség története Magyarországon. Bp., 1993. [1990]. 190, 214, 275, 281, 286, 295, 339, 364, 366–367, 388–389, 396, 404, 408.*

²⁴ Ezeket a családokat Báthori Gábor nekrológja külön is kiemeli. *Báthori G.: i. m. II. k. Pest, 1821. 86.*

NAGY-L. ISTVÁN

A 34. gyalogezred törzstisztjei az első koalíciós háborúban*

A II. József halálát gyorsan követő két országgyűlés mind-egyikén rendi sérelemként került elő a császári-királyi hadsereg magyar tisztjeinek kérdése. A rendek szerint a magyarok nem elegendő számban voltak jelen a tisztikarban, a magyar tisztek a legénység számához képest alulreprezentáltak a hadseregben, illetve a magyar tiszteket hátrányosan különböztetik meg az előléptetéseknél.¹ Tanulmányomban – a terjedelmi korlátok figyelembevételével – a kérdést nem tudom teljes mélységében vizsgálni, viszont amellet, hogy az kialakulóban lévő, többféle jelzővel illetett nacionalizmus egyik fontos állítására felhívom a figyelmet, remélhetőleg fontos adalékkal szolgálhatok a rendi gravaminális politika egyik mozgatórugójáról.

A hadsereg tisztikara magyar tagjainak kérdése az uralkodó előtt a koronatanácsban a törzstisztek, illetve a kapitányok szintjén merült fel.² A pro és kontra érvek megnevezésekor a két oldal a saját igaza alátámasztására sorolt fel egységeket és tiszteket. Az egyik oldalon a nádor és a magyar tisztviselők, a másikon Spielmann báró, Kaunitz helyettese, illetve maga az uralkodó, I. Ferenc állt. A magyar vezetők azt kifogásolták, hogy a magyar csapatok élén alig található magyar törzstiszt, amit Spielmann próbált meg – nem túl erős érvekkel – cáfolni. A tárgyalás eredményeként további vizsgálatot rendeltek el, a valóságban az ügy egy semmitmondó ígérettel ad acta került.³

Tanulmányomban egy olyan ezred törzstisztjeit vizsgálok meg, amely nem került szóba a koronatanács ülésén. Ez

a 34. gyalogezred, amely hadkiegészítését a Dunántúli kerület északi részéből nyerte. A vizsgálat az első koalíciós háború idejére⁴ terjed ki, amely önmagában egy hadsereg-szerkezeti egységnek, de egyben a magyar történelemnek egy érdekes, sok tiszttázasra váró kérdést felvető szakasza.⁵ A vizsgálat módszertanát a Réfi Attila által kidolgozott kiváló rendszert⁶ alkalmazom néhány apró, a témához igazított változtatással, illetve vizsgálom az előléptetések körülményeit is.

A francia háborúk kezdetén a magyar gyalogezredek négy zászlóaljából álltak. Az első három (tulajdonosi, ezredesi, alezredesi), összefoglalóan táborinak nevezett zászlóalj hat századból, a negyedik négyből állt, illetve létezett még minden gyalogezredben egy két századból álló gránátososztály. Az ezred előírt törzstiszti kara az ezredesből, az alezredesből és három őrnagyból állt. Elméletileg a tulajdonosi zászlóalj élén az első őrnagy, az ezredesi zászlóalj élén a másodőrnagy, az alezredesi zászlóalj élén az alezredes, a negyedik zászlóalj élén a harmadőrnagy állt. A gránátososztálynak törzstiszt parancsnoka nem volt.⁷ Ez az elméleti szervezet a gyakorlatban gyakran másként festett. Ha az ezred alezredese gránátoszászlóalj élén állt, akkor zászlóalját vagy ideiglenesen a rangidős százados, vagy valamelyik őrnagy vezette, esetleg

* A tanulmány témája egy nagyobb, a 34. gyalogezred teljes tisztikarát vizsgáló kutatás részét képezi. Ezúton fejezem ki köszönetemet az Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchivban működő magyar levéltári delegáció tagjainak: Balla Tibornak, Domokos Györgynek, Kiss Gábornak, Lázár Balázsnak és Lenkefi Ferencnek a kutatáshoz nyújtott segítségükért.

¹ Utóbbi közvetetten fogalmazták meg: „...superioribus Officialibus exteris Linguae patriae ignaris, unde fit, ut ad minora quidem Officia Militaria pauci Hungari, & illi cum difficultate, ad Majora autem, raro admodum evadant, & cum difficultatum ejusmodi, infructuosaeque expectationis pertaesi plurimi, militiae valedicant, sine culpa sua inconstantiae arguuntur...” *Diarium Comitiorum Regni Hungariae... Anni 1792.* Buda, 1792. 72–73.

² *Mályusz Elemér:* Sándor Lipót főherceg nádor iratai, 1790–1795. Bp., 1926. 313–314., 545–546.

³ Egyik országgyűlés cikkelyei közé sem került be a magyar tisztekkel kapcsolatos királyi ígéret.

⁴ Az első koalíciós háborúról legújabb kutatásokra alapozott összefoglalókat: *Lázár Balázs:* A magyar királyság katonasága a Habsburg Birodalom hadseregében (1741–1815). In: *Magyarország hadtörténete III.* (Szerk. Hermann Róbert.) Bp., 2016. 41–114. *Vizi László Tamás:* Magyarország és a francia háborúk. In: „Franciák Magyarországon, 1809” Konferencia II. (Szerk. Bana József–Katona Csaba.) Bp.–Győr, 2012. 261–277.; *Üő:* „Kövesd példajokat vitéz eleidnek...” A magyar nemesi felkelés a francia háborúk időszakában, különös tekintettel Székesfehérvár és Fejér vármegye szerepére. Székesfehérvár, 2014.

⁵ Véleményem szerint a 18. század utolsó évtizedére rányomta bélyegét a magyar jakobinus szervezkedés és annak megítélése, holott több más, az ország hosszabb távú sorsát befolyásoló esemény történt, amelyek mentén az eddig használt periodizáció is felülvizsgálatra szorulhat.

⁶ *Réfi Attila:* A császári-királyi huszárság törzstiszti kara a francia forradalmi és a napóleoni háborúk korában (1792–1815). Bp.–Sárvár, 2014. 115–117.; *Üő:* Császári-királyi karabélyos és vértés törzstisztek a francia háborúk idején (1792–1815). Életrajzi lexikon. I. kötet. Pápa, 2015. 28–29.; *Üő:* A császári-királyi ulánuszeredek törzstisztjei a francia háborúk idején (1792–1815). Életrajzi lexikon. Pápa, 2016. 45–46.

⁷ Két-három gránátososztályt önálló zászlóaljjá vontak össze, amely élén egy alezredes állt, ideiglenes megbízással, akit bármelyik ezredből vagy akár idegen ezredből áthelyezhették.

egy számfeletti alezredes. Emellett az sem volt ritka, hogy a tábori szolgálatban kimerült őrnagyokat a hátországban állomásozó zászlóalj(ak)hoz küldték pihenni, vagy éppen egyfajta büntetésként helyezték át. Gyakori a számfeletti törzstisztek jelenléte is, akiket számtalan feladat ellátására alkalmazhattak a tábornok melletti parancsörtszti szolgálattól kezdve a helyőrségi feladatokon át egyszerűen a nyugdíjazás adminisztratív átfutási idejéig történő szabadságolásig.

A 34. gyalogezred élén a háború kitörésekor hét törzstiszt állt. A két főnyi többletet két számfeletti alezredes jelentette.

Friedrich⁸ von Leyritz⁹

1742 k. Neustadt an der Kulm (Bayreuth mellett, Bajor Választófejedelemség, ma: Németország) – 1827. június 12. Pest. Birodalmi német, nemes. Evangélikus.

1758. március 1-jén kezdte katonai szolgálatát, zászlósként lépett a 34. gyalogezred kötelékébe. 1759. július 16-án alhadnaggyá léptették elő, 1767. február 12-étől vásárlás útján főhadnaggyá lépett elő, 1773. október 19-én századosnaggyá, 1779. július 10-én századosi, 1788. július 23-án őrnaggyá, 1789. március 7-én alezredesi, végül 1789. december 30-án ezredesi előléptetésben részesült, egyben az ezred parancsnoka lett.

Harcolt a hétéves háborúban, megsebesült Leignitz mellett 1760-ban, két év múlva Schweidnitz feladásakor hadifogságba esett, ahonnan a következő évben szabadult. A török háborúban 1788-ban az alezredesi zászlóaljat vezette Erdélyben, a következő évben rövid ideig egy gránátoszászlóalj élén állt alezredesként. Az ezred élén a famarsi csata során 1793. május 23-án elszenvedett kudarc miatt 1793. június 16-ával (Buresch őrnaggyal együtt) felfüggesztették beosztásából és eljárást indítottak ellene. Az eljárást uralkodói kegyelem zárta le, amelynek eredményeként alezredesi járandóság folyósítása mellett 1794. május 1-jétől (más források szerint március 1-jétől) nyugállományba helyezték. Pesten telepedett le. 1821-től az alezredesi nyugdíja mellé 200 forint kiegészítést kapott.

Nős, felesége ismeretlen, 1786 és 1791 között, feltehetően fiuk születésekor halt meg. Egyetlen fia született, Anton.¹⁰

⁸ A nyugdíjazási jegyzőkönyv Andreas Friedrich Edler von Leyritz néven említi, az iratok többségében azonban csak a Friedrich keresztnév található.

⁹ *Kreipner, Julius*: Geschichte des k. und k. Infanterie-Regimentes Nr. 34 für immerwährende Zeiten Wilhelm I. Deutscher Kaiser und König von Preussen 1733–1900. Kaschau, 1900. 783.; Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Personalunterlagen, Musterlisten und Standestabellen der k. k. Armee, I. (a továbbiakban ÖStA, KA MLST I.), Infanterieregiment, Nr. 34. Karton 3075 (Muster Lista 1791, Regiments Stab); Uo. Karton 3119 (Standes Tabelle 1794); Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Versorgungsunterlagen, Pensionsprotokolle der Offiziere, Beamten, Parteien, Witwen und Waisen, Jüngere Reihe (a továbbiakban ÖStA, KA PensProt JR) Band 14 (Obersten Band I.) 70.

¹⁰ Anton von Leyritz Győrben született 1787-ben. 1801. március 16-án zászlósként felvették a 34. gyalogezredbe, 1805. szeptember 1-jén alhadnaggyá lépett elő. 1809. február 10-én haditörvényszéki határozattal kizárták a hadseregből. Ennek ellenére már ez évben a 19. gyalogezredben találjuk, ahonnan 1820-ban főhadnaggyként az Arcière Testőrség állományába távozott. *Weissenbacher, Victor*: Geschichte des k. u. k. Infanterie-Regimentes

Ferdinand (Johann) Graf Morzin¹¹

1756 k.¹² Ptin (családi birtok; Ptenin, ma: Csehország) – 1805. február 27. Prága.

Cseh, arisztokrata, apja: Karl Josef Morzin gróf (1717–1783/4), anyja: Marie Wilhelmine Reisky bárónő (1730–1774). Római katolikus.

1770. január 15-én vették fel zászlósként a 35. gyalogezredbe. 1773. március 15-én főhadnaggyá előléptetve helyezték át a 34. gyalogezredbe, ahol 1774. augusztus 1-jével századosi rangot vásárolt magának. 1788. július 23-án őrnaggyá, 1789. július 13-án alezredessé, Leyritz felfüggesztésével egy időben, 1793. július 16-ával ezredessé léptették elő. 1797. március 1-jén (1796. május 21-i rangnappal) vezérőrnaggyá, 1799. október 3-án altábornaggyi rangot nyert el.

A török háborúban 1789 során őrnaggyként Szabács és Belgrad előtt tűnt ki. 1790-tól átvette Leyritz gránátoszászlóalját, 1792-től Németalföldön harcolt. Az ezred élén az 1794. május 24-én Erqueline melletti ütközetben tanúsított helyállásáért nyerte el a Mária Terézia Katonai Rend lovagkeresztjét.

A Málta Lovagrend tagja, a Mária Terézia Katonai Rend lovagkeresztese.

Nős, 1798-ban vett feleségül Louise Hrzan von Harras grófnőt (? – 1847), akitől két lánya született, Eleonora és Amalia.

Anton Graf Strassoldo¹³

1750. május 24. Udine – 1793. november 28. Lemberg. Itáliai, arisztokrata, apja: Joseph von Strassoldo, anyja: Contessa Francesca Porcia. Leopold Graf Strassoldo (1739–1809) altábornaggy testvére. Római katolikus.

A hadseregbe 1764. július 1-jén vették fel a 43. gyalogezred császárkadétjaként. 1767. február 10-én alhadnaggyá előléptetve áthelyezték a 13. gyalogezredbe, ahol 1772. február 16-án főhadnaggy, 1783. december 1-jén századosnaggy, 1786. október 20-án százados, 1788. augusztus 19-én őrnaggy

Nr. 19 Erzherzog Franz Ferdinand von der Errichtung 1734 bis 1896. Wien, 1896. 825.

¹¹ *Kreipner, J.*: i. m. 203., 214., 246., 311. 790.; *Schmidt-Brentano, Antonio*: Kaiserliche und k. k. Generale (1618–1815). [Wien], Österreichisches Staatsarchiv, 2006. (<http://www.austria.gv.at/DocView.axd?CobId=18890>, letöltve: 2016. július 27.) 66.; *Kudrna, Leopold-Smith, Digby*: Biographical Dictionary of All Austrian Generals during the French Revolutionary and Napoleonic Wars 1792–1815. Napoleon Series, 2008. http://napoleon-series.org/research/biographies/Austria/AustrianGenerals/c_AustrianGeneralsIntro.html (hozzáférés: 2016. szeptember 1.) M65; *Hirtensfeld, J[aromir]*: Der Militär-Maria-Theresien-Orden und seine Mitglieder. Band I. Wien, 1857. 479–480. ÖStA, KA MLST Karton 3075 (Muster Liste 1791, Supernumerarien); uo. Karton 3076 (Revisions Lista 1793, Regiments Stab).

¹² Születési időpontja bizonytalan, lehetséges, hogy a jelzett időpont előtt született néhány évvel.

¹³ *Kreipner, J.*: i. m. 250. (halálzási időpontja téves), 848.; ÖStA, KA MLST Karton 3116 (Transfer Liste 1789. december. 29.); uo. Karton 3077 (Revisions Lista, Obristlieutenants Bataillons Stab); <http://geneall.net/de/name/1855339/conte-bernardo-antonio-rambaldo-strassoldo-di-sopra/> (hozzáférés: 2016. szeptember 1.).

lett. 1789. július 4-én áthelyezték a 34. gyalogezredbe, 1789. december 29-én alezredessé léptették elő. Aktív szolgálat közben halt meg.

1789 végén nőtlen.

Melchior Tausch von Glückelsturn¹⁴

1741 k. Innsbruck (Tirol) – 1813.

Tiroli, nemes, apja: Josef Anton Tausch von Glöckelsturn bank- és sóhivatalnok (1697–1784, 1775-ben nyert nemesseget¹⁵), anyja: Anna Maria Regina Scherzinger. Római katolikus.

1757. november 11-jén kadétként¹⁶ vették fel a 46. gyalogezredbe. 1759. augusztus 15-én zászlóssá léptették elő. 1768. december 1-jével a 34. gyalogezredben vásárolt magának főhadnagyi rangot, 1778. január 1-jén századoshadnaggyá, 1782. november 4-én századosná, 1789. március 7-én őrnaggyá léptették elő. 1793. október 1-jétől címzetes alezredesi ranggal nyugállományba helyezték.

Nős, 1768. augusztus 20-án vette el Maria Anna Zenit.

Ippi Bydeskuthy Zsigmond báró¹⁷

1751 k. Komaróc, Sáros vármegye (Felsőkomaróc, ma: Komárov, Szlovákia)¹⁸ – 1799. május 17. Cassano (Lombardia, ma: Olaszország).

Magyar, birtokos nemes, a Mária Terézia Katonai Rend révén 1791-ben osztrák bárói rangra emelkedett. Római katolikus.

1762. január 27-én önköltséges hadapródként lépett be a 2. gyalogezredbe. 1763. július 1-jén vicekáplár, 1764. március 10-án káplár, 1764. július 25-én őrmester lett. 1769. január 18-án alhadnagyi rangot vásárolt a 19. gyalogezredben, ugyan ezen év július 24-én pedig szintén rangvásárlással a 37. gyalogezred főhadnagya lett. 1778. július 5-én századoshadnaggyá, 1786. október 5-én századosná léptették elő. 1789. decemberében helyezték át a 34. gyalogezredbe őrnagyi előléptetéssel. Itt 1794. február 8-án alezredes, majd az ezred újjászervezésekor, 1797. április 21-jén ezredes, ezredparancsnok lett. Az 1799. április 27-i cassanoi ütközetben megsebesült, május

17-én sebesülésébe belehalt. Másnap posztumusz vezérőrnaggyá léptették elő 1799. május 15-i rangnappal.

A Mária Terézia Katonai Rend lovagkeresztese, amit a 37. gyalogezred századosaként Belgrád bevételénél 1789. szeptember 30-án érdemelt ki.

Rendkívüli bátorságáról híres tiszt. Őrnagyként a tábori zászlóalj egyikét vezényelte, 1793. októberétől egy gránátoszászlóalj élén állt ezredesi előléptetéséig. Különösen sikeres rohamokat vezetett, amelyek közül az 1795. októberében Mannheim melletti ütközetekben viselt szerepe emelkedik ki. Posztumusz előléptetése ritka és különleges elismerés. 1787-ben nőtlen.

Carl Buresch von Greiffenbach¹⁹

1747 k. Czelkovitz (Cseh Királyság, ma: Čelkovice, Tábor része, Csehország) – ?.

Cseh, nemes, családja 1749-ben kapott cseh nemességet.²⁰ Római katolikus.

1764. augusztus 1-jén kadétként lépett be a 34. gyalogezredbe. 1767. január 28-án alhadnagyi rangot vásárolt, 1772. május 25-én főhadnaggyá, 1782. december 1-jén századoshadnaggyá, 1784. június 30-án századosná, 1790. november 24-én (1791. február 18-i rangnappal) őrnaggyá léptették elő. A famarsi csata során 1793. május 23-án elszenvedett kudarc miatt 1793. június 16-ával (Leyritz ezredessel együtt) felfüggesztették beosztásából és eljárást indítottak ellene. Az eljárást uralkodói kegyelem zárta le, amelynek következtében 1794. május 1-jétől (más források szerint március 1-jétől) nyugállományba helyezték. További sorsa ismeretlen, 1820-ban feltehetően már nem élt.

1791-ben nőtlen.

Johann von Ullrich²¹

1734 k. Csehország – 1808. június 21. Pozsony.

Cseh, nemes. Római katolikus.

Katonai szolgálatát 1757 végén kezdte a Mérnökknárnál kadétként, majd 1759 elején a törzsgyalogos ezredbe helyezték át alhadnaggyá, két év múlva főhadnaggyá előléptetve. Az ezred feloszlatakor 1763. februárjában a 34. gyalogezredbe került, ahonnan 1769 elején a Főszállásmesteri Törzsbe helyezték át századoshadnaggyá, majd 1788. márciusában századosná előléptetve. A török háború előestéjén, 1787. november 1-jén felállított, főszerepbe beosztott utászászlóalj, egyben az akkor

¹⁴ Kreipner, J.: i. m. 850.; Megerle von Mühlfeld, Johann Georg: Österreichisches Adels-Lexikon des achtzehnten und neunzehnten Jahrhunderts. Wien, 1822. 272.; ÖStA, KA MLST Karton 3075 (Muster Lista 1791, Regiments Stab); Uo. Karton 3077 (Revisions Liste 1794 4tes Bataillons Stab).

¹⁵ Megerle, J. G.: Adels-lexikon. 272.

¹⁶ A forrás ezredkadétot ír, nem azonosítható, hogy császárkadét vagy önköltséges kadét volt-e.

¹⁷ Kreipner, J.: i. m. 215., 269., 324., 349., 783–784.; Schmidt-Brentano, A.: i. m. 18.; Kudrna, L.–Smith, D.: i. m. B104.; Hirtenfeld, J.: i. m. 315–316.; Vályi András: Magyar országnak leírása. Második kötet. Buda, 1799. 394.; ÖStA, KA MLST Karton 3384 (Muster Lista 1787, Hauptmann v Bydeskuty vorhin Farkas Compagnie); uo. Karton 3115–3124 (Standes Tabelle 1789–1799).

¹⁸ A Bydeshuthyról szóló biográfiai bejegyzések születési helynek Komáromot írják, ami egyértelműen téves. A katonai iratok Komarovetz falut adják meg Sáros vármegyében, ami Vályi munkája segítségével egyértelműen azonosítható a három Komaróc közül a Sáros vármegyével.

¹⁹ Kreipner, J.: i. m. 798.; Megerle, J. G.: Adels-lexikon. 255.; ÖStA, KA MLST Karton 3073 (Muster Lista 1787, Hauptmann von Buresch Compagnie); uo. Karton 3075 (Muster Lista 1791, Regiments Stab); uo. Karton 3119 (Standes Tabelle 1794).

²⁰ Megerle, J. G.: Adels-lexikon. 255.

²¹ Kreipner, J.: i. m. 150., 157., 853.; Brinner, Wilhelm: Geschichte des k. k. Pionnier-Regimentes in Verbindung mit einer Geschichte des Kriegs-Brückenwesens in Österreich. I. Theil. II. Band. Wien, 1878. 493.; ÖStA, KA MLST Karton 3116 (Transfer Liste 1790. november 30.); uo. Karton 3076 (Revisions Liste 1793, 4tes Bataillon Stab); uo. Karton 3115–3117 (Standes Tabelle 1789–1792).

felállított Utászkar parancsnokává nevezték ki. 1789. augusztus 15-én alezredessé léptették elő. Az utászszázalaj feloszlásakor, 1793. november 1-jén a 34. gyalogezredbe helyezték. Az ezredben nem teljesített szolgálatot, Pesten, majd Pozsonyban tartózkodott, távol lévő állományban volt. 1792. szeptember 30-án ezredesi cím adományozása mellett nyugállományba helyezték. Pozsonyban halt meg 1808. június 21-jén. 1790-ben nőtlen.

A hét törzstiszt között a fentiek alapján mindössze egyetlen magyart találhatunk, tehát a koronatanács magyar oldalának alapos érvet szolgáltatathatott volna. Két született birodalmi arisztokrata mellett a többiek nemesek voltak, az egyetlen magyar, Bydeskuthy Zsigmond a Mária Terézia Katonai Rend elnyerésével nyert bárói címet, tehát katonai teljesítményével érdemelte ki a jelentős társadalmi emelkedést.

Két szokatlan eset is kiemelésre érdemes. Az egyik, az ezred két tábori zászlóalja élén álló két törzstiszt felfüggesztése egy megnyert csatát követően. Az eljárás eredménye végül korántsem lett súlyos, hiszen nyugdíjazták az 52 és 47 éves tiszteket. A másik Bydeskuthy különleges elismerése a posztumusz tábornoki előléptetéssel.

Az első koalíciós háború során további hét törzstiszti előléptetésre került sor. A törzstisztek számának változása azonban ennél magasabb, mert nem minden halálozás, vagy távozás vont maga után új törzstiszti előléptetést.

Lássuk a változásokat:

1. 1792. szeptember 30.: Johann von Ullrich (számfeletti) alezredest nyugdíjazták, előléptetést nem vont maga után.
2. 1793. május 23.: Leyritzet és Buresch-t felfüggesztették, ami két előléptetést vont maga után. Ferdinand Graf Morzin alezredes 1793. július 16-án ezredes lett. Az ezrednek maradt egyetlen alezredese, Strassoldo, az elsőőrnagy Tausch, a másodikőrnagy Bydeskuthy lett, a harmadőrnagy helyre a rangban harmadik századost, a soproni német Carl von Hillingert léptették elő. Hillinger a két gránátoszszázad egyikének élén állt, de régebb óta, mint az egyébként nála rangban idősebb cseh Adalbert von Urban, aki a másik gránátoszszázad parancsnoka volt.

Carl von Hillinger²²

1742–1743 k. Sopron – 1817. december 3. Sopron. Magyarországi német, nemes.²³ Evangélikus. Katonai pályafutását 1759. március 16-án kezdte, furírként²⁴ lépett a 34. gyalogezred kötelékébe. 1770. június 27-én

²² Kreipner, J.: i. m. 244., 784.; Schmidt-Brentano, A.: i. m. 43.; Kudrna, L.–Smith, D.: i. m. H47; ÖStA, KA MLST Karton 3073 (Muster Lista 1786, 1te Majors Compagnie); uo. Karton 3075 (Muster Lista 1791, 2te Grenadiers von Hillinger Compagnie); uo. Karton 3080 (Muster Lista 1805, Regiments Stab); uo. Karton 3131 (Standes Tabelle 1805).

²³ Soproni Krónikák III. Fiedler Reichard kis krónikája. 1808. július 19-től 1812. július végéig. (Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Hamar Gyula.) Sopron, 1943. 23. szerint Hillinger egy soproni mészáros fia volt.

²⁴ A furír adminisztratív tisztség volt, a századok létszám-nyilvántartását vezette, illetve számadásokkal foglalkozott, tehát jártasnak kellett lennie

ezredadjudáns lett, majd 1772. december 24-én alhadnaggyá, 1778. július 20-án főhadnaggyá, 1784. október 1-jén századoshadnaggyá, 1787. november 16-án századosá léptették elő. 1793. július 16-án őrnagy, 1797. április 21-jén alezredes lett, 1798 júliusában az ezred alezredesi zászlóaljával az újonnan felállított 62. gyalogezredbe helyezték át. Itt 1799. július 23-án ezredessé léptették elő. Rövidesen saját kérésére áthelyezték a 34. gyalogezred élére, ami Bydeskuthy halála miatt üresen állt. 1805. augusztus 27-én vezérőrnaggyá léptették elő, a háború végével nyugdíjazták. Sopronban telepedett le. Nőtlen.

3. Tausch őrnagy 1793. szeptember 30-án nyugdíjba vonult, ami egy előléptetést vont maga után. Az elsőőrnagy Bydeskuthy, a másodikőrnagy Hillinger lett, a harmadőrnagy helyre a rangban tízedik századost, Hohenfeld gróftól léptették elő. Megjegyzendő, hogy a később magas karriert befutó Hohenfeld a századosok közötti két arisztokrata (a másik Esterházy Pál gróf) közül a rangban idősebb volt.

Otto Adolph Graf Hohenfeld²⁵

1764. szeptember 29. Linz – 1824. május 14. Linz.

Osztrák, főnemes.²⁶ Római katolikus. Apja: Otto Franz Graf Hohenfeld (1731–1778), anyja: Maria Anna Francisca Freiherrin von Stein zu Jettingen (1741–1801). Nagybátyja Otto Philipp Graf Hohenfeld (1733–1799), aki 1770-től vezérőrnagy, 1783-tól altábornagy, 1790-től tábornok a császári-királyi hadseregben.

1784. június 14-én zászlósként vették fel az 54. gyalogezredbe. 1786. január 1-től alhadnagy, 1786. február 1-től főhadnaggyá előléptetve érkezett a 34. gyalogezredbe. 1789. február 1-jével századoshadnagy, 1789. március 27-ével százados, 1793. október 1-jével őrnagy. 1797. március 9-én alezredessé előléptetve áthelyezték a 23. gyalogezredbe, amelynek másodtulajdonosa nagybátyja volt, majd 1799. december 2-án ezredessé léptették elő. 1805. szeptember 9-ével vezérőrnagy, 1809. május 27-ével altábornagy lett. 1810. január 1-jén nyugdíjazták.

az írásban, számolásban. Hillinger feltehetően a soproni liceumba járhatott néhány évet, így bőven lehetett elegendő tudása a furíri teendőkhöz.

²⁵ Kreipner, J.: i. m. 814. (két külön személyként azonosítja Otto és Adolph keresztnévvel); Schmidt-Brentano, A.: i. m. 44.; Kudrna, L.–Smith, D.: i. m. H56; Amon von Treuenfest: Gustav Ritter. Geschichte des k. k. Infanterie-Regimentes Hoch- und Deutschmeister Nr. 4. Wien, 1879, 353.; Oesterreichisch Genealogisches Handbuch für 1784. Wien, 1784. 147–148.; ÖStA, KA MLST Karton 3073 (Muster Lista 1786, Hauptmann von Buresch Compagnie); uo. Karton 3075 (Muster Lista 1791, Hauptmann Grafen Hohenfeld Compagnie); uo. Karton 3077 (Revisions Lista 1794, Hauptman v Dodell vorhin Graf Hohenfeld Compagnie, 3te Majors Graf Hohenfeld Compagnie); ÖStA, KA PensProt JR Band 9 (Generale Band I.) 31.

²⁶ A családból sokan szolgáltak katonaként. Otto Adolph és nagybátyja mellett Otto Ignaz Graf Hohenfeld (1682–1726) ért el tábornoki rangot. Wurzbach, Constantin: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, enthaltend die Lebensskizzen der denkwürdigen Personen, welche 1750 in den österreichischen Kronländern geboren wurden oder darin gelebt und gewirkt haben. Neunter Theil. Wien, 1863. 191–192.; Schmidt-Brentano, A.: i. m. 44.

Az asperni csatában dandár-, a wagrami csatában hadosz-
tályparancsnokként vett részt.

Nős, gyermektelen.

4. Strassoldo alezredes 1793. november 28-án meghalt, ami
két előléptetést vont maga után. Bydeskuthy elsőőrnagy 1794.
február 8-án alezredes lett, Hillinger elsőőrnagy, Hohenfeld
másodőrnagy, a harmadőrnagy helyre a rangban második
százados, Adalbert von Urban került.

Adalbert von Urban²⁷

1747 k. Prága – 1796.

Cseh, nemes. Római katolikus.

Pályafutását a 34. gyalogezredben kezdte, 1767. szeptember 10-
én zászlósi helyet vásárolt magának. 1768. május 7-én alhadna-
gyi rangot vásárolt. 1773. június 9-én főhadnaggyá, 1784. június
30-án századoshadnaggyá, 1789. szeptember 25-én százados-
sá, 1794. május 20-án őrnaggyá léptették elő. 1796. április 15-
ével nyugállományba helyezték, és még ezen év során elhunyt.
1791-ben nőtlen.

5. Urban őrnagy 1796. április 15-én nyugállományba vonult,
ami egy előléptetést vont maga után, a harmadőrnagy hely-
re a rangban harmadik, magyarországi német Joseph Flach
nyert előléptetést. Előtte egy birodalmi német és egy cseh-
országi német állt a rangsorban. Flach ugyanakkor a rangban
idősebb volt a két gránátoszszázad élén álló parancsnok közül.

Joseph von Flach²⁸

1745. június 6. Pozsony – 1802.

Magyarországi német, nemes.²⁹ Római katolikus.

1760. május 7-én önköltséges hadapródként lépett a 34. gyalog-
ezredbe. 1761. szeptember 11-én káplárrá léptették elő. 1763.
július 1-jén császárkadétnak vették fel. 1769. augusztus 15-
én zászlóssá, 1771. március 7-én alhadnaggyá, 1773. október
19-án főhadnaggyá, 1784. október 1-jén századoshadnaggyá,
1788. október 1-jén századosná, 1796. április 1-jén őrnaggyá
léptették elő. 1797. május 15-én nyugdíjazták.

1791-ben nőtlen.

²⁷ *Kreipner, J.*: i. m. 853.; ÖStA, KA MLST Karton 3075 (Muster Lista 1791, Hauptmann Urban Compagnie); uo. Karton 3077 (Revisions Lista 1794, 1te Compag., 4tes Bataillon Stab); uo. Karton 3077 (Revisions Lista 1796, 4tes Bataillon Stab); uo. Karton 3120 (Transfer Liste 1794. május 20.).

²⁸ *Kreipner, J.*: i. m. 244., 256., 806.; Oesterreichischer Militär-Almanach für das Jahr 1802. Wien, 1802. 270.; ÖStA, KA MLST Karton 3073 (Muster Lista 1786, Leib Compagnie); uo. Karton 3075 (Muster Lista 1791, Hauptmann Flach Compagnie); uo. Karton 3077 (Revisions Lista 1794 1te Compagnie; Revisions Lista 1796, 4tes Bataillon Stab); uo. Karton 3078 (Revisions Lista 1797, 4tes Bataillon Stab); <https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/KZT7-PWD> (hozzáférés: 2016. 09. 01.).

²⁹ A születési anyakönyve szerint apja hadnagyként szolgált Pozsonyban. Keresztapja beketfalvi Mórocz József százados. Talán a lőcsei postamester, Victorin Fabianus Flach leszármazottja. *Fallenbüchl Zoltán*: Állami (kirá-lyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon. Bp., 2002. 98.

6. Az ezred újjászervezése 1797 tavaszán. Morzin ezredet
vezérőrnaggyá léptették elő, Hohenfeld másodőrnagy pedig
a 23. gyalogezredbe távozott alezredesi előléptetés mellett.
Bydeskuthy alezredes ekkor lett ezredes, alezredessé pedig
Hillinger elsőőrnagyot léptették elő. A másodőrnagy a szá-
zadosok rangsorrendjében negyedik erdélyi százsz Johann von
Schell lett, aki három (egy birodalmi, egy cseh és egy katon-
családból származó) németet előzött meg. A harmadőrnagy
helyre a hatodik rangú százados, az Itáliában született, felte-
hetően katonacsalásból származó Joseph von Kraust léptet-
ték elő. A három említett németen kívül egy birodalmi német
állt még előtte a rangsorban.

Johann von Schell von Ehrenschild³⁰

1748 k. Segesvár – 1820. július 24. Nagyszeben.

Erdélyi százsz, nemes.³¹ Evangélikus.

1766. augusztus 14-én császárkadétként csatlakozott a 34.
gyalogezredhez. 1767. július 11-én káplárrá nevezték ki, 1769.
március 1-jén őrmesterré, 1772. február 29-én zászlóssá, 1773.
április 26-án alhadnaggyá, 1781. augusztus 23-án főhadnag-
gyá, 1788. május 26-án századoshadnaggyá, 1789. február
1-jén századosná, 1797. április 21-én őrnaggyá, 1800. április
1-jén alezredessé léptették elő. 1800. szeptember 30-án nyug-
díjazták.

Nőtlen.

Joseph Kraus von Löwenfeld³²

1749 k. Arquata (Itália, ma: Arquata Scrivia) – 1809. április
20. Sokul (Galícia, ma: Сокаль, Ukrajna).

Feltehetően német származású³³, nemes.

1766. december 9-én vették fel császárkadétnak a 34.
gyalogezredhez, ahol apja ekkor századosként szolgált. 1772.

³⁰ *Kreipner, J.*: i. m. 842.; Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthumes. Wien, 1821. 475.; ÖStA, KA MLST Karton 3073 (Muster Lista 1786, Ite Majors Compagnie); uo. Karton 3077 (Revisions Lista 1796, Hauptmann v. Schell Compagnie); uo. Karton 3115–3125 (Standes Tabelle 1789–1800); uo. Karton 3120 (Transfer Liste 1794. március 16.); ÖStA, KA PensProt JR Band 17 (Obersleutnant Band I.) 107.

³¹ A család 1774-ben kapott nemességet. Georg Schell Segesvár polgár-
mestere, Johann Bartolomäus pedig a 34. gyalogezred alhadnagya volt.
Feltehetően utóbbi fiáról van szó, l. *Megerle von Mühlfeld, Johann Georg*:
Ergänzungsband zu dem Österreichischen Adels-Lexikon des achtzehnten
und neunzehnten Jahrhunderts. Wien, 1824. 435–436.

³² *Kreipner, J.*: i. m. 822.; Schematismus der Oesterreich-Kaiserlichen Armée
für das Jahr 1810. Wien, 1810. 403.; *Megerle, J. G.*: Ergänzungsband. 348.;
ÖStA, KA MLST Karton 3073 (Muster Lista 1786, Hauptmann v. Dussek
Compagnie); uo. Karton 3074 (Revisions Liste 1789, Hauptmann Krauss
Compagnie); uo. Karton 3078 (Revisions Liste 1797, Hauptmann Cservenka
Compagnie); uo. Karton 11 186 (Muster Lista 1807, Regiments Stab); uo. Kar-
ton 3115–3127 (Standes Tabelle 1789–1801).

³³ Apja, Augustin Krauss 1773-ban kapott nemességet, ekkor az 53. gyalog-
ezred őrnagyként szolgált, ld. *Megerle, J. G.*: Ergänzungsband. 348. Az 53.
gyalogezredbe a 34. gyalogezredből került 1772-ben, ld. Geschichte des K.
K. 53. Infanterie-Regimentes Erzherzog Leopold Ludwig. Tulln, 1881. 71.,
1784-ben nyugdíjazták, ld. uo. 81. A 34. gyalogezredbe az 57. gyalogezred-
ből érkezett 1763-ban századosként, ld. *Kreipner, J.*: i. m. 822.

május 3-án zászlós, 1773. július 1-jén alhadnagy, 1783. szeptember 25-én főhadnagy, 1789. február 1-jén századoshadnagy, 1789. augusztus 1-jén százados, 1797. április 21-én őrnagy lett. 1801. február 9-én áthelyezték a 2. helyőrségi ezredbe, ahol 1807–1808 körül nyugdíjazták.

Nőtlen.

7. Flach őrnagy 1797. május 15. nyugdíjba vonult. Schell első-, Kraus másodőrnagy lett, harmadőrnaggyá a rangban második, magyar nemes, egykori nemesi testőrt, Trummer Ferencet léptették elő. Trummer egy csehországi németet előzött meg.

Trummer Ferenc³⁴

1752 k. Pavia/Győr³⁵ – 1823. május 2. Klagenfurt. Magyar nemes. Római katolikus. Apja a 34. gyalogezred századosa.³⁶

A magyar nemesi testőrségben szolgált 1773. december 20-tól Győr vármegye ajánlására. 1776. április 9-én alhadnagynak kinevezve érkezett a 34. gyalogezredbe. 1784. október 1-jén főhadnaggyá, 1789. február 1-jén századoshadnaggyá, 1789. augusztus 22-én százados, 1797. május 16-án őrnaggyá léptették elő. 1798-ban az újonnan felállított 61. gyalogezredbe helyezték át, ahol 1800. július 27-én alezredessé léptették elő. 1809 elején nyugállományba helyezték, majd 1814-ben Osoppo erődparancsnokként reaktiválták. Véglegesen 1822. június 1-jén ment nyugdíjba címzetes ezredesi ranggal.

Nős, két fia született, János és Antal.

A 34. gyalogezred 14 törzstiszte közül mindössze ötöt tekinthetünk hungarus értelemben vett magyarnak, ebből egy soproni német, egy pozsonyi német, egy erdélyi szász és két magyar nemzetiségű tiszt. A magyar országgyűlés tehát a 34. gyalogezred esetében teljesen jogosan jelezte a helyzetet az uralkodónál, hiszen – magyar legénységű ezredről lévén szó – a magyar vezénylők aránya rendkívül alacsony. A másik, közvetett panasz, miszerint a magyar tiszteket az előléptetések során hátrányosan különböztetnék meg, viszont már nem állja meg a helyét. A hét előléptetés során egyetlen alkalommal sem a rangban legidősebb századost léptették elő őrnaggyá, és idegen ezredtől sem hoztak őrnagyot. Az előléptettek között a magyarok már – szűk – többségben voltak, tehát az arány javult, bár még mindig a kívánatos alatt maradt. Az első

koalíciós háború végén az ezred öt törzstisztjéből négyen már hungarus magyarok voltak.

Az alezredesi és az ezredesi helyek betöltésénél viszont már szigorúan érvényesült a prioritás elve. Hohenfeld távozása talán furcsán fest, de az alezredesi előléptetésének dátuma 1797. március 15-e, míg a 34. gyalogezredben az ezred újjászervezésének és a törzstiszti előléptetések a napja április 21-e volt, tehát a 23. gyalogezredben hamarabb léphetett elő.

Az összes törzstiszt – nem meglepő módon – legalább nemességgel rendelkezett, hárman született főnemesek – mindhárman grófok – voltak. Bydeskuthy a Mária Terézia Katonai Rendnek köszönhetően nyert bárói diplomát, ezt az egy rangemelkedést sikerült regisztrálni saját érdemek miatt, a többi – jellemzően polgárból nemesi előlépés – a szülők érdeme volt.

A törzstisztek pályakezdése több szempontból széles skálán mozog. A legfiatalabb 14, a legidősebb 23 éves korban kezdte a katonai szolgálatot. Az önköltséges hadapródtól kezdve a császárkadéton át az adminisztratív poszttól és a nemesi testőrségtől egészen a zászlósi kezdetig mozog a pályakezdés módja. Meglepően gyakori a rangvásárlás, nyolc esetben fordult elő, hatan éltek a pályafutás meggyorsításának ezen eszközével, ketten két esetben is. Egy esetben maga a pályakezdés történt rangvásárlással, négy esetben rangátugrással, tehát kettővel magasabb rang megvásárlásával. A többiek által kárhozott rangvásárlás tehát bizonyos esetekben segíthetett a később magasra ívelő karrier elindításában, tehát korántsem bizonyos, hogy teljes mértékben elítélendő intézményről van szó.

A hadapródi rendszer fontosságára mutat rá, hogy nyolcan valamilyen kadétként kezdték pályájukat. A császárkadétkok közül kettőnek apja az ezredben szolgált, a harmadik apja más ezredben. Egy esetben – Hohenfeld grófnál – észlelhetjük a nagybácsi jelentős támogatását.

A 14 törzstiszt közül hárman szolgálatteljesítés közben haltak meg, egyikük csatateren szerzett sebbe, ketten helyőrségi szolgálat közben. A többi tizenegy törzstiszt viszont rövidebb-hosszabb ideig élvezte a nyugdíjat. Érdekes, hogy a tizenegy esetből öten nyugdíjazásukat követő két éven belül meghaltak. A leghosszabb ideig, 33 évig a kényszernyugdíjazott Leyritz ezredes kapta az ellátást.

A legmagasabb katonai kitüntetést, a Mária Terézia Katonai Rendet ketten kapták meg.

Nem meglepő módon a törzstisztek két evangélikus kivételől eltekintve mind római katolikusok voltak.

A legmagasabb elért rang tekintetében az élen két altábornagy áll, őket követi egy vezérőrnagy, két ezredes, négy alezredes és öt őrnagy. Az öt őrnagy mindegyike 60. életének betöltése előtt nyugdíjba vonult. Hárman rövidesen meghaltak, ők feltehetően erősen megromlott egészségi állapotuk miatt alkalmatlanná váltak a tábori szolgálatra, egyiküket kényszernyugdíjazták, és csak Tausch őrnagy élvezte 20 évig a nyugellátást. Az idős korban nyugállományba helyezett Trummer alezredes erődparancsnokként csökkentett terhelésű szolgálatot látott el, miután 56 és 62 éves kora között már nyugellátást kapott.

³⁴ Kreipner, J.: i. m. 289., 294., 852.; Donnersberg, August Hoffmann von: Geschichte des k. u. k. Infanterie-Regimentes Nr. 61, 1798–1892. Wien, 1892. 5., 6., 8., 44., 62.; Hellebronth Kálmán: A magyar testőrségek névkönyve, 1760–1918. Budapest, é. n. [1939]. 376.; ÖStA, KA MLST Karton 3073 (Muster Lista 1786, Obristens Compagnie); uo. Karton 3078 (Revisions Liste 1797, 4tes Bataillon Stab); uo. Karton 3117–3122 (Standes Tabelle 1792–1796); uo. Karton 3120 (Transfer Liste 1794. március 1.); ÖStA, KA PensProt JR Band 14 (Obersten Band I.) 30.

³⁵ Hellebronth K.: i. m. 376. szerint Győrben született 1752-ben, a katonai iratok születési helyként Paviát adják meg, ahol az apja szolgált.

³⁶ Apja keresztnévénél Hellebronth K.: i. m. 376. Ferencet ad meg, Kreipner J.: i. m. 852. viszont Jánost.

A törzstiszti rang elérése a két kiugróan alacsony (29 és 32 év) kort leszámítva 38 és 53 év között történt. A késői őrnagy elöléptetés sem zárta ki a további rangemelkedést, sokkal inkább az egészségi állapot lehetett a döntő ebben a tekintetben. A további előléptetési lehetőség egyértelműen nyitva állt a törzstisztek előtt.

Az adatok közül talán a legérdekesebb a szolgálati előmenetellel kapcsolatos megfigyelések. Az egyes rangokat az alábbi átlagéletkorban érték el a tisztek:³⁷

	fő	belépés	zászlós	alhadnagy	főhadnagy	százados-hadnagy	százados	őrnagy	alezredes	ezredes	vezérőrnagy	altábornagy	kilépés	halál
teljes minta	14	17	20	22	27	35	37	44	45	44	48	44	52	63
őrnagyként távozók	5	17	21	23	28	38	41	47					52	60
legalább alezredesek	9	17	(19)	22	26	34	35	42	45				53	64
alezredesként távozók	4	19	(24)	22	29	37	40	46	49				55	65
legalább ezredesek	5	16	17	22	24	31	32	39	42	44			52	63
ezredesként távozók	2	14	(16)	18	22	29	36	42	45	47			50	67
legalább vezérőrnagyok	3	17	17	26	25	34	29	37	40	43	48		53	61
vezérőrnagyként távozók	1	17		30	36	42	45	51	55	57	63		63	75
altábornagyok	2	17	17	(22)	20	(25)	22	31	33	36	41	44	48	55

Az eredmények – hangsúlyozottan – a fentebb bemutatott 14 törzstisztet jellemzik, nem lehet teljes értékű következtetést levonni a teljes törzstiszti karra, de még csak a gyalogság törzstiszteire sem. A táblázat adatait viszonyításként lehet használni az egyes életutak értékeléséhez. Egyértelműen kiviláglik, hogy a katonai előmenetel szempontjából ezen törzstisztek között semmiféle megkülönböztetést nem tudunk tenni a magyar és nem magyar, vagy éppen a magyarországi, de nem magyar nemzetiségű tisztek között. Egyedül Hohenfeld gróf pályafutását nevezhetjük kiugrónak, amit feltehetően a tábornok nagybácsi támogatott, mint ahogyan a szintén arisztokrata Morzin karrierje mögött is ez állhat – a nyilvánvaló tehetségen túl. A katonai tehetség tekintetében Bydeskuthy és Hillinger nevezhető kiugrónak. Bydeskuthy korai halála egy potenciálisan rendkívül magasra ívelő életpályát³⁸ szakított félbe. A rangvásárlás társadalmi, nemzeti,

nemzetiségi helyzettől függetlenül rendelkezésre állt, éltek is ezzel minden csoportba tartozó tisztek. A másik két arisztokrata is tíz évnél hosszabb időt töltött egy rangban, tehát ez a tény sem adott okot megkülönböztetésre.

Különösen érdekes a legmagasabb rang elérése életének átlaga, ami 44 és 48 év közé esik. Ez ismét csak megerősíti a hipotézist, hogy a további előléptetések lehetősége nyitva állt, jó egészségi állapot, a vitézség és a türelem szükségeltett hozzá.

³⁷ A betöltött éveket számoltam a pontos születési dátum alapján. Ismeretlen vagy bizonytalan születési adat esetén a legvalószínűbb évet alapul véve január 1-jei születéssel számoltam. Zárójelbe tettem azokat az adatokat, ahol nem minden csoportba tartozóra van adat és a végeredményt ez lényegileg befolyásolja.

³⁸ A második koalíciós háború során feltehetően kiérdemelte volna vezérőrnagy elöléptetést, így legkésőbb 1809-ben altábornagyi, majd az 1813–1814-es háborúban akár további emelkedés követhetett volna, ami már hadtestparancsnoki beosztást vont volna maga után.

A tanulmányban egy magyar gyalogezred 14 törzstisztjét vizsgáltam meg társadalmi, nemzetiségi, vallási, szolgálati előmeneteli, pályafutás befejezése és halálozás szempontjai szerint. Az eredményeket összegezve kijelenthetjük, hogy a magyarországi 34. gyalogezred élén álló törzstisztek többsége idegen volt, a hungarus magyarnak tekinthetők közül is a magyar nemzetiségűek aránya alacsony. A katonai előmenetel, a pályafutás lezárása, valamint más körülményeket figyelembe véve egyetlen szempontot lehet kiemelni, ami a pályafutást elősegítette, ez pedig a generációkon átívelő meritokrácia. Akár egy ezredben szolgáló tiszt édesapa, akár magas rangú családi kapcsolat jelentős mértékben tudott segíteni a pályafutás bizonyos szakaszaiban, vagy az egészében, emellett természetesen a szolgálat ellátása, bátorság, vitézség is fontos szerepet játszott a pályafutásban. A magyar országgyűlés panaszának egyik felét – a 34. gyalogezred törzstisztejei alapján – bizonyítottan látjuk, tehát valóban alacsony a magyarok aránya, a másik részt viszont nem, mert a szolgálati előmenetel nem függött a magyar nemzethez tartozás tényétől.

JANEK ISTVÁN

Az orosz cári seregek a Magyar Királyság területén a napóleoni háborúk idején (1805–1806)*

A napóleoni háborúk idején 1805 decemberében és 1806 januárjában rövid időn belül immár másodszor fordult elő, hogy az orosz hadsereg ismét a Magyar Királyság területén tartózkodott. A Habsburg Monarchiával szövetséges Orosz Birodalom csapatai a Franciaország elleni második koalíciós háborúban 1799-ben vonultak az itáliai hadszíntérre, segítséget nyújtandó a franciák ellen harcoló Habsburg császári és királyi seregeknek.¹ Az átvonulás a bécsi és a szentpétervári udvarban megkötött megállapodás értelmében, a két udvar közötti jó viszony és barátság jegyében a Habsburg császári és királyi hadvezetés felügyelete mellett zajlott le.² Az 1799. évi átvonulással ellentétben, amelynek során a kitűnően megszervezett, jól ellátott és felszerelt friss orosz haderő egységei az ország lakosságának a szimpátiájától is kísérve békésen és viszonylag rövid idő alatt elhagyták az országot, néhány évvel később már egy vesztes, lerongyolódott és harci szellemében meglehetősen demoralizált, szétzilált, sőt lezüllött menekülő sereg éhező sereg maradványai vonultak vissza a hadszíntérről Észak-Magyarországon és Galicián keresztül a lengyel területekre. A csapatok az orosz hadvezetés szigorú intézkedései ellenére is számos alkalommal követtek el atrocitásokat, kihágásokat, és többször kerültek éles konfliktusba a helyi hatóságokkal és lakosokkal.

A szövetséges Osztrák Császárság és az Orosz Birodalom hadai a harmadik, Franciaország-ellenes koalícióban 1805. december 2-án Austerlitznél a három császár csatájában döntő vereséget szenvedtek I. Napóleontól, az ütközetet követően 24 órára megkötött fegyverszünet értelmében az orosz haderőknek a legrövidebb időn belül vissza kellett vonulniuk Oroszországba.³ Mivel már az ütközetet megelőzően

1805 novemberében Morvaország területén az oroszok számos kihágást (rablások, fosztogatások, rekvirálások, gyűjtogatások) követtek el,⁴ a morva hatóságoknak és a lakosoknak a sereggel szembeni elégedetlensége miatt a visszavonulás az örökös tartományon át felettebb kockázatos lett volna. Ráadásul a sereg egyidejűleg ki lett volna téve a francia csapatok folytonos zaklatásainak, ezért az orosz cár azzal a kéréssel fordult az osztrák császárhoz, hogy csapatait a Magyar Királyságon keresztül vezethesse vissza hazájába. Erre a megoldásra az orosz haderő az említett helyzettel fogva kényszerült, de a Magyarországon átvezető útvonal rövidebbnek és biztonságosabbnak is tűnt. I. Ferenc nem szívesen, de már csak a szövetségesi kötelezettségeket is szem előtt tartva, elfogadta I. Sándor kérését. A Habsburg-Lotaringiai uralkodó az átvonulás részleteinek a kidolgozásával és lebonyolításával öccsét, József Antal főherceg nádort bízta meg.

A nádor 1805 decemberét az orosz hadsereg átvonulása megtervezésének és lebonyolításának szentelte.⁵ A nádor az orosz sereg átvonulása ügyében még december elején levélben kereste meg az uralkodót, amelyben arra kérte őt, hogy az orosz sereg átvonulásának a biztosítására sürgősen rendeljenek ki egy királyi biztost, aki a sereg viselkedését szemmel tartja, és ellátását levezényli. Egyúttal azt a kérést is előterjesztette, hogy I. Ferenc adjon utasítást arra: az orosz sereg Trencsén vármegyén keresztül, Vágújhelyen és Zsolnán át vonuljon ki az országból a lengyel területek felé. Ugyanis részint ez lenne a legrövidebb út, részint pedig ekképpen a sereget távol lehetne tartani az ország termékenyebb vidékeitől. A nádor jelezte továbbá, hogy egy hosszabb visszavonulási út következtében az érintett országrészek az oroszok esetleges sorozatos kihágásai miatt pusztulásnak lennének kitéve. Nem is beszélve arról, hogy az ország lakossága a háború miatt nehéz, sőt bizonyos vidékeken igen sanyarú helyzetben van, különös

* Hálás köszönetet szeretnék mondani Dr. Soós Istvánnak, akinek az önzetlen segítsége nélkül nem készülhetett volna el ez a tanulmány.

¹ A segélycsapatok létszámáról az egykorú, elsősorban sajtó híradások más-más adattal szolgálnak. A Bécsben megjelent Magyar Kurír pl. 10 ezer gyalogosról, 5734 lovasról tudósította olvasóit. Ld. ezt *Darvas István*: Szuvorov hadai Magyarországon 1799-ben. (Szuvorov halálának 150. évfordulója alkalmából). *Századok*, 82 (1949) 286.

² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Magyar kancelláriai levéltár, A Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája, Acta generalia (A 39), 1799/3891.

³ *Nagy-L. István*: A császári-királyi hadsereg 1765–1815. Szervezettörténet és létszámviszonyok. Pápa, 2013. 350–351.

⁴ Az oroszok morvaországi atrocitásairól vö. bővebben: Nádor napló, 1805. december 6. Ld. ezt: József nádor élete és iratai. 3. József nádor iratai. II. 1805–1807. (Kiadta és magyarázatokkal kísérte Domanovszky Sándor.) Bp., 1929. (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai – Fontes Historiae Hungaricae Aevi Recentioris) 369. (A továbbiakban: JNI, II. k.)

⁵ *Domanovszky Sándor*: József nádor élete és iratai. I. József nádor élete. I. Bp., 1944. (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai – Fontes Historiae Hungaricae Aevi Recentioris) 447.

tekintettel az élelmiszerellátásra. Végül szerette volna, ha a király közbenjárna I. Sándornál: a cár hasson oda, nehogy előfordulhasson az, ami Morvaországban történt, mikor is az ellátás és utánpótlás nélküli orosz seregek szinte végigpusztították az örökös tartomány egy részét. Végül figyelmeztetett arra, hogy ilyen jellegű pusztításokat, kihágásokat „parasztjaink”, azaz az észak-magyarországi jobbágyok és az összegyűlt nemesi felkelő seregek nem nézik majd tétlenül, és összetűzésekre kerülhet majd sor.⁶

A király válaszában sajnálkozásnak adott hangot, hogy az orosz sereg átvonulása miatt oly nagy teher nehezedik: „Én is sajnálom, hogy a megvert és fegyvelmetlen orosz sereget Magyarország egy részén át kell visszaküldenem [Oroszországba]”. Mindazonáltal úgy vélte: a helyzet nem lesz olyan lehangoló, mint amilyent a nádor ezen ország kisebb részén felmerülhető állapotokról fest, és meg volt győződve arról, hogy a nyomorúság ebben az országrészen nem olyan nagy, mint amilyent maga is Morvaországban feltételez, ahol az orosz hadsereg egy ideig állomásozott, illetve átvonult. A jelen katonai helyzetben azonban nem tud mást tenni, mint az átvonulást engedélyezni. Reméli azonban azt, hogy ennek a nem nagyszámú seregnek az átvonulása és ellátása majd rendszerben lezajlik. Ennek véghezvitelére a nádornak mindenképpen ügyelni kell.⁷

A nádor, az 1799. évi orosz átvonulás tapasztalataira építve, kezdettől fogva sürgette, hogy nevezzenek ki az orosz sereg mellé egy országos biztost. Erre a feladatra Illésházy István grófot, Trencsén vármegye főispánját szerette volna megnyerni, de mivel őt időközben a király maga mellé rendelte, a nádor úgy döntött, hogy Budáról maga fog egy commissáriust kirendelni, aki Mihail Illarionovics Kutuzovval, az orosz sereg fővezérével együttműködve szervezi meg majd az orosz haderő ellátását, beszállásolását és átvonulását. A nádor szerint szükség van továbbá arra, hogy a király nevezzen ki ún. ellátási biztosokat, akik gondoskodnak a sereg számára szánt terményeknek és élelmiszereknek nyugták és számlák ellenében történő átvételéről, illetve megvásárlásáról, a nyugtákknak és számláknak eljuttatásáról Kutuzov számára, valamint igáslovak, előfogatok kiállításáról, a szállás biztosításáról, a táborhelyek kijelöléséről. A császári és királyi vezérkari tiszteket pedig, akik eddig a hadtest mellé voltak rendelve, vissza kell hívni, mivel a beszállásolókat és az ellátást az országos biztos fogja rendezni.⁸ A nádor néhány nappal később egy Károly főhercegnek írott levelében aggodalmának adott hangot az orosz sereg rendezett visszavonulása miatt: „Ebben a pillanatban innen nem távozhatok el, mivel nekem az oroszok visszavonulása sok munkát ad. [...] Attól való félelmük azonban, hogy őket a franciák

üldözik, igen nagy. Kutuzov is beszélt erről, tudniillik akár csak 25–30 franciát is láthatni, az egész sereget félelem fogja el, és hazafelé rohan.”⁹ József nádor aggodalmát erősítették, illetve igazolták azok a híresztelések, amelyeket a rendetlenül visszavonuló orosz csapatokról kapott. Sajnálattal állapította meg, hogy a cár vonakodik serege megrendszabályozásának a kérdésében, pedig már néhány vidék lakosai erősen panaszkodnak a kihágások miatt. Ezek ugyanis a helyi hivatalnokok szerint Nyitra vármegyében (például Nádas településen) több atrocitást követtek el a lakossággal szemben.¹⁰ A katonák ugyanis éheztek, ruházatuk elrongyolódott. Sokuknak nem volt csizmája, egyáltalában szomorú látványt mutattak. Ráadásul sok volt köztük a sebesült és a beteg. Azért, hogy éhségüket csillapítsák, marhákat loptak, és hogy a felelősségre vonást elkerüljék, egy részük a lopások miatt a Szenice (Nyitra vármegye) környéki erdőkben bujkált. Szenicén a vármegyei alispán szintén panaszt tett a kihágások miatt, és kevesellte az elszenvedett károkért kapott összeget. A településen beszélt a csapatok mindent feléltek, elpusztítottak, sőt gyűjtögettek, a tábornokok nem tudtak rendet tartani. A katonák nem engedelmeskedtek, sőt a tisztek is segítettek nekik fosztogatni. A felháborodott parasztok a fosztogató katonák közül kettőt agyonütöttek.¹¹

A nádor december 11-én Nagyszombat (Pozsony vármegye) és Nádas között maga is megtapasztalhatta, milyen rendezetlenül és elhanyagolt állapotban vonultak az orosz csapatok. Az úton találkozott az oroszok második hadtestével, amelynek kozák csapatai nyomorúságos látványt nyújtottak. A tüzereknek hiányoztak az ágyúi. A gyalogosok, gránátosok, utászok nagy összevisszaságban, részben tisztek és tábornokok nélkül vonultak.¹² Hasonlóan zűrzavaros állapotokat tapasztalt a következő napon, amelyekről jelentést küldött a királynak. Együttal új, sürgető és hathatós intézkedések megtételét kérte az uralkodótól, hogy a helyzetet normalizálhassák.¹³

Az átvonulás megtervezése és szervezett lebonyolítása érdekében József nádor 1805. december 12-én a Nyitra vármegyei Holicsba, a császári-királyi főhadiszállásra utazott, majd másnap találkozni kívánt a közeli Szenicében Kutuzov tábornokkal. Itt azonban csak az orosz sereg másik két gyalogsági tábornokát, Peter Essent és Pjotr Ivanovics Bagratyiont találta. A nádor időközben értesült arról, hogy Kutuzov a legszigorúbb parancsokat adta ki, elejét veendő annak, nehogy csapatai kihágásokat kövessenek el. A tábornok már többeket keményen megbüntetett az addigi atrocitásokért és incidensekért, mintegy példát statuálva. Vele elégedett volt a nádor,

⁶ Buda, 1805. december 7. JNI, II. k. 65. sz. irat. 242–243. Vö. erről még: Nádor napló, 1805. december 7.

⁷ Holics, 1805. december 10. JNI, II. k. 65. sz. irat. 243–246.; Nádor napló (december 15.) uo. 393. – József nádor a király levelét kézhez véve beszámolt bátyjának, Károly főhercegnek arról, hogy I. Ferenc ugyan aggódik az inség és az orosz sereg magatartása miatt, de úgy véli, az átvonulás csak az ország kisebb területét fogja majd érinteni. (Ld. a nádornak Budán, 1805. december 15-én kelt levelét: JNI, II. k. 67. sz. irat. 253.)

⁸ Uo. 246–247.

⁹ Szenice, 1805. december 15. JNI, II. k. 254. Vö. erről még: Nádor napló, 1805. december 7. JNI, II. k. 372.

¹⁰ Uo.

¹¹ Nádor napló. 1805. december 11. JNI, II. k. 377–378. A nádor december 13-án arról értesült, hogy a kozákok Nagyszombaton három ökröt hajtottak el. (Nádor napló. 1805. december 13. JNI, II. k. 389.)

¹² Nádor napló. 1805. december 11. JNI, II. k. 377–378.

¹³ Nádor napló. 1805. december 12. JNI, II. k. 388.

ellentétben a többi tiszttel, akik nem csak nem fegyelmezték csapataikat, de még a lopásokban is tevékenyen részt vettek.¹⁴

A nádor a következő napokban elsősorban Kutuzov kemény intézkedéseinek láttán kezdett megnyugodni. Amióta ugyanis a fővezérrel tárgyalt, az átvonulás a legnagyobb rendben és jelentősebb kihágások nélkül zajlott. Ha mégis előfordultak kisebb kihágások, azokat példásan megtorolták. Úgy vélte, hogy 1806. január 15-re vagy 16-ra az utolsó orosz seregrész is elhagyja majd az országot, és a fővezér, ellátási intézkedéseknek megfelelően, illetve azokkal összhangban meggyorsítja majd a kivonulást.¹⁵

Az oroszok vonulásáról szerzett személyes élményei a nádort azonban ismételen arra készítették, hogy a csapatok mellé minél előbb egy országos biztost rendeljenek.¹⁶ Ezenkívül arra a meggyőződésre jutott, hogy mindenképpen változtatni szükséges az átvonulási útvonalon és a kivonulás lebonyolításán. Az osztrák vezérkari tisztekkel Nagyszombatban tárgyalva kénytelen volt elismerni, hogy nem a helyi viszonyok ismeretében döntött a vonulási útvonalról.¹⁷ Erre a mostoha időjárási viszonyok (nagy hó, járhatatlan utak) és ezek következtében az orosz csapatok elszállásolási s ellátási nehézségei is indították. Mindezek továbbá növelték a vonuló seregben az elégedetlenséget és a fegyelmezetlenséget.¹⁸

Az új útvonalterv kialakítása és megvitatása végett József nádor december 13-án, Nádason találkozott Kutuzovval. A tárgyaláson a nádor felvetette az oroszok mellé kirendelendő országos biztos kijelölését, és egyúttal ismertette a tábornokkal az új átvonulási útvonalat. Az orosz fővezér mindkettőt elégedetten fogadta. A nádor a kihágások visszaszorítása miatt ismételen köszönetet mondott a fővezérnek a megtett intézkedésekért. Kutuzov pedig ígéretet tett arra, hogy a jövőben is hasonlóan fog eljárni. Az orosz tábornok a morvaországi pusztításokat annak tulajdonította, hogy az orosz csapatok három napon át élelem nélkül voltak és zsoldjuknak csak egyharmadát kapták meg, ráadásul a katonák elszállásolása sem volt megoldva. Ezzel szemben Magyarországon más a helyzet, mivel nem szenvednek hiányt az alapvető élelmiszerekben, sőt semmiben sem. A rendetlenséget és a lakossággal szemben elkövetett méltánytalanságokat a csapatok gyávaságának a számlájára írta, és arra, hogy vereséget szenvedtek, aminek a tudata a fáradtságos visszavonulás során tovább erősödött. Úgy vélte továbbá, jobb lett volna, ha az orosz csapatokat Bécs alatt vonták volna össze, és mégha ott döntő vereséget is szenvedtek volna, az jobb lett volna, mint hiábavalóan menekülni.¹⁹

A nádor a következő napon Végh István helytartótanácsossal, királyi fő hadbiztossal egyeztetett az oroszok kivonulásáról. Közölte vele is a sereg új átvonulási útvonalait és állomásait: az átvonulás meggyorsítása, és ezzel együtt, hogy az érintett magyar területeknek és lakosaiknak minél kisebb

veszteségeket okozzanak, kétfelé osztotta az orosz sereget. Az öt hadoszlopból álló gyalogság számára az alábbi útvonalat jelölte ki: Balassagyarmat (Nógrád vármegye), Tornaalja (Gömör- Kishont vármegye), Kassa (Abaúj vármegye), Bártfa (Sáros vármegye), Grab (Galícia). A lovasság Vácon (Pest-Pilis-Solt vármegye), Jászárokszálláson (Jászkun kerület), Szerencsen, Sátoraljaújhelyen és Sztropkón (Zemplén vármegye) át a Duklai-hágó felé hagyja el majd az országot.²⁰ A nádor Végh javaslatára egyidejűleg kinevezte Haller Józsefet gróft, Máramaros vármegye főispánját az orosz sereg mellé felső-magyarországi biztosnak. A nádor megküldte Hallernek az utasításokat, egyúttal pedig leiratot intézett az érintett vármegyékhez (Nyitra, Hont, Nógrád, Pest-Pilis-Solt, Heves és Külső-Szolnok, Borsod, Torna, Abaúj, Zemplén és Sáros), amelyben jelezte, melyik vármegye, milyen mértékben járuljon hozzá az oroszok ellátásához.²¹

Az új vonulási tervről és útvonalakról a nádor Hallert írásban, Kutuzovot pedig futár útján értesítette. Haller munkájának megkönnyítésére és az ügyek intézésére egyúttal melléje albiztosként Péchy János királyi tanácsost, Sáros vármegye alispánját rendelte.²² Neki Haller instrukciói szerint kell eljárnia. Amíg Haller Felső-Magyarországon a gyalogsági hadoszlopokat irányította, addig Péchynek a lovassági hadoszlopok mellett kellett maradnia. A lovasság leválasztását és útvonalának kijelölését a nádor abból az okból változtatta meg, mert a folyók áradása, az utak járhatatlansága miatt (a nagy hó befedte azokat) Munkácson (Bereg vármegye) át Skole (Skolic/Galícia) felé már nem lehetett haladni, és az ottani vidék továbbá olyan ínségben szenvedett, hogy a lovasságot élelmezni nem lett volna képes.²³

Az új útvonal- és vonulási terv átvétele végett december 17-én Budára érkezett Jefim Ignattyevics Csaplic vezérőrnagy.²⁴ Kutuzov időközben előterjesztette azt a kívánságát a nádornak, hogy csapatai számára erőltetettebb menetet diktálhasson, valamint kérte, hogy a nádor rögtön hagyassa jóvá a csapatok számára nyújtandó élelmiszerellátást. Úgy vélte,

²⁰ Nádor napló. 1805. december 15. JNI, II. k. 394.

²¹ Nádor napló. 1805. december 14. JNI, II. k. 392.

²² Nádor napló. 1805. december 15. JNI, II. k. 394. Kazinczy Ferenc Péchy egyik levelére hivatkozva az alábbiakat írja az alispán albiztossá kinevezéséről: „Bátyám Péchy Imre Ur írja-ide egy atyámfijának, d[e] dato 19-ae xbr [December], hogy más nap, az az 20dik xbr[December] Vácznak indul, hogy az Austerlicz' tájáról haza takaródó Orosz sereget Nógrád, Gömör, Abaúj 's Zemplény V[ármegyé]ken keresztül vezesse. Csak Február közepén váratik vissza ezen functiojából. Irja továbbad, hogy ámbár fegyvernyugvás köttetett, közelébb vagyunk a' háborúhoz, mint a' békességhez; mellynek jele az, hogy Ó Felsője marhát és életet Bécsnek vinni M[agyar] Országról többé nem enged. – Kazinczy Ferenc levele id. Wesselényi Miklósnak. Ér-Semlyén, 1805. dec. 29. Kazinczy Ferenc Levelezése. 3. kötet. (Közreadja Váczy János.) Bp., 1898. 3. k. 121.

²³ Nádor napló. 1805. december 15. JNI, II. k. 395. – A királyt Haller kinevezéséről és a vonulási döntésről futár útján informálták. A nádor értesítette továbbá Koháry Ferenc alkancellárt, hogy a Haller számára a szükséges pénzeket utaltassa ki, és juttassa el azokat a megfelelő helyekre. A galíciai kormányzót szintén tájékoztatták Haller kinevezéséről, a megváltoztatott útitervekről, valamint az orosz csapatok találkozási napjáról az érintett határállomásokon. (Uo. 394–395.)

²⁴ MNL OL, Regnicolaris levéltár, Archivum palatine, Archivum palatine archiducis Josephi, Militár-Kanzlei (N 25), II. 1805. Fasc. 3. P. 81. No. 546. (A továbbiakban: MNL OL, N 25 Militár-Kanzlei)

¹⁴ Ld. erről a nádor levelét I. Ferencnek, Szenice, 1805. december 12. JNI, II. k. 66. sz. irat. 246.; vö. erről: Nádor napló. 1805. december 12. JNI, II. k. 388.

¹⁵ Uo. 389.

¹⁶ Uo. 388.

¹⁷ Nádor napló. 1805. december 11. JNI, II. k. 377.

¹⁸ Nádor napló. 1805. december 12. JNI, II. k. 388.

¹⁹ Nádor napló. 1805. december 13. JNI, II. k. 389.

hogy az előbbi illetően a bárminemű konfliktusok megakadályozása végett maradjanak meg a kijelölt kivonulási napok és állomások, az utóbbit tekintve pedig értesítsék a királyt. Ugyanis előtte nem volt ismeretes, hogyan állapodott meg a bécsi udvar a kivonulásról az orosz udvarral.²⁵ December 20-án az orosz fővezér Jefim Ignatyevics Csaplic vezérőrnaggyal levelet küldött a nádornak, amelyben közölte, hogy december 17-én pihenőnapot tartott, de 18-án a sereg első hadoszlopa a Léva (Bars vármegye) és Ipolyság (Hont vármegye) között fekvő Démend (Hont vármegye) felé vonult, és parancsot adott arra, hogy a menetoszlop négy napon át pihenés nélkül haladjon tovább, hogy behozza a pihenőnapot. Erre szerinte azért van szükség, mivel a cár a Habsburg kormányzat beleegyezésével becsületszavát adta arra, hogy serege megállás nélkül fog hazájába visszavonulni.

A nádor ezután egyeztetett Véghgel, és úgy döntött, hogy nem változtat az előzetesen kijelölt útvonalon, de a Kutuzov által elrendelt erőltetett menetelésről értesíti az érintett vármegyéket. A főherceg az orosz generálisnak adott válaszában jelezte, hogy 16-án elküldte az új kivonulási útvonalak tervét, és szeretné, ha a fővezér pontosan ehhez tartaná magát, mivel az új útvonalak szerint intézkedtek az orosz sereg ellátásáról. Az esetleges változtatásokról időben értesíti majd Kutuzovot, addig a kivonulást illetően működjön együtt Hallerrel.²⁶ Az orosz tábornok válaszában jelezte: gyenge egészségi állapota nem engedte, hogy a nádorhoz Budára utazzon. Megköszönte a főherceg új intézkedéseit (különös tekintettel serege ellátására), amelyekkel teljesen meg van elégedve. Kifejtette továbbá, hogy Haller főbiztos, az orosz sereg élelmezése ügyében tett fáradozásainak köszönhetően, a katonák körében igen megkedveltette magát. A maga részéről szintén mindent megtett, hogy ne legyen a hatóságoknak és a lakosoknak panaszja a seregére.²⁷

A nádor erre reagálva annak a reményének adott hangot, a kinevezett főbiztos és az orosz vezérkar közötti együttműködés a kivonulás végéig eredményes lesz. Péchy János, az orosz lovasság mellé kirendelt albiztos szintén arról számolt be, hogy a lovasok vonulása rendben és kihágások nélkül folytatódik. Ezt megerősítették az érintett vármegyék (pl. Nyitra, Hont, Nógrád, Pest, Heves jelentései is.) Zemplén vármegye főjegyzője viszont a vármegyei magisztrátus nevében nehezményezte, hogy a lovasság az egész vármegye területén, déltől északi irányban, annak teljes hosszában átvonul. A vármegye azt szeretné, ha a lovas csapatok az Ung vármegyei Szobráncon át Ungvár felé vonulnának, és az Uzsoki-hágón keresztül hagynák el az ország területét. Ha ez nem lehetséges, a nádor utasítsa Szabolcs vármegyét, hogy az járuljon hozzá az orosz lovasság élelmezéséhez, amelyet Zemplén vármegye Köröm, Szerencs és Olaszliszka állomásokon létrehozott élelmiszerelosztással kíván megoldani. A nádor nem járult hozzá sem az kivonulási útvonal megváltoztatásához, sem pedig ahhoz, hogy Szabolcs vármegye is működjön közre hatékonyan az ellátásban. Az előbbi kapcsán felemlítette, hogy az

Ung vármegyei térségben a nagy hóakadályok miatt nem tudnának az említett hágón a csapatok átkelni. Továbbá az itteni lakosság szegénysége és nyomorúsága miatt sem lenne képes a sereget élelmezni. Az utóbbi felvetést illetően pedig kifejtette: mivel a sereg nem vonul át Szabolcsra, nem kötelezhető a sereg ellátásának a támogatására.²⁸

Az orosz gyalogsági hadoszlopok időközben – Haller beszámolója szerint – már egészen Ipolyságig meneteltek, jóllehet vonulásuk továbbra is késedelmet szenved. Pest-Pilis-Solt vármegye alispánja pedig arról számolt be a nádornak, hogy az orosz lovasság egy része, amely 4000 emberből áll, a tervezettnél szintén egy nappal később érkezik meg majd Vádra. Jelentése szerint ennek a seregrésznek az ellátását nehezítette, hogy az esztergomi és a váci magtárakból nem voltak hajlandók megfelelő mennyiségű élelmiszert biztosítani a sereg számára. A nádor azonnal utasította Végh hadbiztost: hozzon gyors intézkedéseket az ellátás érdekében.²⁹ December 22-én Haller már azt jelentette, hogy az orosz csapatok pontosan betartják az előírt vonulási útvonalat és időt. A vonulás során csupán kevés számú és csekély jelentőségű tolvajlások történtek. Ezeket azonban részben megtérítették, részben a tolvajokat keményen megbüntették. A tábornokok és a tisztek félnek Kutuzovtól, aki Léván a katonái által elhagyott 85 ökröt visszaadta Bars vármegyének.³⁰ Annak ellenére, hogy az átvonulás rendben haladt, a nádornak mégis aggodalmai voltak. Időközben ugyanis nehézségek merültek fel, különösen az orosz csapatok élelmezésével kapcsolatban. Az érintett vármegyék ugyanis saját pénztáraikból nem tudták finanszírozni az orosz sereg számára felvásárolt terményeket és élelmiszereket, ezért kénytelenek voltak kölcsönökhöz folyamodni.³¹ Hont vármegye például előterjesztette, hogy a raktárak feltöltése és az oroszok átvonulása kapcsán jelentős kiadásai és veszteségei vannak, és így képtelen a kiadásoknak akár egy kis részét is saját anyagi alapjából kiegyenlíteni. Ezért 80 ezer forint előleget kért a kincstárból. A nádor megértéssel viszonyult a törvényhatóság kérése iránt, és elrendelte, hogy egy előzetes kalkuláció alapján utalják ki a kért összeget, amelyet majd az oroszok által nyújtandó kárpótlásból kell megtéríteni. Torna és Sáros vármegye szintén panaszkodott a rájuk rótt terhek miatt. Torna alispánja úgy vélte, lehetetlen mindazt megvalósítani, amit az orosz sereg ellátása miatt a hatóságok tőlük kérnek. A nádor Hont vármegyén kívül Nyitra és Nógrád vármegyének folyósított kölcsönt a kincstárból.³² December 17-én Végh hadbiztos már azt jelenthette a nádornak, hogy Nógrád a kincstárból megkapta a szükséges előleget (40 ezer forint) az oroszok ellátására jóvátétel ellenében és újabb élelmiszerlerakatok létesítésére.³³

²⁸ Nádor napló. 1805. december 23. JNII, II. k. 411–412.

²⁹ Nádor napló. 1805. december 21. JNII, II. k. 407.

³⁰ Nádor napló. 1805. december 23. JNII, II. k. 412.

³¹ Ld. erről a nádor levelét I. Ferencnek. Buda, 1805. december 25. JNII, II. k. 261–262.

³² Nádor napló. 1805. december 25. JNII, II. k. 412–415.

³³ Nádor napló. 1805. december 20. JNII, II. k. 405. Ennek az összegnek a birtokában Nógrád vármegye képes volt az orosz csapatok ellátását finanszírozni. Kutuzov december 27-én a megyei előjárókhöz írott „nagyon hízogó és dicsérő hangvételű” levélben köszönte meg, hogy „az orosz hadsereg Nógrád megyében kiváló ellátásban részesült, különösen a tisztai stábot gazdagon

²⁵ Nádor napló. 1805. december 17. JNII, II. k. 398.

²⁶ Nádor napló. 1805. december 20. JNII, II. k. 405.

²⁷ MNL OL, N 25 (Militär-Kanzlei), II. 1805. Fasc. 3. P. 81. No. 609., 611.

A vármegyéek más panaszokkal is „ostromolták” a nádort. Zemplén vármegye továbbra is útvonal megváltoztatásáért folyamodott. Panasz érkezett a nádorhoz Gömör vármegye alispánjától is, hogy az orosz csapatok a sereget kísérő osztrák tisztekkel egyetértésben eltértek a kijelölt útvonaltól, és a sereget Edelényen (Borsod vármegye) át irányították. A nádor ezt önkényes eljárásnak minősítette, de remélte, hogy az alispán a helyi viszonyok ismeretében olyan megoldást talál majd, amellyel a felmerülő akadályokat elháríthatják. Amennyiben pedig az intézkedések hiányoznának, az alispán fogja azokért a felelősséget viselni. Sáros vármegye arra kérte Hallert, hogy a rossz utak miatt az orosz gyalogság Grabon át vonuljon ki Galíciába. Ezért a vármegye számára is könnyebb lehetne, a gyalogság Alsó-Komarócon (Zemplén vármegye) át vonulna, a lovasság pedig szintén Zemplén vármegyén keresztül Virava (Zemplén vármegye) felé. Ezeket a kívánt változtatásokat a nádor nem engedélyezte: senki sem térhetett el a kijelölt útvonaltól.³⁴

József főherceg december utolsó hetében a hozzá beérkezett jelentések ismeretében az összes nehézségek ellenére egyre bizakodóbb volt az orosz sereg minél előbbi kivonulását illetően. A királyhoz intézett levelében, amelyben összegezte az átvonulásáról és ellátásáról szóló híreket, úgy látta, hogy az oroszok legkésőbb 1806. január 14-ig vagy 15-ig befejezik az átvonulást, és átlépik a határt. Dicsérte Kutuzovot, hogy határozott intézkedéseinek köszönhetően megszűntek a jelentősebb kihágások, és csak kevés atrocitásra került sor; nem is beszélve arról, hogy az átvonulást Kassától a galíciai határig pihenőnapok nélkül akarta végrehajtani. Kiemelte, hogy az oroszok gyors vonulásában fontos szerepe van Haller főbiztosnak is, aki Kassán tartózkodik, és értesíti a földesurakat az oroszok érkezéséről és ismerteti Kutuzov kívánságait.³⁵

Kassán, ahová a francia csapatok elől az osztrák főhercegeket és főhercegnőket, valamint családjaikat menekítették, egy korabeli tudósítás szerint „már egy jó ideje igen népes és élénk” élet folyt. Megfordult a városban több orosz tiszt társaságában maga Kutuzov is, aki néhány napot tartózkodott ott. Az orosz tiszteket a helyi lakosok barátságukkal tüntették ki és dicsérték őket lekötelező udvariasságukért.³⁶

Kutuzovnak az erőltetett menetről szóló parancsa azzal az eredménnyel járt, hogy az orosz gyalogos hadoszlopok, ahogy maga a nádor is remélte, január 12-ére elérték a magyar-galíciai határt.³⁷ Sáros vármegye egyik levelében már erről tudósított, azaz: az orosz sereg (40 ezer fős gyalogság és 8 ezer lovas) utolsó hadoszlopa elérte a határt és Galícia felé mentel. A tudósító ehhez még hozzáfűzte: a sereg kinézete és

fegyelmezettsége példás, és az egész átvonulás során egyetlen kihágást sem követtek el.³⁸

Az orosz csapatok átvonulása és ellátása jelentős anyagi erőfeszítéseket követelt meg az országtól, illetve lakosságától. Az orosz uralkodó kezdettől fogva felajánlotta a jóvátételt mind a terményekért, állatokért, szekerekért, előfogatokért, mind pedig a katonák által okozott károkért. Ez utóbbiak közül a kisebbeket az orosz katonai vezérkari tisztek, de különösen Kutuzov többször is saját erszényéből fizette ki. A sereg nevében Csaplic vezérőrnagy javaslatot nyújtott be a Magyarországon kapott természetbeni járandóságok és szolgáltatások pénzügyi jóvátételéről. Ezt a nádor előterjesztette a királynak. Az oroszok bevonulásakor lefolytatott tárgyalások alapján a király a sereg ellátását azzal a feltétellel fogadta el, hogy arról rendes elszámolást tegyenek és a kárpótlást vagy jóvátételt ennek alapján számítsák ki. Ezzel az elszámolással Teschenben már Jurij Vlagyimirovics Dolgorukij herceg vezetésével foglalkoznak, aki ott Zichy Károly gróffal, az Udvari Kamara elnökével formális tárgyalásokba kívánt bocsátkozni. A király ezt engedélyezte Zichynek, akinek arról kellett döntést hoznia, vajon a kárpótlást pénzben vagy terményekben fogják-e megtenni. Kutuzov a cári udvartól viszont azt az utasítást kapta, hogy az átvonulás során elfogadott terményekbeni és egyéb szolgáltatásokat azonnal készpénzben fizessék ki, a törlesztés összegét pedig az orosz seregnek országba történt belépésétől a kilépésig kell számolni. A király egyúttal úgy döntött, hogy a naturáliákért számlák és nyugták ellenében fizessenek, mégpedig úgy, ahogy az oroszokkal Holicsban (Nyitra vármegye) megállapodtak, és ezeket a számlákat minél előbb küldjék Budára. A kihágásokról, amennyiben azok jóvátételéről Kutuzov nem intézkedett, Zichyt azonnal informálni kellett, hogy ennek tudatában kezdje meg a tárgyalásokat Dolgorukijjal.³⁹

A tárgyalások ugyan megkezdődtek a jóvátétel ügyében, és a számlákat s nyugtákat is rendre összegyűjtötték, majd ezeket megküldték a helytartótanácsnak,⁴⁰ de az első kifizetésekre 1811-ben került csak sor, mivel Oroszország aktívan részt vett a következő napóleoni háborúknak. A megállapodások ellenére a jóvátétel kérdését csupán 1824-ben tudták lezárni, amikor is a cári udvar a kárpótlás ügyében benyújtott utolsó követelést is kiegyenlítette.

megvendégték és a sereget mindenütt a megyében kitüntetett udvariassággal fogadták”. Ld. ezt: *Pressburger Zeitung*, 43. (1806. január 28.) No. 7. 61.

³⁴ Uo.

³⁵ Nádor napló. 1805. december 26. JNII, II. k. 415. I. Ferenc válaszában dicsérte a nádor bölcs és előrelátó tervét az orosz sereg kettéosztásáról és az új útvonal kijelöléséről. (Ld. ezt: Nádor napló, 1805. december 30. JNII, II. k. 423–424.)

³⁶ *Pressburger Zeitung*, 43. (1806. január 24.) No. 6. 57.

³⁷ Nádor napló. 1805. december 29. JNII, II. k. 422.

³⁸ *Pressburger Zeitung*, 43. (1806. január 24.) No. 6. 57.

³⁹ Nádor napló. 1805. december 30. JNII, II. k. 424.

⁴⁰ Ld. ezeket: MNL OL, Helytartótanácsi levéltár, Directoratus Commissariatus Provincialis (C 122), 5. és 6. csomó.

V. MOLNÁR LÁSZLÓ

Az orosz tudományos élet recepciója két hazai folyóiratunkban
(A „Magyar Könyv-ház” és a „Sokféle” korabeli híryanaga)

Jelen tanulmányunkban arra vállalkozunk, hogy bemutassuk, mit tudhatott a Molnár János (1757–1818) és Sándor István (1750–1815) által szerkesztett két magyar nyelvű folyóirat olvasója az akkor szomszédos Orosz Birodalom számottevő tudományos teljesítményeiről, az ottani akadémiákon és egyetemeken dolgozó szakemberek publikációiról, amelyek Magyarországon is figyelmet érdemelhettek. A sajtó ugyanis pontos tükrökre a társadalmi tudat mindenkori állapotának, tanúja és formálója a politikai közgondolkodásnak, közvetítője a különféle ideológiáknak, továbbadója a felhalmozódott művelődési anyagnak, alakítója és fontos része a nemzet irodalom- és művelődéstörténetének, hiteles kifejezője egy adott időszakban annak, mit tudott és hogyan vélekedett saját magáról, a környező államokról, a nagyvilág eseményeiről a korszak társadalmá.

A Habsburg Monarchia „elidegeníthetetlen” részét képező Magyarországon a 18. század elejétől történtek kísérletek arra, hogy rendszeresen megjelenő hírlapok tájékoztassák az érdeklődő olvasókat, de magyar nyelvű sajtótermék kiadására csak 1780-tól került sor. Közismert, hogy a nyomtatott újságokat Európa-szerte a felemelkedő polgárság gazdasági és politikai törekvései hívták életre. A 18. század második felében Magyarországon ez a réteg még meglehetősen gyenge volt, mivel a Habsburg-gazdaságpolitika viszonylag mérsékelten támogatta a hazai polgárság fejlődését. Ezzel magyarázható, hogy magyar nyelvű újság kiadására csak Mária Terézia uralkodásának végén és főként II. József trónra lépését követően lett igény a hazai nemesség és értelmiség körében.¹ A „kalapos király” és öccse, II. Lipót liberális sajtópolitikájára jellemző, hogy a fenti időszakban a már említett magyar nyelvű hírlapokon kívül latinul, szlovákul, szerbül, szlovénül – és természetesen németül is – jelenhettek meg újságok és folyóiratok.

Az 1780-as évek elejétől kiadott hazai folyóiratok szerkesztői között megkülönböztetett figyelmet érdemel a paraszti származású, Jénában tanult, radikális gondolkodású, jozefinista elkötelezettségű, antiklerikális nézeteket valló Molnár

János, aki pesti evangélikus lelkészként dolgozott. Élesen bírálta a nemességnek mint társadalmi csoportnak az önzését, több írásában fellépett a robotszolglátás ellen, politikai nézeteit a „Politisch-kirchliches Manch-Hermaeon” (1790) című röpiratában fogalmazta meg. Mivel világosan látta, hogy a 18. század végén az országban még nem alakult ki erős polgárság, ezért a felvilágosult abszolutista politikától várta a jobbagység helyzetének javítását. Írásaiban határozottan fellépett a nemesi „kiskirályok” ellen, uralmukat pedig „szittyá féktelenség”-nek nevezte. Meggyőződéssel vallotta, hogy a hazai protestánsok többnyire királyhűek, és – minden kétséget kizáróan – jó hazafiak. Felvilágosult és progresszív nézeteinek talán egyetlen gyenge pontja abban volt, hogy a német nyelv kötelező bevezetésére is talált mentséget, mivel ezt az országban sokan beszélik és alkalmas a tudományos igényű gondolatok kifejtésére.²

Molnár János sajtótörténeti érdemei közé tartozik, hogy 1783-ban elindította a „Magyar Könyv-ház” című folyóiratot, amely – többek között – finnugor nyelvrokonságunk iránti elkötelezettségét mutatja. Ezt azért érdemes kiemelni, mert amikor megjelent Sajnovics János (1735–1785) „Demonstratio idioma Ungarorum et Lapporum idem esse” című műve – amely világos okfejtésével és meggyőző érveivel helyes irányba vitte előre a finnugor nyelvrokonság bizonyítását –, annak ellenére, hogy a külföldi szakmai körökben nagy feltűnést és elismerést váltott ki, Magyarországon vegyes érzésekkel fogadták. A tudós lapkiadó és szerkesztő ugyanakkor nem csak lapp szavakkal tarkított hexameterekkel üdvözölte Sajnovicsot,³ hanem a külföldi szakirodalomnak a kérdést érintő műveit is igyekezett megismertetni a hazai közvéleménnyel. A Molnár János által kiadott időszakos kiadvány azért is méltó az utókor figyelmére, mert a finnugor népek történetével, néprajzával, népzenejével foglalkozó külföldi szerzők, köztük számos oroszországi tudós írását is részletesen

¹ A magyar sajtó története. I. (Szerk. Kókay György.) Bp., 1979. 39–68; Uő.: A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei, 1780–1795. Bp., 1970; *Debreczeni Attila*: Tudós hazafiak és érzékeny emberek (Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában). Bp., 2009. 29–34., 175–428.

² *Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp., 1980. 354., 401.

³ *Magyar Könyv-ház*, 3 (1783), 648–652. *Sajnovics János* „Demonstratio idioma Ungarorum et Lapporum idem esse” című művének magyar nyelvű kiadása: *Sajnovics János* bizonyítása: a magyar és a lapp nyelv azonos. A nagyszombati kiadást latinból magyarra fordította: *Constantinovitsné Vladár Zsuzsa*. (Szerk. Szij Enikő.) Bp., 1994.

ismertette. Folyóirata alapján fogalmat alkothatunk arról, mit tudhatott a korabeli orosz tudományos életről az érdeklődő magyar olvasó. Ebből a szempontból külön figyelmet érdemel Molnár János kiadványának 1783-ban megjelent első négy száma, amelyekben korábban készített jegyzeteit, recenzióit és kivonatait tette közzé.

Az általa ismertett művek kiválogatásában elsősorban nyelvészeti érdeklődése vezette. Főként a magyarok eredetének, őshazájának és nyelvrokonságának kérdései irányították figyelmét az Oroszországban dolgozó, többnyire német tudósok azon könyveire, amelyekben az említett problematika megoldásához remélt adatokat találni. Ezért olvasta el Georg Wilhelm Steller (1709–1746) természettudós és orvos 1734-es, valamint 1737–1739-es kamcsatkai utazásáról szóló leírását,⁴ amelyről alapos ismertetést jelentetett meg. A recenzius különösen az itilmen nép életmódját bemutató leírást idézte hosszabban, és ehhez 211 szavas magyar–kamcsatkai szójegyzéket is fűzött.⁵ Samuel Gottlieb Gmelin (1745–1774), német botanikus észak-perzsi utazásáról írt könyvében⁶ is – érthető módon – a magyar őstörténet fontos színhelyeinek (köztük a Volga-mentének, illetve Asztrahán és Baku vidékének) leírása ragadta meg Molnár János figyelmét.⁷ Peter Simon Pallas (1741–1811) híres, „Reise durch verschiedene Provinzen des Russischen Reichs” című művét szintén olvasta a tudós lelkész, és a kiadvány mindhárom kötetéről részletes kivonatot közölt, gondosan ügyelve a magyarokra vonatkozó adatok kiemelésére. Könyvismertetőjének különös nyelvtörténeti értéket kölcsönöz az a mordvin és osztyák szójegyzék, amelyet Pallas munkájából idéz.⁸

A magyar evangélikus lelkész nagy tisztelője és kiváló ismerője volt az 1761–1769 között Oroszországban élt August Ludwig von Schlözer (1735–1809) német történésznek és statisztikusnak, aki már 1765-ben a Pétervári Tudományos Akadémia tagja lett, majd hazatérte után a göttingai egyetem professzoraként dolgozott.⁹ A magyar jozefinista gondolkodóra főként Schlözer „Probe russischer Annalen” című forrásértékű munkája tett maradandó hatást. Ennek recenzálásakor ismertette a 11-12. század fordulóján élt orosz évkönyvíró,

Nyesztor életét és tevékenységét, krónikájának¹⁰sorsát – ezzel kapcsolatban V. N. Tatyiscsev (1686–1750) és Gerhard Friedrich Müllerre (1705–1783) is hivatkozott –, majd Schlözer alapján felidézte a magyar olvasóknak az orosz föld őslakosságának kérdését és felsorolta az ott élt 11 finnugor népet.¹¹ Molnár János tájékoztatta az olvasókat Johann Eberhard Fischer (1697–1771) pétervári professzor (az akadémiai gimnázium direktora, a klasszikus nyelvek kiváló ismerője) készülő szótáráról, amely negyven nyelv – köztük a finn és a magyar – szókincsét kívánta összegyűjteni.¹² A rendkívül művelt recenzius arról is tudott, hogy Fischer kéziratban maradt szótárának egy részét (hanti és manyi anyagát) Schlözer az „Allgemeine Nordische Geschichte” (Általános északi történelem) című összefoglaló művében 1771-ben kiadta.¹³ A magyar olvasók 1783-ban arról is értesülhettek, hogy napvilágot látott G. F. Müller hatalmas anyaggyűjtése két kötetben, „Sibirische Geschichte” (1768) címmel.¹⁴ A „Magyar Könyv-ház” 8. számában, 1796-ban Molnár János rövid cikket közölt Szent Metód kultúrtörténeti jelentőségéről, és ugyanebben az írásában ismét említett tett az orosz őskronika összeállítójáról, Nyesztorról is.¹⁵

A magyar lelkész jól ismerte Ivan Ivanovics Lepjohin (1740–1802) természettudós és utazó, a II. Katalin által alapított Orosz Akadémia (Rosszjizskaja Akagyemija) 1783–1802 közötti titkárának tevékenységét is. Ezt bizonyítja a jeles tudós dél-oroszországi útkönyvének¹⁶ ismertetése, amelyben a recenzius beszámolt Lepjohin művének tudományos novumairól, a cári birodalom földrajzáról és néprajzáról írt kiadvány forrásértékéről. A könyvismertetés szerzőjének figyelmét elsősorban a mordvin, csuvas és tatár népre vonatkozó adatok keltették fel, s ezzel magyarázható, hogy írásában Magyarországon először közölt mordvin nyelvű szöveget (a Naphoz szóló imádságot).¹⁷ Az evangélikus tudós alaposan áttanulmányozta Lepjohin művét, abban a reményben, hogy a Volga menti népek szókincsében magyar szavakat talál.

A recenzált könyvek túlnyomó részét Molnár János az 1635-ben Nagyszombatban alapított, 1777-ben Budára, majd 1784-ben Pestre költöztetett egyetem nagy hírű könyvtárában olvasta el. Itt bukkant rá a II. Katalin közreműködésével összeállított szótár, a „Linguarum totius orbis vocabularia comparativa” első kötetére is, amely Peter Simon Pallas gondozásában 1786-ban Péterváron látott napvilágot. Erről

⁴ G. W. Steller: Beschreibung von dem Lande Kamtschatka. Frankfurt, 1774. (Reprint: 2009)

⁵ Magyar Könyv-ház, 2 (1783), 69–87.

⁶ S. G. Gmelin: Reise durch das nordliche Persien in den Jahren 1770, 1771, 1772. St. Petersburg, 1774.

⁷ Magyar Könyv-ház, 2 (1783), 140–155.

⁸ Uo. 2 (1783), 85–95.

⁹ A. L. Schlözer életére és tevékenységére vonatkozóan: August Ludwig von Schlözer und Russland. (Red.: Eduard Winter.) Berlin, 1962. 107–246; H. Neubauer: August Ludwig Schlözer (1735–1809) und die Geschichte Osteuropas. In: Jahrbuch für Geschichte Osteuropas. Band 18. Berlin, 1970. 205–230; Julius Farkas: Schlözer und die finnisch-ugrische Geschichte. In: Sprach- und Volkskunde. Ural-Alttaistische Jahrbücher (Wiesbaden), 1952. 1–22; H. Balázs Éva: A. L. Schlözer und seine ungarischen Anhänger. In: Formen der europäischen Aufklärung. (Red.: F. Jánosi-Engel, G. Klingenstein, H. Lutz.) Wien, 1976. 251–269; Poór János: August Ludwig Schlözer und seine ungarländische Korrespondenz. In: Brief und Briefwechsel in Mittel- und Osteuropa im 18. und 19. Jahrhundert. (Red.: Alexandru Duțu, Edgar Hösch, Norbert Oellers.) Essen, 1989. 189–202.

¹⁰ Nyesztor művének legújabb kiadása: Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája. (Ford.: Ferincz István.) Bp., 2015.

¹¹ Magyar Könyv-ház, 2 (1783), 7–18.

¹² Uo. 3 (1783), 505.

¹³ Zsirai Miklós: A modern nyelvtudomány magyar úttörői. I. kötet. Bp., 1952. 17.

¹⁴ Magyar Könyv-ház, 3 (1783), 505–509. Itt említjük meg, hogy G. F. Müller művét oroszul legutóbb 1999-ben, Moszkvában adták ki „Isztorija Szibiri” címmel.

¹⁵ Molnár János a Szent Metódról publikált szócikket a „Némely nevezetes emberekről” című írásában közölte: Magyar Könyv-ház, 8 (1796), 119–121.

¹⁶ I. I. Lepjohin: Dnyevnije zapiszki putyesesztvij po raznim provincijam Rosszjizskovo goszudarsztva. T. 1–4. Szankt-Petyerburg, 1771–1775. Molnár a H. Hase-féle német fordítást ismerte, amely 1774-ben Altenburgban került kiadásra.

¹⁷ Magyar Könyv-ház, 3 (1783), 132–147.

a munkáról, amely az összes 18. századi többnyelvű szótár közül a leggazdagabb finnugor anyagot tartalmazta, a recensens 1793-ban írt nyelvészeti közleményében számolt be a magyar olvasóknak.¹⁸ A tudós lelkész 1804-ben, a nyelvész Gyarmathi Sámuel (1751–1830)¹⁹ „Affinitas” című művének ismertetésekor ismét említést tett az orosz összehasonlító szótárról, arra utalva, hogy a magyar tudós számos példát hoz „abból a dicsőséges, új, orosz betűkkel írt és Szent-Pétervárott nyomtatott könyvből.”²⁰

A „Magyar Könyv-ház” hasábjain Molnár János 1783-ban részletesen beszámolt a Pétervári Tudományos Akadémia szervezetéről és működéséről is.²¹ Ezzel az írásával az volt a célja, hogy felhívja a figyelmet a magyar tudóstársaság létrehozásának fontosságára, és hogy támogassa azokat az elképzeléseket, amelyek már hosszabb ideje egy ilyen jellegű intézmény felállítására irányultak.²² A tudós lelkész cikkének forrásai a „Commentarii Academiae Scientiarum Imperialis Petropolitanae” és a „Novi Commentarii” című pétervári akadémiai kiadványok voltak, amelyek 1728-tól, illetve 1750-től jelentek meg. Molnár János, aki rendszeresen figyelemmel kísérte e tudományos folyóiratok közleményeit, terjedelmes recenzíójában ismertette a Nagy Péter által 1725-ben felállított akadémia történetét, a külföldről meghívott híres tudósok (köztük Daniel Bernoulli, Leonhard Euler, Johann Caspar Taubert, Jacob Stählin, Tobias Lowitz, Ulrich Theodor Aepinus, Johann Gottlieb Georgi, Johann Georg Gmelin, Georg Wolfgang Krafft, Gerhard Friedrich Müller, Anton Friedrich Büsching és mások) névsorát, az intézmény célkitűzéseit, szervezeti felépítését és szabályzatát.²³ A cikk írója felsorolta az akadémia osztályait, a tagság tudományos fokozatait, sőt még a tudósok jövedelmét is, hogy az olvasók

¹⁸ Molnár János: Név-egyeztetés. *Magyar Könyv-ház*, 5 (1793), 150.

¹⁹ A nemesi származású, kolozsvári születésű Gyarmathi Sámuel a bécsi egyetem orvosi karán tanult. Később Schlözer (aki már 1771-ben állást foglalt a magyar–finnugor nyelvrokonság mellett) hatására és sürgetésére írta meg – Sajnovics János elméletének folytatójaként – „Affinitas linguae Hungaricae cum Linguis Finnicae originis Grammaticae demonstrata” (1799) című kitűnő könyvét, amelyben azt hangsúlyozta, hogy a nyelvek rokonságának fő bizonyítékát nem a szavak, hanem a toldalékok, ragok és képzők közös eredetében kell keresni. Az összevető hasonlítást kiterjesztette a többi finnugor nyelvre is, helyesen ismerte fel, hogy ezek közül a magyarhoz a manysi és a hanti nyelv áll a legközelebb. Azt is kimutatta, hogy a török–magyar szövegyezések a hosszas történelmi érintkezésből származó utólagos átvételek és nem az állítólagos nyelvrokonság bizonyítékai. Gyarmathi munkásságának jelentőségéről: M. Nagy Ottó: Gyarmathi Sámuel élete és munkássága. Kolozsvár, 1944. (Legújabb kiadása: Bp., 2010.); Bárczy Géza: A magyar nyelvtörténeti kutatások történetének vázlatja. In: A magyar nyelv története. (Szerk. Benkő Loránd.) Bp., 1967. 581–592; Gulya János: Gyarmathi Sámuel. Bp., 1978.

²⁰ *Magyar Könyv-ház*, 21 (1804), 78–103.

²¹ Uo., 2 (1783), 63–67.

²² Bél Mátyás 1735-ben készített részletes tervezetet a magyarországi tudományos akadémia létrehozására. Bessenyei György, a hazai felvilágosodás egyik legkiválóbb alakja, az 1778-ban megjelent *Magyarság* és az 1779-ben írt *Holmi* című röpirataiban javasolta az akadémia mihamarabbi felállítását. A 18. század második felében rajtuk kívül még Kollár Ádám, Hell Miksa és Révai Miklós készített hasonló jellegű tervezeteket.

²³ A külföldi, főként német tudósok oroszországi tevékenységéről: V. Molnár László: Német tudósok a pétervári akadémian (1725–1800). *Valóság*, 43 (2000) 10. sz., 59–65.

reális képet kapjanak az orosz tudomány bőkezű támogatásáról. A pesti lelkész ebben a közleményében többször is említést tett a korabeli pétervári akadémian használt nyelvek kérdéséről. Ezzel kapcsolatban felidézte azt a hivatalos rendelkezést, amely szerint „minden deákul (latinul) vagy orosz nyelven írassék, továbbá az évenkénti közgyűlésen felolvasásra kerülő két beszéd (oráció) közül az egyik latinul, a másik oroszul hangozzék el, de a deák is előbb oroszra fordíttassék és nyomattassék ki.”²⁴ Az akadémia égisze alatt működő egyetem tevékenységét ismertetve beszámolt arról, hogy ott minden *preceptor* oroszul és valamennyi professzor latinul köteles az előadását megtartani, azaz németül vagy franciául senki sem oktathatja az adott *diszciplínát*. A szerző cikkét az akadémiai intézmények, köztük a csillagvizsgáló, a botanikus kert és a nyomda tevékenységének felvázolásával fejezte be.

A „Neues St. Peterburgisches Journal” 1781-es évfolyamának első és második számát ismertetve²⁵ Molnár János pontos tájékoztatást adott az 1765-ben, orosz arisztokraták és külföldi akadémikusok (köztük Grigorij és Vlagyimir Orlov, Roman Voroncov, Alekszandr Vjazemszkij, Grigorij Tyeplov, Leonhard Euler, Jacob Stählin, Johann Caspar Taubert és mások) által alapított Szabad Gazdasági Társaság (Volnoje ekonomicseszkoje obszcsesztvo)²⁶ pályázatairól és tevékenységéről, megemlítve, hogy „ma már hetvenre szaporodott tagságának száma.”²⁷

A „Magyar Könyv-ház” hasábjain 1793-tól a „Némely nevezetes emberekről” című rovatban az evangélikus lelkész több, lexikonszerű cikket közölt „Oroszországiak”, „Orosz birodalmiak” vagy „Péterváriak” címmel a cári család és az udvar életéről, a bel- és külföldi könyvek cenzúrájának megszigorításáról I. Pál trónra lépése (1796) után,²⁸ majd 1804-ben „Törvény- és tudományújítás az Orosz Birodalomban” címmel I. Sándor (1801–1825) jogi és kulturális reformjairól, köztük az új egyetemek felállításáról és az alsófokú népoktatásról. Ezenkívül beszámolt a Pétervári Tudományos Akadémia 1803. december 23-ai üléséről is, amelyen A. Sz. Sztroganov gróf beszédet mondott és érdemrendeket osztott ki, valamint arról, hogy „tízezer rubelt irányoztak elő azok jutalmazására, akik neves oroszok lefestésében vagy kifaragásában kitűnnek.”²⁹

1793-ban a kiváló publicista egyik írásában említést tett az 1762-ben Oroszországba került magyar származású orvosról, a moszkvai egyetem professzoráról, Keresztúri Ferencről (1738–1811). Vele kapcsolatban olvashatjuk: „Moszkva városának Belogradi részében vagyon tudományok mindensége. Azoknak művelői közt olvasok ily nevet: operator et prosector Kereszturi” (Keresztúri Ferenc sebész és kórboncnok).

Molnár János írásai tehát arról tanúskodnak, hogy szerzőjük nagy szorgalommal és példás alaposággal gyűjtötte az orosz tudományos életre vonatkozó híreket, és azokat – ha

²⁴ *Magyar Könyv-ház*, 2 (1783), 69.

²⁵ Uo., 4 (1783), 7–17.

²⁶ A Társaság tevékenységének összefoglaló története: V. V. Oreskin: Volnoje ekonomicseszkoje obszcsesztvo v Rosszii (1765–1917). Moszkva, 1963.

²⁷ *Magyar Könyv-ház*, 2 (1783), 12–13.

²⁸ Uo., 10 (1798), 125–128.

²⁹ Uo., 21 (1804), 208.

némi késéssel is – sorra eljuttatta a magyar olvasókhöz. Természetesen illúzió és naivitás lenne azt gondolni, hogy ezek az információk tíz- és százazrekhez jutottak el, mivel a folyóirat olvasóinak száma mindössze néhány százra tehető. Ez pedig a 9,5 milliós Magyarország népességéhez viszonyítva elenyésző kisebbségnek tűnik.

A 18. század utolsó évtizedének magyar nyelvű folyóiratai közül kiemelt helyen kell emlitenünk a kezdetben Győrben, majd Bécsben megjelent „Sokféle” című irodalmi kiadványt. Az 1791-ben indult folyóirat kiadója és szerkesztője Sándor István volt, akit a magyar művelődéstörténet műfordítóként, irodalmárként, nyelvészként, *lexikográfusként* és az első hazai *bibliográfusként* tart számon, s maga korában az egyik legolvasottabb és legsokoldalúbb tudósnak számított.³⁰ A jeles *polihisztor* 1750. augusztus 11-én jómódú, katolikus felekezeti nemesi családban született a Nyitra megyei Lukán. Az elemi ismeretekre házitanítója oktatta, ezután a nyitrai piaristákhoz, majd a nagyszombati jezsuitákhoz járt gimnáziumba. Egyetemi stúdiumait Nagyszombatban folytatta, ahol főként Faludi Ferenc erkölcsnemesítő művei hatottak rá. 1774-ben vette át családi örökségét, gazdálkodni kezdett, és néhány év múlva kastélyukat is felújította. Irodalmi szárnypróbálgatása kezdetben nem volt sikeres, mivel Christian Fürchtegott Gellert (1715–1769) művének fordítását, amely „G. nevezetű svédi grófnő rendes történeti” címmel látott napvilágot, Besenyei György élesen bírálta az általa kiadott „Holmi” 1779-es évfolyamában.³¹ Nagyobb elismerést hozott számára Gottlieb Wilhelm Rabener (1714–1771) szatírának fordítása³² és Jelki András kalandjainak megírása.³³

Sándor István fenti sikereiben fontos szerepe volt a nyelv-tudós és irodalmár Révai Miklósnak (1750–1807), aki stilárisan és grammatikailag javította, valamint sajtó alá rendezte kiadásra váró munkáit. 1782-től kettőjüköt nemcsak ismeretség, hanem szoros barátság kötötte össze, ami abban is megnyilvánult, hogy jelentős összegekkel támogatta Révai tevékenységét és többször meghívta lukai birtokára nyaralni. A világot megismerni akaró Sándor István meghatározó élményei közé tartoztak 1785 és 1791 közötti európai utazásai, amelyeket „Egy külföldön utazó magyarnak jó barátjához küldetett levelei” (1793) címmel örökített meg. A maga korában nagy feltűnést keltett „Magyar Könyvesház”³⁴ című kötete, amelyben határozottan cáfolta Schwartner Márton és Engel János Keresztély azon állítását, miszerint a 16–18. századi Magyarországon ötven író műve sem ismert. Sándor István – első hazai *bibliográfusként*³⁵ – bebizonyította, hogy a 16. században 198, 1601 és 1711-ben 78, 1711 és 1800 között

pedig 2567 szerzőtől jelent meg kiadvány.³⁶ Jelentős elismerést hozott számára az is, amikor Pápai Páriz Ferenc latin–magyar szótárához részletes (15 ezer szóból álló) kiegészítést írt „Toldalék a Magyar–Deák Szókönyvhez” címmel, amelyet 1808-ban, Bécsben adott ki.³⁷

A tudós *polihisztor* nevét az utókor mégis az általa kiadott „Sokféle” című folyóirat kapcsán tartja számon, amelynek első nyolc száma 1791 és 1801 között Győrben, az utolsó négy kötete pedig 1808-ig Bécsben látott napvilágot. Sándor István e kiadványt eredetileg szórakoztató és tanulságos olvasmány-nak, ismerettárnak szánta, amelynek fontos szerepe lehet a nemesség és a jómódú polgárság általános műveltségi szintjének emelésében. A tudós szerkesztő folyóirata meggyőző erővel bizonyítja, hogy Sándor István érdeklődése kiterjedt a nyelvtudományra is, s bár nevét nem emlegetik a hazai finnugor *komparatiztika* legkiválóbb művelői között, mivel nem olyan nagy formátumú kutató, mint Sajnovics vagy Gyarmathi, mégis kétségtelen tudománytörténeti tény, hogy elévülhetetlen érdemeket szerzett a magyar–finnugor nyelvi rokonság hirdetésére és népszerűsítésére terén.³⁸

A finnugor nyelvrokonság meggyőződéses híveként azt tervezte, hogy lakóhelyükön keresi fel az Orosz Birodalom területén élő nyelvrokonainkat. „Egy igazi hazafi óhajátása” című cikkében részletesen felvázolta a távoli utazásra vonatkozó elgondolásait.³⁹ Mint írta, az ilyen feladatra vállalkozó kutatónak bőséges útiköltségre, a Habsburg-uralkodó hozzájárulására, a pétervári hatóságok engedélyére, az orosz nyelv kiváló tudására, az oroszországi tudósok (köztük Gmelin, Pallas és mások) műveinek ismeretére és személyes támogatásra is szüksége lenne. Ezt követően ismertette az útitervet is, amely szerint Bécsből Varsón, Péterváron és Moszkván át jutottak volna el nyelvrokonainkhoz, s az utazás végcéljául Finnországot jelölte meg. E tudományos expedíció gondolatát minden bizonnyal Schlözer híres „Allgemeine Nordische Geschichte” (1771) című műve ébresztette fel benne. Erre utal a jeles német történésztől átvett idézet is: „Hat die ungarische Sprache sogar mit ihren entferntesten Schwestern gleichwohl eine so sichtbare Ähnlichkeit, so ist zu vermuten, dass sie mit ihren näheren Schwestern am Ural und an der Wolga noch näher Übereinkomme: möchte nur einst das Glück einen Sajnovics auch in diese Gegenden führen.”⁴⁰ A cikk írójának óhaja azonban nem valósult meg, mert – mint írta – nem talált olyan útítársra, aki kiváló jellembeli, fizikai és tudományos erényei következtében alkalmas lehetett volna a rendkívüli feladatra. Később, 1808-ban újabb tervet dolgozott ki a finnugor népek felkutatására, de ez a terve sem vált valóra.⁴¹

Sándor István munkáiban gyakran találkozunk a korabeli oroszországi tudomány olyan kiválóságainak nevével, akiknek művei forrásul szolgáltak nyelvrokonaink életére és

³⁰ Sándor István művelődéstörténetünkben elfoglalt helyéről *Kosáry D.*: i. m. 532., 553., 588., 659–660.

³¹ *Éder Zoltán*: Az első magyar nyelvű útikalauzról és szerzőjéről. In: *Sándor István*: Egy külföldön utazó magyarnak jó barátjához küldetett levelei. Bp., 1990. 11–13.

³² *Sándor István*: Rabenernek szatírái, vagyis gúnyoló beszédei; Gellertnek egy vígjátékával egyetemben. Pozsony, 1786.

³³ *Uő.*: Jelki Andrásnak, egy született magyarnak történetei. Győr, 1791.

³⁴ *Sándor I.*: Magyar Könyvesház, avagy a magyar könyveknek kinyomtatások ideje szerént való említésök. Győr, 1803.

³⁵ *Szinyei József*: Az első magyar bibliográfus. Bp., 1901.

³⁶ *Éder Z.*: i. m. 19.

³⁷ *Gáldi László*: A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban. Bp., 1957. 232–250.

³⁸ *Réthei Prikkel Marián*: Sándor István nyelvtudománya. In: *Nyelvészeti Füzetek* 60. sz. Bp., 1909.

³⁹ *Sokféle*, 3 (1795), 108–127.

⁴⁰ *Uo.* 7 (1801), 57.

⁴¹ *Uo.* 10 (1808), 137–138.

a magyarok őstörténetére vonatkozóan. A legtöbbször Peter Simon Pallas könyveire hivatkozott, ezért valószínű, hogy az ő munkásságát ismerte a legjobban.⁴² Gyakori utalásokat találunk nála August Ludwig von Schlözer műveire is, ám az iránta érzett tisztelet nem akadályozta meg az önálló ítéletalkotásban és véleménynyilvánításban, sőt olykor még a szerző tévedéseire is rámutatott. „Schlözer igen csalatkozik – írta a magyar *polihisztor* –, amikor azt állítja, hogy a lapp még minden idegen szótól mentes, pedig nemcsak svéd vagy német, hanem orosz szavakban is bővelkedik.”⁴³ A jeles német tudós „Allgemeine Nordische Geschichte” című könyvét valószínűleg azért használta oly gyakran, mert ebben jelent meg először Johann Eberhard Fischer forrásértékű kézíratos szótárának manysi és hanti anyaga.

A „Sokféle” című folyóirat szerkesztője jól ismerte a volt Linné-tanítvány, Johann Gottlieb Georgi (1729–1802), az akadémia kémia- és földrajzprofesszorának munkáit is, köztük a „Beschreibung aller Nationen des Russischen Reichs” (Leipzig, 1783) című könyvét, amelyre cikkeiben többször is hivatkozott.⁴⁴ Az oroszországi tudósok közül Sándor Istvánnál még gyakran találunk utalásokat a neves Szipéria-kutató, Johann Georg Gmelin (1709–1755) professzor,⁴⁵ valamint unokaöccse, a Kaukázus, a Kaszpi-tenger és Perzsia egyes vidékeit beutazó Samuel Gottlieb Gmelin (1745–1774) munkáira,⁴⁶ illetve Ivan Ivanovics Lepjohin és Pjotr Ivanovics Ricskov útleírásaira.⁴⁷

Az említett munkákat Sándor István kritikával olvasta és használta, s ezek állításaival, adataival kapcsolatban több alkalommal a tévedésekre is rámutatott. A már idézett tanulmányában, amelyben oroszországi utazásának tervét fejtette ki, találóan hívta fel a figyelmet arra, hogy az addigi kutatók (például Pallas és más német, orosz, svéd, dán útleírók) nem jegyezték le teljes pontossággal a nyelvrokaink között gyűjtött néprajzi és nyelvészeti anyagot.⁴⁸ Egy későbbi cikkében pedig azt említette, hogy „Schlözer mások írásaiból merítette finnugor szóanyagát,”⁴⁹ ezért rendkívül fontosnak tartotta, hogy magyar tudós keresse fel nyelvrokainkat. Pjotr Ricskov azon állítását, hogy „hajdan szlávul beszéltek a magyarok, és csak mostani hazájukban váltottak nyelvet”, szintén visszaütötte a magyar polihisztor, és a „nyelvcsere” gondolatával szemben az alábbi érvt szegelte: „A nyelv

változik, fejlődik, de egész nép senki kedvéért sem vesz fel idegen, más nyelvet.”⁵⁰

A győri folyóirat-kiadó és szerkesztő helytálló nyelvi fejtegetései – bármilyen furcsának tűnhet is ez annak a szemében, aki kézbe veszi a „Sokféle” kötetét – a maga korában észrevehető hatást nem gyakoroltak sem a nyelvtudomány művelőire, sem az iskolázottabb nemesi és polgári olvasókörökre. Sajnos, ezen írásoknak az őket megillető elismerésben nem volt részük, mivel a magyar–finnugor nyelvrokonságot tagadó tudósok „elhallgatták”, az átlagolvasó pedig nem volt elég művelt ahhoz, hogy igazi értéküket észrevegye. E folyóirat kötetei azonban így is becses emlékei és számtaló dokumentumai a hazai tudománytörténetnek, a korabeli európai tudományos eredmények magyarországi ismeretének és fogadtatásának.

Életének utolsó éveiben Sándor István sokat betegeskedett, mivel depresszióban és vízkórságban szenvedett, ami elviselhetetlenné tette mindennapjait. Ezzel magyarázható, hogy 1815. március 29-én a bécsi Schöne Laterngasse 724. számú házának első emeletén önkézzel vetett véget életének. Nemes lelkű és nagyvonalú gondolkodására jellemző, hogy végrendeletében tízezer aranyforintot, teljes könyvtárlományát, vagyont érő numizmatikai gyűjteményét, festményeit és rézkarcait az újonnan felállítandó magyar tudóstársaság javára hagyta, amelyről az 1827. évi XII. törvénycikk is megemlékezett. Az MTA épületében ma egy emléktábla őrzi szlavnicai és lukai Sándor István tudománypartoló tevékenységét és a nemzeti kultúra iránti elkötelezettségét.

Molnár János és Sándor István fentiekben ismertett folyóiratai meggyőzően bizonyítják, hogy 1780 után – a magyar nyelvű újságok megjelenésével szinte egy időben – a nemzeti kultúrát gazdagító, a nemesi és a jómódú polgári olvasókörök érdeklődését felkeltő, változatos tematikájú kiadványok láttak napvilágot, amelyek nemcsak hazai, hanem külföldi (köztük az orosz tudományos életet is ismertető) híryananyagok voltak. Az utókor embere téved, ha arra gondol, hogy a korabeli sajtótermékek színvonalát kiadjuk felekezeti hovatartozása határozta meg, mivel sokkal inkább a szerkesztők tájékozottsága és műveltsége, amit hitelesen igazol, hogy Molnár János evangélikus, Sándor István pedig katolikus vallású volt. Lényegesen fontosabb ennél az, hogy mindketten egyetemen tanultak, több nyelven beszéltek, *erudíció* és a nemzeti kultúra iránti elkötelezettség motiválta őket lapkiadói tevékenységükben. Folyóirataik nem maradtak el a nyugat-európai hasonló kiadványokétól és méltó előfutárai lettek az 1817-től kiadott, előbb Toldi Ferenc, majd 1832-től Vörösmarty Mihály által szerkesztett Tudományos Gyűjteménynek.

⁴² P. S. Pallas művei közül Sándor István főként az alábbiakra hivatkozott: Sammlung historischer Nachrichten über mongolischen Völkerschaften. St. Petersburg, 1776; Reise in die südlichen Statthalterschaften des Russischen Reichs. Leipzig, 1801; Bemerkungen auf einer Reise in die südlichen Statthalterschaften des Russischen Reichs in den Jahren 1793–1794. St. Petersburg, 1794. E művekre való utalások: *Sokféle*, 3. (1795), 114., 203; 10. (1808), 147; 6. (1799), 185.

⁴³ *Sokféle*, 8 (1801), 142.

⁴⁴ Uo. 8 (1801), 79–80; 11 (1808), 39.

⁴⁵ J. G. Gmelin: Reise durch Siberien von dem Jahre 1733 bis 1743 című négykötetes művére vonatkozó hivatkozások: *Sokféle*, 3 (1795), 110., 118; 6. (1799), 17–19; 10 (1808), 135.

⁴⁶ S. G. Gmelin: Untersuchungen der drei Naturreichen. St.-Petersburg, 1770–1784 című könyvére való utalás: *Sokféle*, 3 (1795), 110.

⁴⁷ *Sokféle*, 3 (1795), 111–112.

⁴⁸ Uo. 3 (1795), 115.

⁴⁹ Uo. 8 (1801), 73.

⁵⁰ Uo. 8 (1801), 139–140.

VÖRÖS BOLDIZSÁR
Elismerés, elutasítás, megőrzés
Reagálások a Magyarországi Tanácsköztársaság propagandájára

Az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság irányítói nagy jelentőséget tulajdonítottak annak, hogy eszméiket eljuttassák a lakosság legkülönbözőbb csoportjaihoz.¹ Az új rendszer egyik legfontosabb újságja, a Magyarországi Szocialista Párt reggeli hivatalos lapja, a Népszava május 1-jei számának A pártpropagandáról című cikkében Rabinovits József azt állította, hogy eddig, a diktatúra időszakáig még a vezetésre hivatott társadalmi csoport, „a magyarországi proletariátus nagyrészehez nem kerültek el a szocializmus tanai. [...] A kapitalista rendet megdöntöttük s az új termelési rendnek új emberei új produktumai lesznek. A lehetőségek ezer útja nyílt meg előttünk. Se anyagi, se erkölcsi akadály nincs immár annak, hogy minden proletárhoz eljuthasson a szocializmus igazsága. Hogy ez sikerüljön, a pártpropagandának intenzívnek, nagyarányúnak és öntudatosnak kell lennie.”² A rendszer fennállásának időszakában pedig csakugyan rendkívül intenzív propagandatevékenységet fejtettek ki a korabeli közvélemény-formálók: ennek során újságokat, röpiratokat, tananyagokat, plakátokat adtak ki, rendezvényeket szerveztek, dalokat terjesztettek, filmeket mutattak be³ – az ezekkel megcélzottak pedig, nyilvánvalóan nem függetlenül a diktatúra egészéhez való viszonyulásuktól, sokféleképpen reagálhattak ezekre.⁴

¹ A tanulmány szerzője a Magyarországi Tanácsköztársaság historiográfiájával Soós István Szekfű Gyula és Mályusz Elemér munkássága kapcsán foglalkozott, ld. *Soós István: Szekfű Gyula és Mályusz Elemér A vörös emigráció című műve.* In: A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében. (Szerk. Ujváry Gábor.) Bp., 2011. (Kodolányi János Főiskola Történeti Műhelyének Kiadványai 2.) 238–250.

² Rabinovits József: A pártpropagandáról. *Népszava*, 47 (1919) 104 (május 1.).

³ A korabeli szövegeket egykorú helyesírással adom közre, a kurzívázások azokban az eredeti kiemeléseknek felelnek meg.

⁴ A diktatúra propagandájáról újabban ld. *Szabó Viktor: A Magyarországi Tanácsköztársaság propagandája.* PhD-értekezés kézirat. Eger, 2016.

⁵ Vö. ehhez pl. Z. *Karvalics László: Nagy Háború és propaganda: a diskurzusfejlődés néhány iránya.* (Szabálytalan historiográfia.) In: *Propaganda – politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban.* (Szerk. Ifj. Bertényi Iván–Boka László–Katona Anikó.) Bp., 2016. 46.; *Hajdu Tibor: A Tanácsköztársaság helye a magyar történelemben. Múltunk*, 39 (1994) 1–2. 16.

Előfordulhatott, hogy egy *propagandaeszköz a közreadói által elvárt hatást váltotta ki annál, akinek szánták* (ha esetleg csak rövid időre is). A Tanácsköztársaság rendszerét elutasító Ritoók Emma emlékirataiban ezt állította, Kónya Sándor „Te! sötétben bujkáló rémhírterjesztő ellenforradalmár *reszkess!*” feliratú, a nézőre mutató katonafigurát ábrázoló, a Közoktatásügyi Népbiztosság Hadsereg Propaganda Ügyosztálya által megjelentetett plakátjáról:⁵ „csakugyan megijedtem tőle: egy katona dühös mozdulattal kifelé mutat, egyenesen az emberre: Te sötétben bujkáló ellenforradalmár! – Egy pillanatig szivdobogást kaptam, – mégis ez jó plakát lehetett – persze hogy az vagyok! Aztán nevetek... és biztosan tudom, hogy egész Budapest így nevet magában befelé, hogy a plakát ujjal mutat rá és mégsem veszik észre – ti buták, hiszen mind, mind azok vagyunk, titkos ellenforradalmárok, azok még a ti embereitek is”.⁶ A visszaemlékezés szerint az első reakciót követő nevetés, az ahhoz kapcsolódó, sajátos hatástulajdonítást (tudniillik, hogy a főváros lakosságának egésze így viselkedik) tartalmazó gondolatmenettel pedig már a szerző nézetrendszerének megfelelően diktatúraellenes összefüggésbe illesztette a plakátot – ami nyilvánvalóan eltért a propagandaeszközt közreadók elvárásaitól.

Előfordulhatott, hogy *egyes propagandaelemek elismerést váltottak ki korabeli szemlélőjükből.* Lowetinszky János József, Pest vármegyének az új rendszerrel szemben számos kritikát megfogalmazó tisztviselője naplójában, egyebek mellett, ezeket írta az 1919. május 1-jei budapesti ünnepségről: „a csepeleiek lovassal nyitották meg a menetet s nagy szerüen voltak ellátva lobogókkal, gyermekeiket vörös díszítésű szekereken hozták, zenekaruk is volt mely nagyszerüen fujta az indulókat. [...] Az operaház izlésesen volt feldiszitve”.⁷

⁵ Ld. A Magyar Tanácsköztársaság plakátjai. (Öá. Gábor Imréné.) Bp., 1969. 40.

⁶ Ld. Évek és emberek. Ritoók Emma visszaemlékezései. II. 1919 márc.–1919 vége. Ld. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár Fond 473. 6. d. Évek és emberek II. rész feliratú pallium, 52. A hagyaték e részének felhasználását jelen munkámhoz Ritoók Emma örökösei engedélyezték, amiért ezúton mondok köszönetet.

⁷ Ld. Lowetinszky János József naplóját: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény B 0910/209/1918–19. B. sz. n. A naplóíró rendszerkritikus megjegyzéseit ld. e kötetben!

Van példa arra is, hogy *egy propagandaalkotás a közösség felé sugárzott üzenetének legalább egy részét megértette a kortárs és azt, ha hozzá kapcsolódó fejtegetések nélkül is, rögzítette*. Így a diktatúrát elutasító Berzeviczy Albert május 1-jei naplófeljegyzésében a fővárosi ünnepség alkalmából átalakított ezredévi emlékműről, amelyet ekkor vörös drapériával vontak be, egy hatalmas vörös obeliszket építettek rá, valamint elhelyezték rajta Marx és két munkás szobrát,⁸ ezt írta: „A millenáris emléket valósággal begubózták, hogy semmi keresztény és magyar jelleg ne maradjon rajta.”⁹ – jól ismerve fel azt, hogy mit tagad az új kompozíció.

Am arra is sor kerülhetett, hogy *egy propagandaeszközt csak felületesen nézzen meg valaki és helytelenül azonosítva az ott látható jelképet, hibás felvetést fogalmazzon meg azzal kapcsolatban*. Az 1919. május 1-jei fővárosi ünnepségre Baross Gábor budapesti szobrát hatalmas vörös oszloppal takarták le, tetejére pedig ötágú vörös csillagot helyeztek el¹⁰ – azonban Lowetinszky április 28-ai naplóbejegyzése szerint „a Baross szobor feletti diadalkapun egy nagy vörös Mogen Dovid éktelekedik, nem tudom honnan vették ezt az ideát”.¹¹ Oszlop helyett diadalkapu említésének oka lehetett az, hogy a megfogalmazáskor a naplóíró befolyásolták nem sokkal korábbi élményei: április 24-énél ugyanis, egyebek mellett, ezt rögzítette: „diadalkapukat emelnek mindenfelé”,¹² de az is, hogy a szobort eltakaró dekoráció vázát diadalkapuénak tartotta. Szintén hibás az ötágú vörös csillag összetévesztése a hatágú Dávid-csillaggal (Magén Dávid)¹³ és így az ahhoz kapcsolódó problémafelvetés is.

Egy korabeli újságcikk arról informál, hogy *egy propagandaeszközt alkotójának formai megoldásai miatt utasítottak el azok, akiknek azt a közvélemény-formálók szánták*. Az Ember 1919. június 12-ei számában Sándor Lajos Nem ilyeneknek akarjuk látni a proletárt című írásában elitélő véleményt fogalmazott meg Pór Bertalan „Feleségeitekért Gyermekitekért Előre” plakátjáról,¹⁴ hibáztatta annak közreadóit és azt állította, hogy annak korántsem sikerült fellekesítenie a propagandával megcélzottakat: „Maradjunk csak meg Biró [Mihály] és mások munkásainál, amelyekhez nem kell magyarázat, hogy mit akarnak, amelytől nem arcfintorítással mennek el azok, akikhöz szólni lennének hivatva, amelyen nem röhög senki! Ha pedig Pór vagy mások nem hiszik, hogy

az emberek röhögnek a plakátjain, ha a propagandacsoport, amely ezektől a plakátoktól nem sajnálja a papírost, a festéket, a ragasztót, azt hiszi, hogy érnek valamit; akkor [...] Elég ha egy félóra megállanak e mesterművek előtt és végighallgatják azok véleményét, akiket modellül vélték fölhasználni, akiknek szánták. És ez a döntő! A többi szempontok: modernizmus, futurizmus, expressionizmus, kubizmus, meg más »izmus«, amely nevek alá gyűjtik örületes fantazmagóriák fületlen gombjaikat – marhaságok. Ők mondják a – proletárok.”¹⁵

Előfordulhatott viszont az is, hogy *egy propagandaeszközt azért bírált korabeli szemlélője, mert primitívnek találta a létrehozója által alkalmazott eljárások miatt*. A május 1-jei budapesti ünnepség alkalmából a dekorációk készítői a Gellért-hegyi vízesésnél, annak alsó részét eltakaró, hatalmas allegorikus képet helyeztek el, „Dolgozatosok és tettek a Paradicsom” felirattal. Az ábrázoláson kalapácsos, frígiai sapkás munkás, egy asszony és gyermekek vonulnak egy idilli táj felé, amelyben egy nagy fa (a Tudás Fája?) alatt szakállas, olvasó figura (Marx?) látható. A kép bal oldalán meztelen férfialak helyezkedik el, kezében lángpallossal. A jobb oldalon pedig egy másik, lángpallossal, meztelen férfialak sújt le a pénzesszákkal menekülő burzsoá figurájára.¹⁶ A képről Lowetinszky így írt május 1-jei naplóbejegyzésében: „egy ostoba mázoló akarta vélünk érthetővé tenni a paradicsomot”.¹⁷

Ugyancsak a tisztviselő naplójában figyelhető meg az a reagálás, hogy *egy propagandaeszközöknek a rendszer közvélemény-formálóiétól nyilvánvalóan eltérő értelmezéseket adott és ezeket gúnyosan a fennálló viszonyok bírálatához használta fel*. A május 1-jei fővárosi ünnepségre készülve a dekorátorok eltakarták Werbőczy István szobrát a Kígyó téren¹⁸ és Baross Gáborét a Keleti pályaudvarnál¹⁹ – a munkálatok kapcsán pedig Lowetinszky ezeket vetette papírra április 24-énél: „a jó öreg Werbőczyt egy állvány mögé bujtatták örülhet az öreg jogász, hogy nem látja ezt a sok jogtalanságot, Baross Gabit detto, a munka vaskezü embere meg örülhet, hogy nem látja ezt a sok dologtalan herét lézengeni.”²⁰ *Ilyen eljárás azt is eredményezhette, hogy a hatalom propagandaeszköze új jelentést kapva egy ekkor terjedő rendszerellenes vicc elemévé vált*. Szintén a budapesti május 1-jei ünnepség alkalmából a diktatúra világszemléletének terjesztői a Köröndön Zrínyi Miklós, Bethlen Gábor, Bocskai István és Pálffy János szobrát hatalmas vörös földgömbökkel takarták le.²¹ Egy visszaemlékezés szerint már 1919. május legelején született élc e dekorációról: „Az elfojtott pesti humor szerint ezek

⁸ Ld. erről: *Vörös Boldizsár*: „A múltat végképp eltörölni”? Történelmi szemlélyiségek a magyarországi szociáldemokrata és kommunista propagandában 1890–1919. Bp., 2004. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 33.) 91–92., XXVI.

⁹ *Berzeviczy Albert*: A bolsevizmus uralma alatt Budapesten. Naplójegyzetek. In: A bolsevizmus Magyarországon. (Szerk. Gratz Gusztáv.) Bp., 1921. 764.

¹⁰ Ld. erről: *Vörös B.*: „A múltat” i. m. 92., XXVII. Az emlékmű átalakításáról ld. A Keleti pályaudvar előtt a Baross-téren. *Vasárnapi Ujság*, 66 (1919) 18 (május 4.) 205.

¹¹ *Lowetinszky J. J.*: i. m. sz. n.

¹² Uo. sz. n.

¹³ Ld. erről pl. Magén Dávid. In: Révai Nagy Lexikona. Az ismeretek enciklopédiája. XIII. k. Lovas–Mons. Bp., 1915. 118.

¹⁴ Ld. A Magyar Tanácsköztársaság plakátjai i. m. 45.

¹⁵ *Sándor Lajos*: Nem ilyeneknek akarjuk látni a proletárt. *Az Ember*, 2 (1919) 32. (június 12.) 17–18.

¹⁶ Ld. erről: *Vörös B.*: „A múltat” i. m. 89., XVII–XVIII.

¹⁷ *Lowetinszky J. J.*: i. m. sz. n.

¹⁸ Ld. *Vörös B.*: „A múltat” i. m. 89., XX., az emlékmű eltakarásáról ld. *Siklós András*: Magyarország 1918 / 1919. Események / képek / dokumentumok. H. n., 1978. 341., a szoborról újabban még: *Ifj. Bertényi Iván*: Állt 37 évet. Werbőczy István budapesti szobra. *Történelmi Szemle*, 56 (2014) 203–230.

¹⁹ Ld. erről e tanulmány 10. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

²⁰ *Lowetinszky J. J.*: i. m. sz. n.

²¹ Ld. ezekről: *Siklós A.*: i. m. 342., 349., 350.; *Vörös B.*: „A múltat” i. m. 91.

a népbiztosok szobrai: vörös hólyagok.”²² A Tanácsköztársaság bukása után nem sokkal megjelent, „kommunista vicc”-eket tartalmazó összeállításban pedig a következő szöveg olvasható: „Május elsején, délután az ünnepségről megy haza Budapest népe. Azt kérdi az egyik burzsoa a másiktól:

– Láttad a Kun Béla meg a Szamuelli szobrát? Micsoda sikerült két szobor volt!

– Nem láttam! Melyik volt az? Hol álltak?

– Hát az a két veres hólyag a Köröndön... feleli a másik, a Köröndön felállított két óriási vörös gömbre célozva.”²³

Van példa arra is, hogy egy kortárs vitába szállt a hatalom propagandaeszközével és az abban közreadott állításokat igyekezett megcáfolni – még ha csak nem a széles nyilvánosságának szánt naplófeljegyzéseiben is. A Szocialista–Kommunista Munkások Magyarországi Pártja reggeli hivatalos lapja, a Népszava 1919. július 31-ei számának Petőfi Sándor című, a költő halálának 70. évfordulója alkalmából megjelent cikke a diktatúra elődjeként állította be a méltatottat, aki „a reménytelenség vaksötét éjszakájában is az Internacionálé csillagát látta”, „az eljövendő világszabadságról énekelt”, továbbá: 1919 nyarán „Magyarországon is a Petőfi-álmotda világszabadság piros zászlója leng”.²⁴ Ezekkel az értékelésekkel szemben fogalmazott meg ellenvéleményeket Révay Mór Jánosné, a Révai Testvérek könyvkiadó megteremtőjének a Tanácsköztársaság rendszerét általában is elutasító felelőse július 31-ei naplóbejegyzésében: „Valósággal blaszfémia-nak tartom, hogy ezek a minden hazafias érzést megtagadó, hazát nem ismerő nemzetközies merik a mi Petőfinket, ezt a lobogó nemzeti érzésű poétát, aki nemcsak költeményeiben hagyta reánk az ő nagy és mély hazafias érzésének gyönyörű dokumentumait, hanem életét és véréét fel is áldozta a harc-téren – hazájáért, ezek merik őt és az ő nagy nevét saját cél-jaikra felhasználni, az ő nimbuszát maguk és vörös hitvallásuk számára kisajátítani!

Ez a cselekedetük is egyike az ő világszalásaiknak, a nai-vak, a tudatlanok félrevezetésének. Mert ők époly jól tudják, mint mi, hogy ha Petőfi meg is énekelte a »világszabadságot«, azért nem volt még lángolóbb lelkű hazafi ónála. Senki iga-zabb, mélyebb érzésű, valódi hazafiaságtól telített költemé-nyeket nem írt, mint ő.

És most, halálának hetvenedik évfordulóját felhasználják arra, hogy ünnepeljék és a magukénak nyilvánítsák. A gyö-nyörű Internacionálé, – a nemzetközi világszalás szekere elé fogják.

²² Hollós József: Egy orvos élete. New York, N. Y., 1944. 206. Ld. még: Révai József: A revolúciótól az evolúcióig (visszaemlékezés 1918/1919-re). 1920/1925. In: A magyar piaristák és a Tanácsköztársaság. (Bev. Szakál Ádám SchP, sajtó alá rend. Koltai András.) Bp., 2013. (Magyarország piarista múltjából 7.) 171.

²³ Aiglon: Viccekben él a szovjet! A legjobb 120 kommunista vicc. Bp., [1919.] 2. Ld. még: A proletárdiktatúra humora. Gyenge a szovjet, urak! *Borsszem Jankó*, 52 (1919) 28 (augusztus 31.) 6., továbbá: *Vörös Boldizsár*: „Az állatkert lakói is összegyűltek, hogy érdekeik képviselőre bizalmat válasszanak”. A Magyarországi Tanácsköztársaság emléke a diktatúra bukása után közzétett viccekben. *Aetas*, 21 (2006) 2–3. 194–195.

²⁴ Petőfi Sándor. *Népszava*, 47 (1919) 181 (július 31.) 5–6.

Szegény Petőfi! Hogy hol nyugszik, hogy hol porladnak csontjai, azt mi nem tudjuk. De ha ő azt tudná, hogy kik sajátítják ki az ő nevét, kik vallják őt magukénak, kik nevezik őt prófétájuknak, – akkor bizonyára még a sírban sem lenne pihenése, még ott sem találna nyugodalmat...”²⁵

Megtörténhetett azonban az is, hogy egy *propagandaeszköz* valaki nyilvánosan megbíráljon, helytelenítve alkotóinak eljárását (még ha esetleg téves információ alapján is). A budapesti Marx laktanyában 1919. június 15-én leplezték le a gondolkodó emléktábláját, amelyen legfelül a „Világ proletárjai egyesüljete!” felszólítás olvasható, alatta Marx portréja látható, amely alatt pedig e feliratok: „MARX LAKTANYA / A győzelmes proletár forradalom emlékére / Budapest 1919 évi márczius hó 21-én”. Legalulra a következő két sor került: „Vagy elpusztulunk mind az utolsó szálíg / Vagy ez a mi hitünk valóságra válik”²⁶ – amelyek Ady Fölszállott a páva című verse „Vagy bolondok vagyunk s elveszünk egy szálíg, / Vagy ez a mi hitünk valóságra válik.” részletének átirása. Ennek megfelelően az emléktáblán nem tüntettek fel szerzőt e soroknál. Viszont amikor a Népszava június 17-ei számában tudósítás jelent meg az emléktábla ünnepélyes leplezéséről, abban az áll, hogy „A tábla alsó végén *Ady-idézet*” van és a cikkíró itt közölte is e két sort.²⁷ Ezt a beszámolót idézve és anélkül, hogy az emléktáblát a Marx laktanyában megnézte volna, a Vágóhíd július 1-jei számának egyik szerzője Marx és Ady című írásában kijelentette: „Ez az Ady-idézet meg van hamisítva. A két sor Ady egyik versében (»*Fel-szállott a páva*«) így hangzik:

»Vagy bolondok vagyunk s elveszünk egy szálíg.

Vagy ez a mi hitünk valóságra válik...«

Értjük az óvatos elméket, akik nem merték kiírni ezt a két sort a rövid eszűekre való tekintettel, dehát meghamisítani még akkor sem szabad egy Ady-verset, ha erre ilyen ok van. Tessék a tábla alá valami mást írni, vagy ha ragaszkodnak Ady-vershez, tessék azt hamisítatlanul odavésetni úgy, ahogy Ady írta. Van az olyan jó forradalmi sor, mint az a másik, amit helyette kiizzadtak.”²⁸

Maradt az utókorra olyan forrás, amelyik megengedi azt a feltételezést, hogy létrehozójának (létrehozóinak?) érdeklődését határozottan felkeltette a Tanácsköztársaság közvéleményformálóinak propagandatevékenysége és annak különféle anyagainak, mozzanatainak nemcsak megőrkítette (megőrkítették?), hanem az ezekről készült képeket gondosan meg is őrizte (őrizték?): amatőr-fotókat egy kis albumban.²⁹ A diktatúra pro-

²⁵ 1918 november 1–1919 augusztus 7. Révay M. Jánosné naplója. [Bp., 1936?] 447–448.

²⁶ Az emléktábláról fénykép: A Marx-laktanyában leplezett emléktábla. Csillag István szobrász műve. *Az Érdekes Ujság*, 7 (1919) 25 (június 26.) 3.

²⁷ Emléktáblaleplezés a Marx-laktanyában. *Népszava*, 47 (1919) 143 (június 17.) 8.

²⁸ Marx és Ady. *Vágóhíd*, 2 (1919) 27 (július 1.) 15.

²⁹ Az album Földvári Zoltán tulajdonában van, aki lehetővé tette számomra annak tanulmányozását. Az összeállításra Katona Anikó hívta fel a figyelmet, vizsgálataimat Albert Ádám segítette: mindhármuknak ezúton mondok köszönetet. Az albumból képeket ld. <https://www.foldvaribooks.com/pages/books/418/photo-album-of-the-1919-may-day-celebration-in-the-hungarian-soviet-republic> (utolsó hozzáférés: 2017. március 1.). Albert Ádám szerint e felvételeket Péchy László mérnök készítette – ám ennél több

pagandájára utal már az album kötésének vörös színe is. Az összeállításban 24 oldalon, oldalanként 2, tehát 48 fénykép kapott helyet. E 48 képből 40: a sorozat 5/6-a a rendszer propagandájának valamelyik jelenségét örökíti meg, vagyis a propaganda tekinthető az album tulajdonképpeni témájának. A 40 képből plakátokat mutat be 22; nem plakát típusú utcai dekorációkat (így, egyebek mellett a május 1-jei budapesti ünnepség alkalmából készített szobrokat) 11; felvonulót, tömeget 10 (3 képen nem plakát típusú utcai dekoráció és tömeg együtt látható). A tárgyválasztások gyakorisága jól mutatja, hogy az összeállítás megalkotójának (megalkotóinak?) érdeklődését leginkább a korabeli plakátok vonzották magukra: a propaganda témájú felvételek több mint fele ezeket ábrázolja. Azt pedig, hogy a látott plakátok közül melyeket találta (találták?) a leginkább figyelemre méltóknak, az jelzi: melyik hány képen látható kulcsfontosságú látványelemként. Így a „Proletár kezét vagy antantkorbácsot?” feliratú plakát³⁰ 4 foton; Biró Mihály „1919 május 1.” plakátja³¹ 3 fényképen (ezek közül kettőn csak ez az alkotás látható jelentősként); a „Te! sötétben bujkáló...” feliratú falragasz³² szintén 3 képen (ezek közül egyen csak ez örökített meg); Uitz Béla „Vörös katonák előre!” feliratú alkotása³³ is 3 foton (de egyiken sem a legjelentősebb képrészletként). Az album ekként, a történetére vonatkozó információk hiányában is jól mutatja, hogy készítője (készítői?) milyen mértékben találta (találták?) érdekesnek és ezért megörökítendőnek a diktatúra propagandáját, illetve annak egyes jelenségeit.

Az eddig ismertetett esetekben egymástól igencsak eltérő viszonyulásokat lehetett megfigyelni – ugyanakkor közös bennük az, hogy a reagáló személyek *nem változtattak* azon a propagandaeszközön, amelyik valamiképpen hatott rájuk. Van példa azonban arra is, hogy *sor került egy fontos propagandaeszköz átalakítására és az így került forgalomba egy közösségben*. Révai József, a budapesti piarista gimnázium tanára beillesztette visszaemlékezésébe a Diák internacionálé szövegét. Ez, szerinte „Rogátsy szerzeménye” volt és a diákok dúdolgatták is 1919 májusában: „Fel, fel! ti rabjai a könyvnek! / Fel, fel te elnyomott diák! / A bliccelés napjai jönnek: / Tanulásnak vége már. / A szekundát végképp eltörölni / Tanulóhad, indulj velünk! / Tanárok hatalmát megtörni! / Mi többé már nem felelünk. / Ez a harc lesz a végső, csak összefogni hát / És csak mi fogunk ülni fönn a katedrán. / Ez a harc lesz a végső, csak összefogni hát! / És kabarévá tesszük holnap az

iskolát!”³⁴ Az eredeti mű³⁵ meglehetősen jó ismeretéről tanúskodó, jól is énekelhető dal dúdolásával a diákok kétféleképpen is szembehelyezkedtek a rendszerrel: egyrészt az eredetileg komoly tartalommal bíró szöveg humorossá átalakításával, másrészt a Tanácsköztársaság értékrendje egyik kulcsfontosságú elemének: a tanulásnak az elutasításával.

Van azonban példa arra is, hogy *a diktatúra propagandaeszközeit valaki megsemmisítette*: ezt cselekedte gróf Károlyi György, amikor 1919 márciusában, nem sokkal a Tanácsköztársaság létrejötte után levakarta a falakról annak plakátjait. Március végén letartóztatták, a gyűjtőfogházban pedig, nyilvánvalóan a büntetéstől tartva – a Vörös Ujság őt meglátogató tudósítójának cikke szerint – igyekezett elbogatellizálni tetteit: „Semmi ellenforradalomban nem volt részem. Én nem voltam *komoly* ellenforradalmár. Az, hogy plakátokat vakartam le a falról, az *gyerekesség volt*.”³⁶

A bemutatott esetek sorozata önmagán túlmutatóan, általánosabb érvennyel is jól szemlélteti, hogy egy politikai rendszer propagandája mennyire sokféle reakciót válthat ki a kortársakból. Lowetinszkynek a budapesti május 1-jei ünnepség egyes részletei kapcsán megfogalmazott értékelései pedig azt jelzik, hogy valaki gyakorlatilag egy alkalommal egymástól eltérően is reagálhat a propaganda különféle jelenségeire.³⁷ Mindezek nyomán megfogalmazható az a feltevés, hogy egy az életviszonyokat radikálisan átalakítani kívánó politikai rendszer (amilyen a Magyarországi Tanácsköztársaság is volt³⁸), célkitűzéseivel összefüggésben nagyon is intenzív propagandája, e jellegzetessége miatt igen jól hasznosítható a kortársi reakciók sokféleségének tanulmányozásához: az akkori magyar társadalom valamennyi csoportját érintő változtatások és az ezek elfogadtatása érdekében történő befolyásolás ugyanis határozott véleményeket váltott ki többekből. Ám, mindezekon túl, a lehetséges reagálások egymástól eltérő voltának figyelembevétele hasznosítható más, nem ennyire forradalmi-diktatórikus politikai rendszerek eszméinek, a közvélemény-formálóik által alkalmazott tömegkommunikációs eljárásoknak a vizsgálatainál is. Ritoók Emma és Sándor Lajos idézett szövegei pedig jól szemléltetik a különbséget abban,

információhoz az album keletkezésére vonatkozóan nem tudtam hozzájutni. A gyűjteményben a képekhez nem kapcsolódnak szövegek sem. Kérdés az is, hogy a fényképész (fényképészek?) rendezte-e (rendezték-e?) az albumba a képeket vagy más (mások)? Az összeállítás esetében tehát még további kutatásokra van szükség.

³⁰ Ld. A Magyar Tanácsköztársaság plakátjai i. m. 29.

³¹ Uo. 13.

³² Ld. erről e tanulmány 5. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

³³ Ld. A Magyar Tanácsköztársaság plakátjai i. m. 38.

³⁴ Ld. Révai J.: i. m. 175. A visszaemlékezés szerzője által említett „Rogátsy” vezetéknev valószínűleg Rogátsy Guidóé, aki az 1917–1918-as tanévben még a VII. osztály tanulója volt. Ekkori érdemjegyei alapján Rogátsy Guido nem tartozott a jó tanulók közé, ami hozzájárulhatott ahhoz, hogy 1919-ben „tanulássalenes” dalt alkosson. Ld. ehhez még: A kegyes-tanítórendiek budapesti főgimnáziumának értesítője az 1917–1918. iskolaévről. Bp., 1918. 55–56.

³⁵ Korabeli kiadását ld. pl. Az új Internationale. *Vörös Ujság*, 2 (1919) 43 (március 30.) 7.

³⁶ Látogatás egy fekete grófnál. *Vörös Ujság*, 2 (1919) 43 (március 30.) 3.

³⁷ Ld. ehhez e tanulmány 7. és 17. jegyzeteit és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket!

³⁸ Ld. ehhez újabban: *Vörös Boldizsár*: „Új, boldogabb korszak következik reánk”: Utópisztikus jövőelképzelések a Magyarországi Tanácsköztársaságban. In: Társadalomtörténeti tanulmányok Tóth Zoltán emlékére. (Szerk. Horváth Zita–Rada János.) Miskolc, 2017. 293–303.

hogy miként értékelhetőek egy-egy kisebb vagy nagyobb társadalmi csoport reagálásai a propagandára. Visszaemlékezésében az író úgy állította, hogy „biztosan” tudta: „egész Budapest” úgy viselkedik mint ő,³⁹ ami nyilvánvalóan sem a diktatúra idején, sem az emlékirat keletkezésekor nem volt számára ellenőrizhető, így kijelentése mindenképpen hatástulajdonításnak tekinthető. Sándor Lajos az általa leírt eseményekkel gyakorlatilag azonos időben közzétett cikkében viszont konkrét tapasztalatokat említett és jelezte, hogy ezek ellenőrizhetők („Elég ha egy félóra megállanak a mesterművek előtt és végighallgatják azok véleményét, [...] akiknek szánták”⁴⁰). Egy-egy eszme vagy propaganda-

eszköz hatása túlértékelésének, a hatástulajdonításnak, az általánosításoknak az elkerülése pedig szintén nem csak a Magyarországi Tanácsköztársaság történetének kutatásánál fontos. Ezekkel kapcsolatban talán nem felesleges idézni Sinkó Ervin dokumentumértékű kulcsregénye,⁴¹ az Optimisták azon részletét, amely az 1919-es diktatúra létrejöttékor, első plakátjainak közzétételékor játszódik: „Hát nem olvasta” – mondta az egyik forradalmár a „Mindenkihez!” megszólítással kezdődő plakát kiragasztójának. „Hallja az úr – nevette a városi munkás – 1914 óta több plakátot ragasztottam, mint ahány szál hajam van. Hát csak nem gondolja, hogy majd még el is olvasom?”⁴²

³⁹ Ld. ehhez e tanulmány 6. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

⁴⁰ Ld. ehhez e tanulmány 15. jegyzetét és a hozzá kapcsolódó főszöveg-részt!

⁴¹ Ld. ehhez: *Sinkó Ervin: Egy regény regénye*. Moszkvai naplójegyzetek (1935–1937). Újvidék, 1985. (Sinkó Ervin művei) 133–134., 170., továbbá Sinkó Ervin levelét Komlós Aladárnak, 1966. március 18. Közli: *Komlós Aladár: Vereckétől Dévényig*. Bp., 1972. 367–369.

⁴² *Sinkó Ervin: Optimisták*. Történelmi regény 1918/19-ből. II. k. Novi Sad, 1965. 239.

SERES ATTILA*

Történész a történelem sodrában *Arkagyij Szidorov az 1956. évi magyar forradalomban*

Előszó

Szinte közhelynek számít, hogy az „egyszerű állampolgárok” („átlagpolgárok”) mint adatközlők által a különféle publikációs és kommunikációs eszközök (visszaemlékezések, *oral history*-források, interjúk stb.) segítségével rögzített és az utókorra örökített információk lehetőséget nyújtanak a 20. századi történelmi események perszonális, mikrotörténelmi megközelítésére, s ezzel együtt számos olyan mozzanat vagy apró részlet megismerésére, amelyek nem olvashatók ki a különféle kormányzati, államigazgatási vagy katonai szervek iratanyagából. Az időbeli közelség miatt mind a magyar társadalom kollektív tudatában, mind fővárosi, mind regionális, mind pedig helyi szinten és családi körben is a legtöbb ilyen jellegű eleven emlék talán az 1956. évi forradalom eseményeivel kapcsolatosan köszön vissza. A korabeli történéseket azonban a legtöbb esetben a magyar „átlagpolgár” szemével látjuk, ezért az ilyen jellegű források révén jó eséllyel ugyanazt az érzelmi attitűdöt ismerhetjük meg, s leginkább a magyar adatközlők helyzetébe tudjuk beleképzelni magunkat, velük tudunk a legkönnyebben azonosulni.

Moszkvai levéltári kutatásaink során egy olyan iratra bukantunk, amely ezt a fentebb vázolt paradigmát akár ki is egészítheti, ugyanis a forradalom eseményeit nem egy magyar, hanem egy külföldi „átlagpolgár” leírásában ábrázolja, ráadásul az illető szovjet állampolgárként válik az események szemtanújává. Ez azért teszi különlegessé ezt a forrást, mert nem egy, adott esetben Magyarország mellett politikai vagy morális okokból kiálló nyugati állam, netán egy, a magyar nemzettel a történelmi tradíciók okán szimpatizáló „népi demokratikus” ország (például Lengyelország) polgáráról van szó, hanem éppen az ellenpólus, a forradalmat vérbe fojtó és azt a saját lakossága és a nemzetközi közvélemény számára ideológiai és politikai alapon legitimáló Szovjetunió polgáráról, akit, a fentebbi formulával élve, a magyar „átlagpolgár” könnyen a „barikád túldoldalán álló személyként” azonosíthatott.

Arkagyij Lavrovics Szidorov (1900–1966) szovjet történésről van szó, akit a szó legszűkebb értelmében nem is igazán tekinthetünk „átlagpolgárnak”, hiszen 1956-ban, magyarországi kiküldetése idején egyszerre volt a Szovjetunió Tudományos Akadémiája (SZTA) Történelmi Intézete igazgatója és az Állami Lomonosov Egyetem (ÁLE) Szovjetunió Kapitalizmuskori Története Tanszékének vezetője,¹ ami a tudományos közéletben meglehetősen exponált helyzetet biztosított számára, lehetősége adódott a tudománypolitika alakítására, sőt, ha nem is a tudományos produktumát tekintve, de a fentebbi pozícióiból fakadóan nyugodtan titulálhatjuk őt – köznyelvi kifejezéssel élve – az „egyes számú” szovjet történésznek. Abban az értelemben azonban, hogy nem a szovjet elnyomó apparátus képviselőjeként, tehát nem a budapesti szovjet külképviseletek (nagykövetség stb.) diplomatajaként vagy a harcoló katonai alakulatok katonájaként, netán az elhárítási-biztonsági szervek rezidenseként érkezik Magyarországra, hanem a forradalom kirobbanásakor éppen Budapesten tartózkodik, és önkéntelenül, mondhatni a véletlennek köszönhetően sodródik az események örvényébe, mégiscsak „egyszerű polgárnak” kell tekintenünk.

Arkagyij Szidorov vázlatos pályaképe

Szidorov teljes életrajzából két mozzanatot érdemes kiemelni. Először is, már nagyon korán, fiatal korában belépett a Komszomolba, majd az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Pártba (OK(b)P), s a kezdetek-kezdetétől a szűkebben vett pátriája, Nyizsnyij-Novgorod megye falusi fiatalságának ideológiai szervezésével foglalkozott. Innen rövid időre a Távols-Keletre, Csitába került, ahol az OK(b)P Távols-Keleti Irodájának pártiskolájában dolgozott adminisztratív munkakörben. Ezt követően felvételt nyert az OK(b)P Központi

* A szerző az MTA BTK Történettudományi Intézete (1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.) tudományos munkatársa. Email-címe: seres.attila@btk.mta.hu

¹ Szidorov életrajzára itt és a továbbiakban is egy 2001-ben megjelent életrajzi enciklopédiából hivatkozunk. A kötet szerzői a biográfiai adatok ismertetéséhez alap kutatásokat is végeztek, és addig ismeretlen levéltári forrásanyagot is felhasználtak, ezért eddig ez a legteljesebbnek tekinthető életrajzi ismertető Szidorovról. Ld.: Sz. V. Voronkova: Arkagyij Lavrovics Szidorov. In: Isztoriki Rosszii. Biografii. (Pod red. A. A. Csernobajeva.) Moskva, 2001. 728–735.

Bizottságának (KB) moszkvai központi, a pártkáderek legmagasabb szintű ideológiai képzését végző Központi Pártintézetébe (*Institut Krasnoj Professzuri*). Az itt végzett történetek életrajzi és alkotói módszertanának domináns eleme lett a marxista tanokon alapuló ideológiai axióma, mindannyiukat a meg nem alkuvó szembenállás jellemezte a „burzsoá” történettudományi metodológiával és általában véve a polgári történetírással szemben. Az intézet elvégzése után, 1929-ben, Szidorov visszakérült a szülőföldjére, ahol egészen 1935-ig pártmunkával foglalkozott, illetve különböző oktatási intézményekben végzett oktatói tevékenységet.

Ezen a vázlatos életrajzi ismertetésen végigtekintve látszik, hogy Szidorov a háború kirobbanásáig, vagyis érett férfikora kezdetéig, tipikus káderkarriert futott be, mindez magában rejtette azt, hogy élete delején túl előbb-utóbb magasabb pozícióba juthat. Ennek még az sem mond ellent, hogy 1935-ben kizárták a pártból, és megfosztották az állásától, azzal a váddal, hogy 1923-ban, az ún. „nagy pártvita” idején,² ingadozott a két legnagyobb frakció között. Rövid egy év leforgása alatt ugyanis, 1936-ban, visszavonták a vele szembeni vádat, és helyreállították a párttagságát. Ezt követően Moszkvában az *Isztorik-Marxiszt* című lap szerkesztőségéhez irányítják, s ekkortól teszik lehetővé számára, hogy az Állami Lomonosov Egyetemen oktasson, ahol már a háború után, 1949-től kerül a Szovjetunió Kapitalizmuskori Története Tanácskének élére. Az a kérészetének számító fiasco, amelyet a pártkarrierjében 1935–1936-ban el kellett szenvednie, megítélésünk szerint 1953-tól, vagyis Sztálin halála után, a hruscsovi „enyhülés” és desztalinizáció feltételrendszeré között még előnyére is válhatott, hiszen ezzel olyan imázs alakulhatott ki róla, hogy maga is a sztálini önkény áldozatává vált. De legalább is, a személyét és párttevékenységét teljes egészében rehabilitálhatták, hiszen egyértelművé vált, hogy nem ő követett el hibát, hanem az ő kizárásáról határozó korábbi pártvezetés. Mindezt jelezte az is, hogy 1953-ban kinevezték az SZTA Történeti Intézete élére, ami nyilvánvalóan mind a szakmai, mind a pártbeli karrierjének a csúcspontját jelentette, hiszen ebben az időben az SZTA-nak ez volt az egyetlen történettudományi intézete. Ezzel Szidorov a hivatalos szovjet történettudomány legpozicionáltabb szereplőjévé lépett elő.³

Életrajzának második figyelemreméltó és a magyarországi tartózkodása szemszögéből is adekvátnak tekinthető mozzanata a frontszolgálat a háború idején. Nem sokkal a náci

² 1923. október 15-én az OK(b)P 46 régi tagja levélben fordult az OK(b)P KB Politikai Irodájához, amelyben felhívták a figyelmet arra, hogy a pártban belül „frakciódiktatúra” kezdődött, s a pártegység örve alatt elnyomják a másként gondolkodókat. A levél a „46-ok nyilatkozata” néven vonult be a történelembe, és lényegében ezzel vette kezdetét a baloldali ellenzék története a párt történetében belül. Az OK(b)P KB októberi plénuma elítélte ezt a fellépést, s ezzel egy nagyszabású vita előtt nyitott teret, amelynek két körvonalazódó frakciója lett az L. D. Trockij körül tömörülő „baloldal”, illetve az I. V. Sztálin, G. J. Zinovjev és L. B. Kamenyev nevével fémjelzett triumvirátus. Erre részletesen ld.: *T. J. Kraszovickaja: Transzformácija partijinoj sztrukturi i kadrovih mehanyizmov 1921–1928 gg.* In: *Isztorija Kommuniztyicseszkoj Partii Szovjetszkovo Szozjuza.* (Otv. red. A. B. Bezborodov. Naucs. red. Ny. V. Jeliszejeva.) Moszkva, 2014. (Szerija „Isztorija sztalinizma”) 198–204.

³ 1959-ig állt az intézet élén.

Németország támadása után a frontra irányítják, először, 1941 októberétől a 3. Moszkvai Kommunista Lövészadosztály kötelékében harcol, majd 1942 januárjától az Északnyugati Front 664. számú lövészrezdének propagandainstrukturaként szolgál. 1942 tavaszán megsebesül, ezért kórházi kezelésre szállítják a hátszágba, s egyúttal a Vörös Hadsereg Politikai Főigazgatósága tartalékállományába helyezik. Felépülését követően kooptálják az SZTA Elnöksége mellett létrehozott Nagy Honvédő Háború Történetének Bizottságába. A grémium tagjai történészek voltak, akik interjúkat, feljegyzéseket, szemtanúk beszámolóit stb. révén szintetizálták a fronttevékenységre és a háborús helyzet alakulására vonatkozó adatokat, szisztematikus gyűjtőmunkát folytattak a háború szovjet szempontú későbbi, tudományosan megalapozott feldolgozása céljából. Mindez azt jelentette, hogy Szidorov ebben a minőségében újra a frontra kerül, terepmunkát folytat, az egyes csapatok tagjaival és parancsnokaival készít interjúkat, figyelmeztet és lejegyzik a fronton zajló hadműveleteket stb., ami a személyi biztonsága szempontjából ugyancsak egy sérülékeny helyzet lehetett. Mindezt azért is kívántuk részletezni, mert az 1956. októberi magyarországi tartózkodásáról készített beszámolójában leírja, hogy az akkori Magyar Ifjúság útján lévő szovjet nagykövetségről páncélozott járművekkel evakuálták őt és még négy másik szovjet állampolgárt a fővárostól majd harminc kilométerre levő egyik légibázisra.⁴ Ha nem ismernénk Szidorov életrajzát, azt gondolhatnánk, hogy számára ez egy rendkívül szokatlan élethelyzetnek bizonyulhatott, s akár magunk elé is képzelhetjük azt a – tragikomikus – szituációt, amelyben egy, a Szovjetunióban közmegebecsülésnek örvendő tudós, egy akkor már az 56. életévében járó professzor egy páncélozott járműbe préselődve, tankok fedezetében, életét kockáztatva kénytelen végigutazni az ellenséges magyar főváros utcáin. Mindezt azonban a beszámolóban viszonylag higgadtan, csak a szűk tényekre szorítkozva írja le, ami arra is utal, hogy noha október 23-tól nyilvánvalóan egy rendkívül kiszolgáltatott helyzetbe kerül, a páncélozott járművek, amelyeket belülről talán maga is ismert a háborúból, a fegyveres katonák látványa egyáltalán nem volt idegen tőle, sőt – a háború időbeli közelsége miatt is – inkább szokványos lehetett számára.

A magyar forradalom örvényében

Az egyik legfontosabb kérdés, hogy milyen szervezőmunka előzte meg Szidorov magyarországi kiküldetését. A legkorábbi és minden bizonnyal a kiinduló kulcsfontosságú dokumentum, amire ezzel kapcsolatban bukkantunk, a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) Történettudományi Főbizottsága 1956. február 13-i ülésének jegyzőkönyve. A jegyzőkönyv tanúsága szerint a főbizottság előző, 1954. októberi ülésén annak keretén belül egy önálló bizottságot hívtak életre, amelynek feladata a magyar történettudomány nemzetközi kapcsolatrendszerének megvizsgálása volt, és annak alapján, a soron következő ülésre konkrét javaslatokat kellett

⁴ Ld. a mellékletet. Minden bizonnyal a tököli légi támaszponttól volt szó.

előterjesznie a szükségesnek látszó feladatok megvalósítására.⁵ A grémium tagjai Pach Zsigmond Pál, Ember Győző, Fejér Klára, Zsigmond László és a forradalom idején halálos lövést szenvedő I. Tóth Zoltán voltak. Az 1956. februári ülésre annak rendje és módja szerint elkészült jelentés önálló pontban taglalta a szovjet szakmabeliekkel fennálló kapcsolatokat, s külön kitért arra, hogy a legutóbbi ülés óta eltelt időszakban milyen közös szimpóziumokat szerveztek, mely moszkvai konferenciákon vettek részt magyar történészek stb. A jelentés egyetlen hiányosságként vetette fel, hogy a két akadémia közötti vonalon, kutatócsere keretében már régóta nem járt szovjet történész Magyarországon. Ez igaz, ugyanis függetlenül attól, hogy a mind magyar, mind szovjet részről jól dotált párttörténeti tudományos műhelyek, az MDP Magyar Munkásmozgalmi Intézete és a Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) Marx-Engels-Lenin Intézete (oroszbetűszóval: IMEL) intenzív és szoros együttműködést alakított ki egymással az idők folyamán, az SZTA részéről, akadémiai vonalon utóljára Borisz Dmitrijevicz Grekov (1883–1953) középkorász, Szidorov elődje járt Magyarországon, 1948 őszén.⁶ A jelentéstevők ezért azt indítványozták, hogy még 1956 folyamán, legalább egy vezető beosztású vagy ismert szovjet történészt kellene vendégül látnia az MTA-nak néhány hetes időtartamra. Elsősorban Szidorovot javasolták, mellette fellemerült még három kollégájának neve: a részben magyar tematikával foglalkozó Revekka Abramovna Averbuh (1891–1978), a kifejezetten hungarológusként végzett fiatal Tofik Muszlimovics Iszlamov (1927–2004) és a nemzetközi kapcsolatok történetével, azon belül is a korszakban politikai szempontból kurrensnek számító „nagy honvédő háború” diplomáciatörténetével foglalkozó Viktor Levonovics Iszraeljan (1919–2005) neve is.

Az ülés jegyzőkönyvét a főbizottság nyilván az MTA Elnöksége elé terjesztette, amely, a rendelkezésünkre álló források alapján ítélve, elfogadta a Szidorov meghívására vonatkozó indítványt. Az MTA Levéltárában az utókorra maradt egy akadémiai delegáció 1956. nyári szovjetunióbeli útját ismertető, több mint hetvenoldalas részletes beszámoló.⁷ A hétfős küldöttséget maga Rusznyák István elnök vezette, annak tagja volt még Erdey-Grúz Tibor főtitkár, Fogarasi Béla alelnök és Szabó Imre, a II. Társadalmi-történeti Osztály titkára. A delegáció összetétele alapján nyugodtan kijelenthetjük, hogy ez egy legmagasabb szintű, az MTA teljes vezérkarát reprezentáló elnöki küldöttség volt. A június 7-től július 5-ig a Szovjetunióban tartózkodó delegáció a hivatalos és protokolláris vizitéken (SZTA Elnöksége stb.) túlmenően számos akadémiai intézetbe is ellátogatott, s sajnos a beszámoló

nem rögzíti pontosan, hogy mely napon, de programjába iktatta a Történeti Intézetet is. A dokumentum röviden kitér a Szidorovval folytatott megbeszélés alapvető mozzanataira, s rögzíti azt is, hogy az eszmecsere végén személyesen Rusznyák adta át a szovjet tudós számára az MTA meghívását egy magyarországi látogatásra, amit Szidorov el is fogadott, és egy őszi időpontban állapodtak meg.⁸ Egy külföldi tudományos akadémia elnökétől személyes invitálást nyerni nyilvánvalóan Szidorov számára is visszautasíthatatlan gesztus volt.

Szidorov a beszámolója elején megjegyzi, hogy már október 15-i megérkezése után érezhetővé vált a magyar főváros levegőjében a hétköznapokétól eltérő, forrongó hangulat.⁹ Van azonban egy érdekes mozzanat, amely előrevetíthette a forradalom napjaiban az MTA legfelső berkeiben kialakuló és az előbb említett feldolgozásban részletesen ismertetett vezetői válságot, vagy legalább is az addigi vezető tisztségeket betöltő személyek megingását. Az akadémiai intézetek dolgozói október 19-én, pénteken délután széleskörű aktív értekezleten vitatták meg az Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége (MDP KV) korábbi, értelmiségi határozatával kapcsolatos teendőket. Az MTA Dísztermében rendezett gyűlést Erdey-Grúz Tibor főtitkár moderálta, s azon részt vettek az akadémiai intézetek igazgatói, párttitkárai, szakszervezeti titkárai és munkatársai, továbbá számos akadémikus is. A felszólaló intézetigazgatók és akadémikusok gondolatmenetének egyik döntő érvényű konklúziója ugyanaz volt: meg kell szüntetni az Akadémiára nehezedő politikai nyomást és mentesíteni kell a tudományok művelését az ideológiai kényszerektől. Ezzel összhangban elhangzott az is, hogy az intézetek működtetésében és a tudományos kutatásban ki kell küszöbölni az azt megelőző időszak „szektás” és dogmatikus hibáit. Többen felvetették az MDP KV Tudományos Osztálya vezetőjének, Andics Erzsébet történésznek a személyi felelősségét is, s noha a menesztésének szükségességét nyíltan nem követelték, nyilvánvaló volt, hogy a változáshoz egyértelmű személyi konzekvenciákat is le kell vonni.¹⁰ Nem kizárt, hogy Szidorov értesülhetett erről az értekezletről és legalább felszínesen az ott elhangzottakról is, ezért a beszámolója elején az akadémiai közegben uralkodó feszült légkörre is utalhatott. Egyes sajtóbeszámolók meg is jegyzik, hogy az akadémiai intézetek munkatársai évek óta nem beszéltek ennyire őszintén és szenvedélyesen a problémáikról, mint akkor, ezen az értekezleten.¹¹

Szidorov budapesti munkaprogramjával kapcsolatban egyelőre nem bukkantunk részletes, napi szintű, naplószerű feljegyzésre vagy emlékeztetőre, még csak előzetes programterv sem került a látóközünkbe. Annyi mindenesetre bizonyosnak tűnik, hogy Szidorov egy helyen rosszul emlékezett, és összekevert egy dátumot, ugyanis az MTA akkori Roosevelt

⁵ Az MTA Történettudományi Főbizottsága 1956. február 13-i ülésének jegyzőkönyve. Bp., 1956. febr. 13. MTA Levéltára, Filozófiai és Történettudományok Osztálya, 223. doboz, 3. sz. dosszié, 15223/1956. II. O. sz.

⁶ Erre ld.: B. D. Grekov beszámolója 1948. november 6–18. közötti magyarországi kiküldetéséről. Moszkva, dátum nélkül. Arhiv Rosszizszkoj Akagyemii Nauk, fond 529, opisz 2, gyelo 76, lizst 1–9.

⁷ Ismeretlen eredetű beszámoló az akadémiai elnöki delegáció 1956. június 7. és július 5. közötti látogatásáról a Szovjetunióban. Bp., 1956. aug. 16. előtt. Magyar Tudományos Akadémia, Akadémiai Levéltár, III. 30. Elnökségi titkárság, TÜK-iratok, 35. doboz, 8. tétel, 40935/1956. sz.

⁸ Ld. a hivatkozott beszámoló gépiratának 45–46. oldalát.

⁹ Ld. a mellékletben közölt forrást. A forradalom napjaiban az MTA-n zajló eseményekről: Póto János: 1956 az Akadémián. *Történelmi Szemle*, 48 (2006) 53–90.

¹⁰ Az értekezleten történeteket egyelőre csak sajtóbeszámolók alapján tudjuk rekonstruálni. Ld. pl.: Az akadémiai intézetek dolgozói megvitatták az értelmiségi határozattal kapcsolatos teendőket. *Magyar Nemzet*, 1956. okt. 20. 2.

¹¹ Széles vita az Akadémia demokratizálásáról. *Szabad Nép*, 1956. okt. 20. 1.

téri székházában tartott fogadásra minden bizonnyal nem október 22-én este, hanem 23-án este került sor, hiszen a tömegdemonstrációk aznap kezdődtek el a főváros utcáin, ráadásul 23-a esett a keddi napra, 22-e pedig hétfőre. Az is valószínűsíthető, hogy a nagyszabású protokolláris fogadás időpontjái csak a hivatalos vizitek, intézettelátogatások kötelező sorozata zárult le. A *Magyar Nemzet* és a *Népszava* október 24-i számában ugyanis még közzétette a Szidorov következő napra, tehát 25-re tervezett, s nyilván jóval korábban egyeztetett előadására vonatkozó információkat: annak helyét (MTA Történettudományi Intézete Belgrád rakpart 5. sz. alatti épülete), időpontját (16:00 óra) és címét is („A szovjet történettudomány helyzete a XX. kongresszus után”).¹² A szovjet történész beszámolójából ugyanakkor kiderül, hogy erre már nem biztosan nem került sor, hiszen 23-a után megszakadt minden kapcsolata a magyar kollégáival, és a 29-én estig tartó közel egyhetes időszakot a szállodájában „vészelte át”.¹³

Van azonban még egy bennünket foglalkoztató további kérdés. Egy másik orosz levéltári iratból tudomást szerezhettünk egy hatvanfős szovjet turistacsoport sorsáról. A szovjet állami utazási vállalat, az INTURISZT illetékes csoportvezetője készítette ezt a beszámolót a forradalom napjaiban szintén Budapesten rekedt turistákról. Ebből megtudhatjuk, hogy a Magyarországon tartózkodó szovjet állampolgárokat, a már említett turistacsoport tagjai mellett a szovjet külképviseletek dolgozóinak családtagjait, a budapesti szovjet iskola tanári karát és másokat november 1-jén utasszállító hajóval, vízi úton, Pozsonyon keresztül evakuálták Budapestről.¹⁴ A INTURISZT-beszámolóból megtudjuk azt is, hogy mire Szidorovék a nagykövetségre értek, a szovjet konzuli szerveknek már tudomásuk volt a nagy létszámú turistacsoportról is. Vajon miért döntöttek úgy, hogy nem várják be a turistákat, és Szidorovék kis csoportját a többi szovjet állampolgártól külön menekítik ki Magyarországról? Ennek kézenfekvő magyarázata az lehet, hogy a szovjet diplomáciai és katonai szervek nem dolgoztak ki tervszerű intézkedéscsomagot a Magyarországon rekedt szovjet állampolgárok evakuálására, ezt a folyamatot az ötletszerűség, az improvizáció jellemezte. Igaz, az is nyilvánvaló lehet, hogy az október 30-án, a nagykövetségen hirtelen és váratlanul felbukkanó ötfős kétségbeesett csoportot, Szidorovot és négy társát nem tudták elszállásolni valamilyen szükségmegoldás keretében, az ő sorsukról azonnal gondoskodni kellett. Kézenfekvőnek tűnhetett tehát, hogy páncélozott járművekkel valamelyik, katonai szempontból már biztosított légikikötőbe szállítsák őket. A 60 fősnél is nagyobb kontingens kimenekítését ugyanakkor minden bizonnyal nem tudták katonai

szállítóeszközökkel légi úton megoldani, talán nem is álltak rendelkezésre az ehhez szükséges tranzitálási kapacitások és technikai eszközök.

Érdeemes még egy momentumra felhívunk a figyelmet. Szidorov november 3-án, amikor megírta a beszámolóját, még nem láthatta az események végkifejletét, az SZKP KB Elnöksége – hosszas viták után, de lényegében véve egy korábbi forgatókönyv alapján – éppen aznapra formálta ki végleges döntését a magyar forradalom elleni hadműveletről,¹⁵ a szovjet csapatok csak másnap hajnalban intéztek támadást a magyar fegyveres felkelők gócai ellen. Noha maga is úgy ítélte meg, hogy az események „szovjetellenes” jellegű öltöttek, politikai értelemben nem foglalt állást, inkább egy értéksemleges szóhasználatot, „fegyveres felkelésről” tesz említést,¹⁶ aminek egyaránt lehet negatív és pozitív konnotációja.

Végezetül feltűnő, hogy sem a hazai, sem az orosz történeti irodalom sehol nem említi meg azt az igencsak figyelemfelkeltő és unikális mozzanatot, hogy az „egyes számú” szovjet történész a magyar forradalom kirobbanásakor éppen Budapesten tartózkodott, és csak kalandos úton sikerült kijutnia a magyar fővárosból – a korszakkal, illetve kifejezetten a forradalom történetével foglalkozó kortárs kutatók nem is tudnak erről. Természetesen nem kívánjuk azt állítani, hogy Szidorov története az 1956. évi forradalom legfajszűbb momentumai közé tartozik, netán a „kálváriája” a korabeli események fő sodorvonalába illeszkedne. Mégis létjogosultnak látjuk azt a kérdést, hogy mindez eddig miért nem jelent, illetőleg jelenhetett meg a hazai történeti diskurzusban, hiszen nyilvánvaló, hogy Szidorov hazai kortársai közül többen a magyarországi útja előtt már hivatalos és kollegiális összeköttetésben álltak vele, személyesen ismerték, és talán a budapesti fiaskó után is tartották vele a kapcsolatot. Legalábbis erre következtethetünk Pach Zsigmond Pálnak egy későbbi, jóval az események és ráadásul Szidorov halála után publikált esszéje alapján, amelyben áttekintette a magyar és szovjet történészek közötti háború utáni kapcsolatok alakulását. Ebben *expressis verbis* utal az egykorvált kapcsolatokra az általa „kitűnőnek” titulált Szidorovval.¹⁷ Ha azonban a mai ismereteinkkel és tudásunkkal olvassuk ezt a cikket, már önmagában Pach gondolatmenetének felépítése is magyarázatul szolgálhat arra, hogy miért is kellett feledésbe merülnie Szidorov balul sikerült budapesti látogatásának. Pach írása az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztálya által 1974. szeptember 14-én, a magyar–szovjet tudományos és műszaki együttműködési egyezmény megkötése 25. évfordulójának ünnepére szervezett tudományos ülészak előadásait egybefoglaló akadémiai kiadványban jelent meg. Ebben részletesen felidézi az emlékeit Grekov már említett 1948. évi budapesti látogatásáról, a Magyar Történészek I. Kongresszusán, 1953-ban résztvevő szovjet delegációról, még anekdotikus

¹² Ld.: Szovjet tudós előadása. *Magyar Nemzet*, 1956. okt. 24. 8. Vö.: A. L. Szidorov, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történeti Intézete igazgatója október 25-én 16:00-kor előadást tart az MTA Történettudományi Intézetében (V. Belgrád rakpart 5.) „A szovjet történettudomány helyzete a XX. kongresszus után” címmel. *Népszava*, 1956. okt. 24. 4.

¹³ Ld. a mellékletben közölt forrást.

¹⁴ Ld.: J. A. Lebegyev csoportvezető beszámolója V. M. Ankugyinov, az INTURISZT elnöke számára az október 23. és november 1. között Magyarországon rekedt szovjet turistacsoport sorsáról. Moszkva, 1956. nov. 13. Rosszjiskij goszudarsztvennij arhiv novejszej isztorii, fond 5, opisz 28, gyelo 470, liszt 278–281.

¹⁵ Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról. (Szerk. Vjacseszlav Szereda–Rainer M. János.) Bp., 1996. 148–154.

¹⁶ Ld. a mellékletben közölt forrást.

¹⁷ *Pach Zsigmond Pál: A szovjet és magyar történettudomány kapcsolatainak jelentősége, eredményei, továbblépése.* In: A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának közleményei. (Szerk. Mátrai László.) XXIV. köt. 1. sz. Bp., 1975. 6.

elemekkel is átítatja az ezekkel a szovjet kollégákkal folytatott találkozásokról és eszmecserékről írtakat. A Szidorovra vonatkozó félmondatnyi, sommás utalást követően azonban az emlékeit hirtelen átvezeti az 1960-as évek elejére.¹⁸

Alaposan feltételezhető, hogy Szidorov budapesti útját, az általa elszenvedett emberi megpróbáltatások és sérelmek okán, mind a magyar, mind pedig a szovjet fél végső soron súlyos kudarcként értékelte, legalábbis az, minden körülményével együtt, utólag egy rendkívül kínos és kellemetlen esetenként maradhatott meg a szovjet tudóssal kapcsolatban álló magyar történészek emlékeiben is, amiről nem illett, vagy nem lehetett jóleső érzés beszélni. Ebbéli gyanúnkát erősíti az a jelentés is, amely az MTA Történettudományi Intézetének az MTA II. Társadalmi-történeti Osztálya számára készült az 1956. július 1. és 1957. június 30. közötti beszámolási időszak szakmai feladatainak elvégzéséről. Ennek a nemzetközi kapcsolatokra vonatkozó terjedelmesebb része csupán annyit rögzít Szidorovnak – nemzetközi reláció tekintetében egyébként eredendően prioritást élvező – magyarországi látogatásáról, hogy azt a magyar történettudomány nem tudta kihasználni és a saját javára fordítani.¹⁹ Mindehhez persze hozzá kell vennünk azt a magyar forradalom tágabb eseménytörténeti kontextusából fakadó körülményt is, hogy a forradalom vérbe fojtása látványosan átrendezte a mérvadó magyar és a szovjet értelmiségiek közötti viszonyokat és kapcsolati hálót, s hosszú ideig bizalmatlanság övezte a két ország kulturális elitje és tudós társadalma közötti kapcsolatok újjáépítésének folyamatát. A politikai viszonyok konszolidációjával a forradalom alatt történtek felelőtlensége, mindkét fél „érzékenységére” való tekintettel, tabunak számított, vagy csak az új hatalom számára szalonképes interpretáció fogalomtárával volt lehetséges, ami meg is nehezíthette azt, hogy a későbbiekben beszédtémává váljon Szidorov budapesti látogatása és őszintén szóljanak róla.

Záró gondolatok

Tanulmányunk végén óhatatlanul is vissza kell utalnunk az előszóban a forradalom eseménysorának rekonstruálását segítő *perszonális* források relevanciájáról leírt gondolatunkra. Úgy véljük, hogy Arkagyij Szidorov szovjet történész alábbi beszámolója összességében véve egy ilyen személyi megközelítésű, *perszonális* indíttatású, mikrotörténeti keretből kiinduló, de akár makrotörténeti keretek között is elhelyezhető és értelmezhető forrás. Az 1956. évi magyar forradalmat eddig még nem láthattuk olyan „egyszerű” szovjet állampolgár szemével, aki „testközelből”, a helyszínen élte át a forradalom egyes eseményeit. Ismét aláhúznánk, hogy ő nem volt tagja semmilyen szovjet fegyveres testületnek vagy politikai

szervnek. Ez egy egészen sajátos és egyedi perspektívája a korabeli történéseknek. Mindamelllett, hogy Szidorovnak egyetlen haja szála sem görbült meg, a beszámolóját – az események visszaidézésekor – végig áthatja a kiszolgáltatottság érzése, nyilvánvaló, hogy volt félnivalója, úgy érezte, hogy a „szovjet-ellenes” jelleget öltő, majd fegyveres összetűzésekben kicsúcsosodó megmozdulás ellene is irányul. Erre vezethető vissza az is, hogy ki sem merte tenni a lábát a szállodából egészen addig, amíg egy számukra elfogadható és megbízható személy fel nem ajánlotta a segítségét. S mindez persze annak fényében is igaz, amit korábban a harctéri tapasztalatairól írtunk.

A kérdés tehát az, hogy szembesülve ezzel a kiszolgáltatottsággal és lappangó félelemérzéssel, emberi és morális értelemben tudunk-e empátiát tanúsítani Szidorov iránt, bele tudjuk-e magunkat helyezni abba a pszichés helyzetbe, amit neki át kellett élnie? Úgy, hogy közben tisztában vagyunk a magyar forradalom ösztársadalmi jellegével és erejével, látjuk az ahhoz vezető utat, a szovjet típusú önkényuralmi rendszer elnyomását, a nemzeti érzelmek eltiprását és a forradalom vérbe fojtásával együtt járó nemzeti, társadalmi és emberi tragédiák sorozatát?

Melléklet²⁰

Arkagyij Szidorov szovjet történész, a Szovjet Tudományos Akadémia Történeti Intézete igazgatójának beszámolója a Szovjet Tudományos Akadémia Külügyi Osztályának 1956. október 15–30. közötti budapesti tartózkodásáról

Moszkva, 1956. november 3.

*Orosz nyelvű eredet gépirat. Arhiv Rossziszkoj Akagyemii Nauk, fond 579, opis 2, gyelo 76, liszt 34–34. ob.*²¹

56. XI. 15.²² A Szovjet Tudományos Akadémia Elnöksége Külügyi Osztályának

A Magyar Tudományos Akadémia meghívására október 15-én érkeztem Budapestre, és október 30-ig tartózkodtam ott. Az események kezdetéig, amelyek október 22-ről 23-ra virradó éjszaka fegyveres felkelésbe torkolltak, és élesen és nyíltan szovjetellenes jelleget öltöttek, sikerült megismernem néhány tudományos intézményt. Egyúttal éreztem, hogy az egész város forrong, és hamarabb el akartam utazni onnan, 7–10 nap múlva, de ebbéli próbálkozásomat nem koronázta siker. A megbeszéléseket követően²³ az a döntés született, hogy szombaton, 27-én utazom el, vagyis a tervezett idő előtt.

Az Akadémia 22-én, kedden este egy fogadást rendezett a tisztelemre. Ezen a történettudomány és a tudományos intézmények

¹⁸ A teljes eszmefuttatás uo. 5–16.

¹⁹ Az MTA Történettudományi Intézetének jelentése az MTA II. Társadalmi-történeti Osztálya számára az 1956. júl. 1. és 1957. jún. 30. közötti beszámolási időszakban elvégzett szakmai feladatokról. Bp., 1957. júl. 11. Magyar Tudományos Akadémia, Akadémiai Levéltár, V. 102. II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya, 223. doboz, 4. sz. dosszié, 15179/1957. II. O. sz.

²⁰ Az irat eredeti tagolásán és elrendezésén nem változtattunk, azt saját fordításunkban tesszük közzé. Az eredeti gépiraton utólagosan, kézírással keletkezett betoldásokat, szövegrészeket kurzívval jelöltük. Az orosz nyelvű szövegekben szokásos köznévi rövidítéseket (pl. elvt. – elvtárs) automatikusan feloldottuk.

²¹ Ob.=oborot (hátlap).

²² Utólagos kézirásos bejegyzés piros tollal a lap tetején.

²³ Sic! Vagyis a tervezett idő előtti elutazásra vonatkozó egyeztetéseket követően.

számos képviselője volt jelen, a Magyar Tudományos Akadémia alelnöke,²⁴ főtitkára,²⁵ és a Társadalmi-történeti Osztály akadémikus titkára, Szabó [Imre].²⁶ A fogadás a városban zajló széleskörű demonstrációk légkörében folyt le, a tömeg az Akadémia épülete mellett haladt a Parlament irányába. Az Akadémiáról már épp hogy eljutottam a Margit-szigeten lévő szállodába²⁷ Réti elvtársnak,²⁸ a Párttörténeti Intézet igazgatójának segítségével, és attól kezdve a magyar történészek közül senkit nem láttam és nem volt velük élő kapcsolat.

A magyarországi események a továbbiakban a szemem előtt játszódtak le. A szállodában találkoztam a szovjet delegációval, amelynek élén a Minisztertanács Munkaerőforrás Főigazgatósága vezetője, G. O. Zelenko²⁹ állt, és együtt töltöttük az időt 29-ig, amikor Pecső magyar kommunista³⁰ segítségével sikerült eljutnunk a nagykövetségre, onnan pedig október 30-ra virradó éjszaka a katonai parancsnoki irodára.

Tankok és páncélozott szállítójárművek által fedezve 30-án reggel a parancsnokság átvitt bennünket a várostól 30 kilométerre lévő katonai repülőtérre.³¹ A katonai parancsnokság egy katonai repülőgépet biztosított számunkra, és október 30-án reggel Lvovba, a katonai repülőtérre szállított bennünket. A parancsnokság segítséget nyújtott nekünk, bevitt minket a városba.

Lvovból Zelenkóval együtt vonattal érkeztünk Moszkvába. Mivel a jegyem a Magyar Tudományos Akadémián maradt, az útiköltséget Zelenko elvtárs fedezte, ő vette meg nekem a vonatjegyet a Munkaerőforrás Főigazgatóság megyei kirendeltségén felvett előlegből.

Sajnos, meg kell jegyeznem, hogy a nagykövetség részéről semmit nem tettek annak érdekében, hogy a sorsunk felől érdeklődjenek, amikor egy hétig vesztegeltünk a szigeten, a Hotel Margitszigetben. Tudomásom van róla, hogy valahol vidéken rekedt

a Növénytan Intézet (Leningrád. Az igazgató Zsukov akadémikus.) Szizov professzor³² vezette négyfős delegációja.³³ A sorsukról semmit nem tudok mondani.

1956. XI. 3.

A. Sziporov³⁴

A. Sziporov professzor
Szovjet Tudományos Akadémia
Történeti Intézete Igazgatója

*Tolsztukina elvtársnőnek. Sziporov elvtárs személyi dossziéjába. Rahmanyinov. 56. XI. 10.*³⁵

*4087. sz. bejövő*³⁶

²⁴ Az MTA akkori alelnökei Gombás Pál (1909–1971) fizikus, Ligeti Lajos (1902–1987) orientalista, turkológus és Fogarasi Béla (1891–1959) filozófus voltak. Minden kétséget kizáróan az utóbbi lehetett jelen Sziporov fogadásán, hiszen ő jelentős befolyással bírt az MTA tudománypolitikai irányára, tagja volt az MTA II. Társadalmi-történeti Tudományok Osztályának, továbbá az 1956 nyarán a Szovjetunióba látogató akadémiai delegációnak is.

²⁵ Az orosz eredetiben a „nyepremennij szekretar” vagyis „állandó titkár” szó szerepel. Erdey-Grúz Tibor (1902–1976) Kossuth-díjas kémikus, egyetemi tanárról van szó. 1950– és 1953 között, majd 1956–1957-ben az MTA főtitkára, egyúttal 1952–1953-ban felsőoktatási, majd 1953 júliusától 1956. júliusáig, Nagy Imre első kormányában, majd a Hegedüs-kormányban oktatásügyi miniszter.

²⁶ Az orosz eredetiben csak a személynév kezdőbetűje olvasható. Szabó Imre (1912–1991) jogász, a jogi tudományok doktora, az MTA rendes tagjáról van szó. Az államszocialista időszak vezető marxista jogfilozófusa. 1955 és 1981 között az MTA Jog- és Államtudományi Intézetének igazgatója, egyúttal 1955 és 1960 között az MTA II. Társadalmi-történeti Tudományok Osztályának titkára.

²⁷ A Margit-szigeti Nagyszállóról van szó. Jelenleg: Danubius Grand Hotel Margitsziget.

²⁸ Réti László (1908–1992) kommunista történész, az 1948-ban létrehozott Magyar Munkásmozgalmi Intézet alapító főigazgatója 1957-ig. 1970 és 1975 között az Új Magyar Központi Levéltár főigazgatója.

²⁹ Sic! Valójában Zelenko, Genrih Ioszfifovics (1905–1972), szovjet állami tisztviselő, 1954-től 1959-ig a Minisztertanács Munkaerőforrás Főigazgatóságának vezetője.

³⁰ Az illető személyazonosságát nem sikerült megállapítanunk.

³¹ Minden bizonnyal a Budapesttől délre 28,5 km-re található töklői légiázisról van szó.

³² Szizov, Ivan Alekszandrovcics (1900–1968) szovjet növénybiológus, 1946-tól 1961-ig az Ny. I. Vavilov Össz-szövetségi Növénytermesztési Tudományos Kutatóintézet igazgatóhelyettese, 1961-től 1965-ig az igazgatója.

³³ A magyar sajtó tudósításai alapján megállapítható, hogy a négyfős delegáció közvetlenül Bulgáriából érkezett Budapestre október 16-án, és az eredeti terveik szerint több hetet kívántak Magyarországon tölteni. A legtöbb információt erre vonatkozóan ld.: Szovjet mezőgazdasági szakemberek érkeztek Magyarországra. *Magyar Nemzet*, 1956. okt. 17. 4.

³⁴ Sziporov kézjegye.

³⁵ Kézírási záradék kék színű tollal a lap alján a bal hasábjában.

³⁶ Utólagos kézírásos bejegyzés kék színű tollal a lap alján a jobb hasábjában.

SZABÓ RÓBERT

Esztergom vezetői a tanácsrendszertől a rendszerváltásig (1950–1990)
(Részletek egy készülő munka eddigi eredményeiből)

2014 tavaszán a Nemzeti Közszerződési Egyetem, a Jelenkutató Alapítvány és Magyar Országgyűlés (Nemzeti Emlékezet Bizottsága) közreműködésével megalakult a Történeti Elitkutatások Műhelye. A Műhely munkájában résztvevők feladatuknak tekintették, hogy összegyűjtsék és több szempont szerint feldolgozzák a magyarországi politikai elit kialakulását, összetételét, változásait. A munka keretében a jelen sorok írója Komárom-Esztergom megye politikai elitje archontológiájának 1949-től 1990-ig tartó összeállítására vállalkozott. A levéltári, könyvtári kutatás során tizenegy elitkategoriatípust állított fel; 2014 decemberében a Történeti elitkutatások Magyarországon címet viselő konferencián öt kiemelt elitkategoriatípust: főispán (1945–1950), megyei tanácselnök (1950–1990), országgyűlési képviselő (1949–1990), megyei első titkár (1945–1990), városi tanácselnök (1950–1990) pozíciókat betöltők életútját állította össze és elemezte. A téma szakmai újdonságát az adja, hogy az 1950. évi területrendezések eredményeként kialakult mai Komárom-Esztergom (1950-től 1990-ig Komárom) megyében bekövetkezett politikai elitcsere vizsgálatára ez idáig még nem került sor. A megye államigazgatási szintjén a városi tanácselnökök karriertörténetének vizsgálatakor Tatabánya és Esztergom élen történt változások ismertetésére került sor.

A mostani összeállításban az Esztergom város élén álló személyek életútjának összefoglalására történik kísérlet. A település élén álló korábbi VB-elnökök és tanácselnökök életrajzát ez idáig nem vizsgálták és nem tették közzé. (Egyedül a tanácskorszak bevezetése előtti időszakról jelent meg könyvészeti alkotás Magyar György tollából: Esztergom polgármesterei, 1808–1990. Esztergom, 2008. A kötet azonban, a címében foglaltak ellenére nem foglalkozott az 1950-től 1990-ig terjedő időszakokkal.) Most arra vállalkozom, hogy kibővült forrásbázis alapján, könyvészeti és levéltári források felhasználásával röviden bemutassam azokat, akik a város első embereiként megjelentették az „esztergomiságot”.

A nyolc életrajz eltérő hosszúságú szövegeket tartalmaz. Ennek egyedüli oka és egyben magyarázata az adott személyre vonatkozó, a kutatás jelen stádiumában rendelkezésre álló források mennyisége. Az alapvető célkitűzés az volt, hogy egyetlen közszereplő életútját se minősítsük. A funkcióból való távozás okát csak abban az esetben jelöltem, ha azt az

életút további magyarázata miatt fontosnak éreztem. A munkát nem tekintem befejezettnek, újabb források bevonásával igyekszem a jövőben a leírtakat gazdagítani.

Esztergom Városi Tanács VB és tanácselnökei:

Anderla Imre 1950. július 21. – 1953. június
Fábián László 1954. július 26. – 1954. november 15.
Horváth Klára 1954. november 9. – 1957. február 14.
Lázár András 1957. február 17. – 1963. február 28.
Boza Miklós 1963. február 28. – 1968. június 27.
Szabó Imre 1968. július 10. – 1971. január 11.
Brunszkó Antal 1971. január 11. – 1989. június 15. (június 8.)
Simon Tibor 1989. június – 1990. október 14.

Anderla Imre

Bánhida, Komárom vármegye, 1914. július 4. – Tatabánya, Komárom megye, 1972. április 15.

Szülei Anderla József és Heringer Katalin voltak. Hat elemi osztályt végzett. 1945-ig vágár, később vízvezeték-szerelő volt. 1946-ban beiskolázták az első Komárom megyei közigazgatási tanfolyamra, majd különböző közigazgatási beosztásokat töltött be. 1948 után tatabányai városi tanácsnok lett, majd tatabányai városi főelőadó tisztségéből 1950. július 21-én ideiglenesen, október 30-án véglegesen választották meg az Esztergomi Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága elnökének. Ő lett a királyi város első tanácselnöke. (Három nappal korábban bekerült a Magyar Dolgozók Pártja Komárom Megyei Bizottsága tagjai sorába). Elnöki funkcióját többnyire formálisan gyakorolta, mert 1953 elején előbb katonai szolgálatra vonult be, majd egyéves pártiskolára küldték, később Tanácsakadémiára ment, megbízatását Horváth Klára ideiglenes tanácselnöki hatáskörrel vette át. Esztergomból áthelyezve 1954. augusztus 10-én megválasztották az Oroszlányi Tanács VB megbízott elnökhelyettesének. Kinevezése után (1954. október) elnökhelyettesi tisztségét tizenhárom éven át folyamatosan, 1967. áprilissig töltötte be. (Közben érettségi vizsgát tett, 1955-1959-ben levelező úton jogi egyetemi

Esztergom Városi Tanács

Név	Születési hely	Születési idő	Legmagasabb tisztség	től	ig	Legmagasabb iskolai végzettség	Korábbi/későbbi tisztségei	Eredeti foglalkozása
Anderla Imre	Bánhida	1914	VB elnök (Esztergom)	1950	1953	egyetem ELTE (ÁJTK)	Oroszlányi Városi Tanács VB eln. h. 54-67	vájár
Fábián László	Ebed	1926	VB elnök (Esztergom)	1954	1954	egyetem (ELTE ÁJTK)	Kom. M. Tanács VB-titkár 54-76	községi kisegítő
Horváth Klára	Tokaj	1921	VB elnök (Esztergom)	1954	1957	közgazd. tech. érettségi, MLEE	Labor Művek szociális oszt.vez.	varrónő
Lázár András	Esztergom	1919	VB elnök (Esztergom)	1957	1963	tanácsakadémia, MLEE	Kom. MT egyházügyi tanácsos	kőműves
Boza Miklós	Esztergom	1932	VB elnök (Esztergom)	1963	1968	tanácsakadémia, MLEE	községi VB-titkár és elnök, gyárig.	községi hivatalsegéd
Szabó Imre	Győr	1930	VB elnök (Esztergom)	1968	1971	egyetem (ELTE ÁJTK)	dorogi VB elnök 58-68, Labor M. jogász	villanyszerelő segéd
Brunszkó Antal	Dorog	1932	tanácselnök (Esztergom)	1971	1989	közgazd. tech. érettségi, Pol. Főisk. MLEE	MSZMP Esztergom V. Bizottság mtsa	technikus
Simon Tibor	Sátoralja-újhely	1941	tanácselnök (Esztergom)	1989	1990	egyetem (ELTE BTK)	tanácselnökhelyettes	középiskolai tanár

tanulmányokat folytatott.) 1967 tavaszán hivatali tisztségéről lemondott, állást változtatott, s a Tatabányai Szénbányák Vállalat jogtanácsosa lett.

Irodalom

Levéltári forrás:

Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára XXIII. 577a. Oroszlány Városi Tanács VB jegyzőkönyvei 1954. augusztus 10.

Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára XXIII. 577a. Oroszlány Városi Tanács VB jegyzőkönyvei 1967. március 13.

Fábián László

Obid, (Ebed), Csehszlovákia, 1926. február 18. – Tata, Komárom megye, 1987. december

A Trianon előtt Esztergom vármegyéhez tartozó településen született, de már csehszlovák állampolgárként. Apja, Fábián József földműveléssel foglalkozott, 1945 előtt mezőgazdasági cseléd volt, majd állami gazdaságban dolgozott, anyja Pollák Erzsébet volt. (A családban született két testvére élete végéig Csehszlovákiában maradt, egy állami gazdaságban kaptak munkát.) Szülőfalujában végezte elemi iskoláit, 1944-ben levontként Németországba hurcolták, ahonnan négy hét után hazaszökött. A világháború befejezése után Magyarországra jött s 1946-ban az esztergomi reálgimnáziumban fejezte be középiskolai tanulmányait. 1947-ben friss érettségivel a tokodi községében helyezkedett el, gyakornoki munkakört kapott, majd irodatiszt alkalmazásba került. (1949-ben

tagja lett a Magyar Dolgozók Pártjának és belépett a szakszervezetbe.) 1950-ben négy hónapos közigazgatási iskolát végzett, négy hónapra Esztergomba helyezték, majd a tanácsok megalakulása után a Tokodi Községi Tanács kisegítő VB-titkára volt. Az év végén Dömös községbe került vezető jegyzőnek, majd 1951. novemberig ugyanott a községi tanács VB-titkára volt. Újabb közigazgatási beosztásában a Tatai Járási Tanács VB elnökhelyettese lett (1951. november 14. – 1952. január 4.), majd államigazgatási ismeretei gyarapítására a Tanácsakadémiára küldték (1953/1954). Tanulmányai befejezése után pár hónapra visszakerült Esztergomba, mert megválasztották az Esztergom Városi Tanács VB elnökévé (1954. július 26. – 1954. november 15.). Hamarosan a megyeszékhelyre költözött, mert 1954. november 1-jén megválasztották a Komárom Megyei Tanács VB-titkárának, ugyanakkor a megalakult tanács tagjává kooptálták. Munkája mellett 1959. decemberig a megyei tanács kereskedelmi osztály tevékenységét is felügyelte. 1958-ban levelező úton folytatott jogi tanulmányai után oklevelet szerzett az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán. (A Magyar Szocialista Munkáspárt pártfőiskoláját 1969-ben fejezte be.) 1976. augusztusban addigi munkáltatója, a Komárom Megyei Tanács hozzájárult felmentéséhez és ahhoz, hogy kinevezzék a Komárom Megyei Tanács Továbbképző Intézete igazgatójának. Az intézmény vezetői beosztásából ment nyugállományba.

Irodalom:

Levéltári forrás:

Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára XV. Gyűjtemények. XV/6/i Az MSZMP Komárom Megyei Bizottság PTO Káder iratok. 2. tekercs

Az MDP KV Titkársága 1954. október 25-i ülésének jegyzőkönyve. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára M-KS 276. fond 54/340. őrzési egység. http://www.eleveltar.hu/web/guest/bon geszo?ref=TypeDeliverableUnit_89e77ff3-5d3c-4457-9ca0-137635b2954e&tenant=MNL (A letöltés ideje: 2017. március 2.) Végső búcsú dr. Fábián Lászlótól. *Dolgozók lapja*, 1987. december 31.

Horváth Klára

Tokaj, Zemplén vármegye, 1921. augusztus 13. – Esztergom, 1996

Apja, Horváth István géplakatos segéd volt, 1919-ben vöröskatonaként szolgált, később üveggyári munkásként kereste kenyerét. Anyját Enyedi Etelkának hívták. A szülők nyolc gyerek felneveléséről gondoskodtak. Öt évig elemibe, majd két évig polgári osztályba járt szülőhelyén. (1957–58-ban fejezte be általános iskolai tanulmányait.) Apja folyamatos rendőri zaklatása miatt 1935-ben Esztergomba költöztek. Két évig otthon dolgozott, 1937–38-ban varrónőnek tanult, majd 1941-ig a honvédségi mosodában volt állásban. Később ismét a családi háztartásban tevékenykedett, miközben 1945 után a Magyar Nők Demokratikus Szervezete kéthetes iskolájában tanult. 1949 végén a Sportáru Termelő Vállalatnál helyezkedett el, előbb segédmunkás volt, majd műhelyírnök 1950. augusztusig. Az 1950. évi tanácsválasztásokon beválasztották az Esztergom Városi Tanácsba, megszakításokkal az alakuló üléstől a tanácselnök helyettese volt (1950. október 30. – 1952. november 11., 1953. szeptember 23. – 1954. november 9.), később a városi tanács VB-elnökének tartós távolléte alatt a végrehajtó bizottság megbízott elnöke. 1951. október és 1952. július között az Állami Ellenőrző Központ ellenőrképző iskolájában mérlegképes könyvelő szakképzettséget szerzett, (1951-ben lett a Magyar Dolgozók Pártja tagja) majd 1952. augusztus 15. és 1953. március 15. között megszakításokkal a Belügyminisztérium Központi Ellenőrző Bizottságának előadója volt. 1954. november 9. – 1957. február 14. között megválasztott városi VB-elnökként dolgozott. A forradalom leverése után, a Kádár-korszak konszolidációjakor funkciójából felmentették. 1957-től a városi nőtanács titkára volt; társadalmi munkában 1960-tól elnöke. 1958. októberben áthelyezték korábbi munkahelyére, a Sportáru Termelő Vállalathoz, onnan a Labor Műszeripari Művekhez került, előbb adminisztratív csoportvezetői, 1969-től szociális osztályvezetői beosztásban dolgozott. (1962-ben közgazdasági technikumban tett érettségi vizsgát.)

Irodalom

Levéltári forrás:

Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára XV. Gyűjtemények. XV/6/i Az MSZMP Komárom Megyei Bizottság PTO Káder iratok. 2. tekercs

Cs. Nagy Lajos: A tanácselnöknő. Bakancstól az ünneplőig. (Egyik reggelen megszólalt a telefon...) *Dolgozók Lapja*, 1978. március 31.

Lázár András

Esztergom, 1919. szeptember 20. – Esztergom, 1991. május
Apja Lázár András kovácssegéd volt, anyja neve Spóner Zsófia. Kőműves szakmát tanult, 1938. márciustól 1949. szeptemberig megszakításokkal a dorogi szénbányák alkalmazásában állt, 1940–43-ban katonáskodott. 1945. áprilisban tagja lett a Magyar Kommunista Pártnak (MKP), a szakszervezethez is akkor csatlakozott. Júniusban beiskolázták, az MKP Komárom megyei első pártiskolájának hallgatója lett. 1946 nyarán kinevezték a bányász kulturális bizottság titkárnak. 1949. szeptemberben hivatásos pártfunkcionárius lett, 1950. februárig a Magyar Dolgozók Pártja Dorogi Bizottsága politikai munkatársa volt, majd a Komárom Megyei Népművelődési Központ hivatalának vezetője azon év júliusáig. Ezt követően a Komárom Megyei Tanács Oktatási és Népművelődési Osztálya vezetésével bízták meg (1951. júliusig), majd 1952. augusztusig az Országos Béketanács megyei titkára volt. Onnan az Állami Egyháziügyi Hivatalhoz (ÁEH) irányították, az ÁEH Komárom megyei főelőadójaként tevékenykedett. A forradalom leverése után az Esztergomi Egyházmegye területére kinevezett Komárom megyei miniszteri biztosként tevékenykedett. 1957. februárban megválasztották az Esztergom Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága elnökének. (1958-ban fejezte be a tanácsakadémiát. 1960-ban közgazdasági érettségi bizonyítványt szerzett.) Az 1963. februári tanácsválasztásokat követően korábbi vezetői megbízatása megszűnt, de megválasztották a VB-elnök helyettesének. (A kétéves üzemgazdasági tanfolyamra 1963–1964-ben járt.) 1964. novemberben kinevezték a Komárom Megyei Tanács egyháziügyi tanácsosává, ahol 1969-ben főtanácsosi beosztást kapott, 1977-ben ebből a beosztásból nyugdíjazták

Irodalom

Levéltári forrás:

Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára XV. Gyűjtemények. XV/6/i Az MSZMP Komárom Megyei Bizottság PTO Káder iratok. 2. tekercs

Boza Miklós

Esztergom, 1932. november 13.

Szülei Boza Gábor cipész kisiparos, majd egy földműves-szövetkezeti ital- és vegyesbolt vezetője, később Viscosa gyári munkás volt, anyját Langszemere Borbálának hívták.

Elemi iskoláit Bajóton, az általános iskola három felső osztályát Nyergesújfalun végezte. 1948. márciusban kapott állást a Bajóti Községi Tanács hivatalában; előbb hivatalsegéd, később irodatiszt, majd begyűjtési nyilvántartó lett. Közben az ifjúsági szervezetekben (Szakszervezeti Ifjúsági- és Tanoncmozgalom, Egyesült Parasztifjúság Országos Szövetsége) tevékenykedett, majd 1950 után a kommunista vezetés alatt álló Dolgozó Ifjúság Szövetségében helyi vezetőségi tag volt. 1952. április végén került az államigazgatásba; megválasztották a Leányvári Községi Tanács VB titkárává, 1952.

júniustól hasonló tisztséget töltött be Pilisszentléleken, ahol 1953. októberben választás után lett a település első embere, VB-elnöki tisztségben tevékenykedett. Onnan 1954. augusztusban Epölre, majd novemberben Bajnára került hasonló beosztásba. 1955-ben lett tagja a Magyar Dolgozók Pártjának, 1956. decemberben megbízott VB-titkár lett Lábatlanban, 1957. februárban választották meg Pilismarót Községi Tanács VB-elnökévé. Közben a fővárosban Tanácsakadémiát végzett (1953), később szülővárosában, közgazdasági technikumban érettségizett (1967). 1963. március elején lett az Esztergom Városi Tanács VB-elnöke. Tisztségéről egészségügyi okokra hivatkozva mondott le 1968. június 30-án, amelyet a testület 1968. július 11-i ülésén fogadtak el. Négy nappal később kinevezték a Komárom Megyei Kályhacsempegyártó és Építő Vállalat esztergomi gyárának igazgatójává, amelyet 1972-ig irányított.

Irodalom

Levéltári forrás:

Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára XV. Gyűjtemények. XV/6/i Az MSZMP Komárom Megyei Bizottság PTO Káder iratok. 4. tekercs

Szabó Imre

Győr, 1930. október 5.

Anyja Bíró Katalin volt, apját nem ismerte. Vezetéknevét Szabó Barnabás szabósegédétől kapta, aki nevére vette, amikor anyjával házasságot kötött. 1931-ig a veszprémi menhelyen élt, amíg anyja csomagoló segédmunkás volt. Négy elemi osztályt végzett majd a győri 1. sz. Állami Polgári Fiúiskolában tanult. 1945-től a Győri Állami Kereskedelmi Fiúiskolában folytatta tanulmányait. Anyagi okok miatt a következő évben az iskolából kilépett s a Győri Vagon- és Gépgyárban vállalt állást, villanyszerelő tanuló lett. 1949 májusában szerzte meg segédlevelét; akkor a Kislakás-építkezési Vállalat villanyszerelője lett, majd műszaki rajzoló volt. 1949. augusztustól a vállalat jogutódja, a Budapesti Villanyszerelő-ipari Vállalat mosonmagyaróvári építkezéseiben dolgozott, novemberben művezető beosztást kapott. 1950. áprilistól a vállalat győri kirendeltségének alkalmazottjaként az Építéstudományi Intézet időelemző- és normakalkulátori tanfolyamának elvégzésére utasították, amely után időelemző munkakörbe került. 1950 júliusában lett a Győri Villanyszerelő Vállalat munkaügyi osztályvezetője, két hónappal később elkezdte hároméves katonai szolgálatának letöltését Esztergomban. Leszerelése után munkahelyén párttitkárrá választották, de családi okok miatt állást változtatott. Miután lakáshelyzete megoldatlansága miatt nem tudta elvállalni az Esztergomi Városi Tanács személyzeti osztályán felkínált állást sem, Sárísápra ment, ahol 1954–1955-ben a községi tanács VB elnöke volt. Itteni állásáról magánéleti okok miatt mondott le és Ráckevére költözött. Kiskunlacházán napidíjas adóbehajtó lett, majd a Pest Megyei Terményforgalmi Vállalat kiskunlacházi telepén átvevő, később raktáros munkaköröket

látott el (1956–57). A forradalom alatt állását elvesztette, több alkalommal őrizetbe is vették. 1956. november 10-től a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) kiskunlacházi szervezője, majd az MSZMP helyi intéző bizottsága elnöke volt 1957. márciusig, miközben 1957. januárban megválasztották Kesztölc Községi Tanács VB elnökének, 1958. májusban Dorogra áthelyezve a községi tanács VB-elnöke lett. (1959–61-ben elvégezte a tanácsakadémiát, 1966-ban megszerezte az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam-és Jogtudományi Karán a jogi diplomáját.) 1968. július 16-án dorogi VB-elnökségéről lemondott, mert Esztergom Városi Tanács VB-elnökévé választották. Előbb megbízott, majd megválasztott végrehajtó bizottsági elnök volt (1968. november 25. – 1970. november), a városi pártbizottságnak és annak végrehajtó bizottságának is tagja lett. Emberi hibái miatt szigorú megrovást, pártbüntetést kapott s közös megegyezés után, 1970. november 15-ével áthelyezéssel kinevezték a Labor Műszeripari Művek jogtanácsosává.

Irodalom

Levéltári forrás:

Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára XV. Gyűjtemények. XV/6/i Az MSZMP Komárom Megyei Bizottság PTO Káder iratok. 5. tekercs

Brunszkó Antal

Dorog, Esztergom vármegye, 1932. augusztus 11. – Esztergom, Komárom-Esztergom megye, 2011. február 6.

Bányagép- és villamossági technikai oklevelet szerzett, a Dorogi Bányagépgyárban, majd a Medicor esztergomi gyárban dolgozott technikus beosztásban. Tagja lett a MSZMP-nek, 1964-től pártfunkcionárius, az MSZMP Esztergom Városi Bizottságának politikai munkatársa. Munka mellett közgazdasági gimnáziumi érettségi vizsgákat tett, majd az MSZMP Politikai Főiskolán államszervezési szakegyetemi diplomát szerzett. 1971 elején megválasztották Esztergom Városi Tanács VB-elnökének, majd városi tanácselnök volt tizennyolc éven keresztül (1971. január 11. – 1989. június 15.) Az ő tanácselnöksége idején ünnepelte Esztergom ezeréves fennállását 1973-ban. 1989. január 12-én – összefüggésben korábbi fegyelmi büntetésével – kordedvezményes nyugdíjaztatását kérte, amelyet a testület 1989. júniusban fogadott el. Vezetői tevékenysége mellett a Műszaki- és Természettudományi Egyesület vezetőségi tagja, a Szervezési és Vezetési Tudományos Társaság városi elnöke volt.

Irodalom:

Dorogi lexikon: A–Zs. 2. javított kiadás. Írta és szerkesztette: Solyvár Judit, Kovács Lajos. Dorog, Dorog Város Önkormányzata, Dorog Város Barátainak Egyesülete, 2008. 58.

Simon Tibor

Sátoraljaújhely, Zemplén vármegye, 1941. február 9.

Általános iskolai és középiskolai tanulmányait Kalocsán végezte. 1959-ben felvették az Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) Bölcsészettudományi Kara magyar–történelem szakára, ahol tanulmányai befejezésekor 1964-ben magyar–történelem szakos középiskolai tanári oklevelet szerzett. 1964. szeptemberben az esztergomi Bottyán János Gép-és Műszeripari Technikumban kezdte oktatói pályáját. Tizenöt évvel később állást változtatott, 1979. augusztusban elvállalta a Magyar Szocialista Munkáspárt Komárom Megyei Bizottsága Oktatási Igazgatóságán a munkásmozgalom-történeti tanzékén felajánlott oktatói állást. (1967-ben befejezte a marxista etika alapjai tanfolyamot és 1979-ben a Marxizmus–Leninizmus Esti Egyetem általános tagozatát.) 1983-ban az ELTE Bölcsészettudományi Karán levelező szakon tudományos szocializmus oktatói oklevelet szerzett. 1957-től KISZ-tag volt,

1964-ben lett a szakszervezet tagja, a Magyar Szocialista Munkáspárt tagjai sorába 1976-ban vették fel. 1984. augusztus 1-jén kinevezték az Esztergomi Városi Tanács VB Művelődési Osztály vezetőjévé. 1986-ban megválasztották az Esztergomi Városi Tanács VB elnökhelyettesévé, 1989. júniustól a tanácselnök lemondása miatt az 1990. évi önkormányzati választásokig ideiglenes, megbízott tanácselnökként vezette az Esztergomi Városi tanács munkáját az 1990. évi önkormányzati választásokig. A rendszerváltás után visszatért a közép fokú oktatási intézményrendszerbe, az esztergomi Bottyán János Gimnázium és Műszaki Középiskola tanára lett.

Irodalom

Levéltári forrás:

Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára
XXIII. 528. Esztergom Városi Tanács VB jegyzőkönyvei 1984.
július 18.

E számunk szerzői

DRASKÓCZY ISTVÁN egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK, Bp.)
FORGÓ ANDRÁS habilitált egyetemi docens (Pécsi Tudományegyetem)
HORVÁTH RICHÁRD tudományos főmunkatárs (MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp.)
JANEK ISTVÁN tudományos munkatárs (MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp.)
KHAVANOVA, OLGA igazgatóhelyettes (Orosz Tudományos Akadémia, Szlavisztikai Intézet, Moszkva)
KRÁSZ LILLA egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK, Bp.)
KULCSÁR KRISZTINA főlevéltáros (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Bp.)
NAGY-L. ISTVÁN (múzeumigazgató, Gróf Esterházy Károly Múzeum, Pápa)
POÓR JÁNOS tanszékvezető egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK, Bp.)
SERES ATTILA tudományos munkatárs (MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp.)
Szabó Róbert egykori tudományos munkatárs (MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp.)
V. Molnár László ny. egyetemi docens (Pécsi Tudományegyetem)
VÖRÖS BOLDIZSÁR tudományos főmunkatárs (MTA BTK Történettudományi Intézet, Bp.)

TÁJÉKOZTATÓ

Szerzőink figyelmébe

A szerkesztőség a beérkezett kéziratok közléséről két anonim szakmai bíráló (lektor) véleményének ismeretében hoz döntést. A szerkesztőség kizárólag olyan kéziratokat fogad el, amelyek megfelelnek a szerkesztőség által előírt követelményeknek. Kérjük a tanulmányok és az ismertetések szerzőit, hogy minden esetben végleges szövegű kéziratokat küldjenek, mivel a korrektúrában a szerkesztők által megszerkesztett kéziratokon érdemi változtatásokra már nincs lehetőség. A szerkesztőség jegyzetapparátussal együtt lehetőleg 0,5–1 íves (20–40 000 „n”) tanulmányokat, recenziók esetében maximum 5 oldalas (10 000 „n”) írásokat vár. Ennél nagyobb terjedelmű kéziratok megjelentetésére is van lehetőség indokolt esetben (maximum 100 000 „n”). Az ismertetéseknél kérjük az ismertetendő mű (művek) pontos bibliográfiai adatait közölni. A tanulmányokban csak a jegyzetekben történik hivatkozás, nem kell felhasznált irodalom- vagy rövidítésjegyzéket készíteni.

Az egységes jegyzetapparátus érdekében kérjük az alábbiak betartását:

- A hivatkozott művek szerzőinek nevét kurziválni kell; nem kurziváljuk viszont szerkesztőjének (szerkesztőinek) nevét. Ez utóbbiakat a jelzett könyv, tanulmánykötet címe után zárójelbe téve adjuk meg (pl. Szerk. Domanovszky Sándor.). Ha egy műnek több szerzője, illetve szerkesztője van, azokat nagy kötőjellel (–) válasszuk el egymástól. A szerző(k) neve után a cím előtt kettőspontot tegyünk.
- Az oldalhivatkozásokor kérjük az oldal sorszámát megadni, a tól–ig-oldalszámok és évszámok esetében nagy kötőjelet (–) írjunk (38–40., 61–72.).
- A hivatkozásokor csak a kiadás helyét és évét tüntessük fel, a kiadót nem.
- Ha a hivatkozott mű esetében több kiadási hely van megadva, az egyes helységeket nagy kötőjellel (–) válasszuk el egymástól (pl. Bp.–Debrecen). Ha a kiadás helye Budapest, azt mindig rövidítve írjuk ki (Bp.). A kiadás helye után, az év előtt vesszőt kell tenni (pl. Bp.,).
- Amennyiben a hivatkozott mű valamilyen sorozat keretében jelent meg, a sorozat címét a kiadási hely és év után zárójelben tüntessük fel: pl. (Monumenta Hungariae Historica).
- Ha tanulmánykötetben napvilágot látott cikket idézünk, úgy a hivatkozott tanulmány után az „In:” szócskát írjuk, és közvetlen utána adjuk meg a tanulmánykötet címét és zárójelben a szerkesztőjét/szerkesztőit.
- Folyóiratban megjelent cikkekre történő hivatkozásokor nem tesszük ki az „In:” szócskát. A hivatkozott folyóirat címét kurziváljuk, és utána tegyünk vesszőt; ezt követi az évfolyam vagy kötetszám, majd zárójelbe téve a megjelenés éve, utána az illető évben megjelent szám, végül pedig az oldalszám: pl.: *Történelmi Szemle*, 1 (1958) 1. sz. 52. Az éven belüli számot csak abban az esetben jelöljük, ha a folyóiratnál nem folyamatos a lapszámozás az egyes számok esetében.
- Amennyiben ugyanarra a műre történik hivatkozás, kérjük a hivatkozott szerző családi nevét teljesen megismételve, keresztnévét azonban rövidítve megadni, utána kettős pontot tenni, majd az „i. m.” jelölést használni. Ezt követi az oldalszám. (Pl.: *Nagy I.*: i. m. 32.). Ha egymást követően ugyanarra a műre és oldalszámra hivatkozunk, írjuk, hogy „Uo.” Ha ugyanazon szerző egy másik munkájára, tanulmányára hivatkozunk, úgy az utóbbit/utóbbiakat az előbb idézettől egyértelműen el kell különíteni (pl. rövidített címmel, kerülve az évszamos rövidítést) és erre hivatkozni. Ha szerkesztett műre, forráskiadványra vagy sokszerzős műre történik hivatkozás, akkor a cím után zárójelben közöljük a továbbiakban alkalmazott rövidített címet (pl. a továbbiakban Reg. Arp.). Ha több kötetes műre történik hivatkozás, kérjük minden esetben az idézett kötetszámot, eltérő kiadási hely és év esetén ez utóbbiakat is feltüntetni. (Pl. *Nagy I.*: i. m. XI. k. Pest, 1858.)
- A kéziratokban az évszázadokat – idézetek, tanulmány- és könyvcímek kivételével – arab számmal jelöljük.
- Írásaikat minden esetben Word for Windows szövegszerkesztő programban készítve juttassák el a szerkesztőségbe elektronikus úton a turul@mol.gov.hu vagy a szerkesztőség tagjainak címére. A szöveget balra zártan írják, és a kurziváláson kívül semmilyen kiemelés (kövérítést, aláhúzást, ritkítást) vagy formázást ne alkalmazzanak. A tapadó írásjeleket is kurziválni kell, ha az előtte álló szó kurzív.
- A betűtípusok megválasztásakor ajánljuk a Times New Roman-t.
- A lábjegyzeteket automatikus számozással kérjük megadni, „lábjegyzet”-programot választva. Így a jegyzetek az oldal aljára kerülnek.
- Amennyiben a kiadandó tanulmányban képet/képeket is kívánnak közölni, kérjük azt/azokat mellékelni, vagy digitális formában a kézírathoz csatolva beküldeni, minden esetben jelölve a kéziratban, az/azok hova kerüljön/kerüljenek. Csak nyomdai szempontból jó minőségű képeket tudunk közölni. A Magyar Országos Levéltár anyagából közlendő képet nem szükséges mellékelni, csak a pontos jelzetet feltüntetni.
- Amennyiben nagyobb méretű táblázatokat kívánnak közölni, melyek meghaladják a folyóirat szedéstűkőr-szélességét, kérjük azokat a tanulmány szövegének végéhez illeszteni, külön szakaszban. A genealógiai táblázatokat is Word for Windows szövegszerkesztő programban kérjük.
- Csak a jegyzetekben (ld. = lásd, vö. = vesd össze, pl. = például) használjunk rövidítéseket, a főszövegben ne, ott tehát kiírjuk, hogy „például”.
- A főszövegben és a jegyzetekben az idézeteket nem kurziváljuk, csak idézőjelbe tesszük. Az idegen nyelvű (többnyire latin) kifejezéseket, formulákat viszont kurziváljuk.
- A folyóiratban közlésre kerülő tanulmányokról különnyomatokat csak külön igény alapján, megegyezés szerint készítünk. Az aktuális számból a tanulmányok szerzői öt tiszteletpéldányt kapnak, valamint dolgozatukat elektronikusan PDF formátumban.

Példák a hivatkozásokra:

Monográfiák esetében:

Szentpétery Imre: Magyar oklevéltan. Bp., 1930. (A magyar történettudomány kézikönyve II. 3.)

Folyóiratok esetében:

Ghyczy Pál: Kanizsai Dorottya címereslevele 1519-ből. *Turul*, 46 (1932) 68–70.

Szerkesztett kiadvány esetében:

Thallóczy Lajos: Jajcza (bánság, vár és város) története 1450–1527. (Az oklevéltárat szerk. Horváth Sándor.) Bp., 1915. (Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria XL.) 76.

Tanulmánykötetben megjelent írás esetében:

Kubinyi András: A királyi udvar élete a Jagelló-korban. In: Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. (Szerk. Koszta László.) Szeged, 1995. 309–355.

Digitális adathordozók esetében:

Engel Pál: Középkori magyar genealógia. CD-ROM. Bp., 2001. Oslis nem.